

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNIVERSİTETİNİN ELMİ XƏBƏRLƏRİ

AZERBAIJAN STATE UNIVERSITY OF ECONOMICS
SCIENTIFIC REVIEWS

ELMİ, RESENZİYALI, RÜBLÜK/ SCIENTIFIC, REFEREED, QUARTERLY

İl: 3, Cild 3, Yanvar - Mart 2015
Year 3, Volume 3, January - March 2015

ISSN 2306-8426

Baş redaktor:

prof., i.e.d. Ə.C.Muradov

Redaktor:

prof., i.e.d. Ə.İ.Bayramov

Məsul katib:

dos., i.e.n. N.Ö.Hacıyev

Redaksiya heyəti:

prof., i.e.d. M.M.Sadiqov

prof., i.e.d. A.Ş.Şəkərliyev

prof., i.e.d. T.Ə.Hüseynov

prof., i.e.d. Ə.Q.Əlirzayev

prof., i.e.d. Q.N.Manafov

prof., i.e.d. Ə.P.Babayev

prof., i.e.d. S.M.Yaqubov

prof., i.e.d. M.A.Əhmədov

prof., i.e.d. S.M.Səbzəliyev

prof., i.e.d. M.X.Həsənlı

prof., i.e.d. F.P.Rəhmanov

i.e.d. Y.A.Kəlbiyev

MÜNDƏRİCAT - CONTENTS

Milli inkişaf modelinin formalaşmasında iqtisadi prinsiplərin
rolu.....Ü.Q.Əliyev

İnflyasiya şəraitində aktivlərin idarə edilməsi
xüsusiyyətləri.....Ş.T.Quliyeva

Current state and future perspectives of multilateral ICT
cooperation of the Republic of Azerbaijan.....E.T.Teymurov

Maliyyə Monitoring Orqanının fəaliyyəti:dünya təcrübəsi və
Azərbaycan reallığı.....Z.F. Məmmədov, Ə.İ. Əzizov,
Z.Hacılı, N.A.Hüseynova

Məsrəf-buraxılış modelinin informasiya bazasının qurulma-
sı.....S.Ə.Şabanov

Azərbaycanda büdcə planlaşdırmasının təkmilləşdirilməsi
istiqamətləri.....R.H.Muradov

Azərbaycanda mədən sənayesinin inkişafına vergi siyasətinin
təsirləri.....İ.M.Əliyeva

Ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında müasir təhsil
texnologiyaların rolu.....E.A. Qəribli

Kiçik və orta müəssisələrdə innovasiya fəaliyyətinin
məhiyyəti, xüsusiyyətləri və əhəmiyyəti.....E.Y.Ömərova

Xarici iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi üzrə dövlət
siyasətində geoiqtisadi amillərin təsirinin qiymətləndirilməsi
problemləri.....S.C.Əliyev

Совершенствование налогового контроля и повышение
его результативности.....Н.З.Пашаевой

Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi əhalinin sağlamlığı-
nın qorunmasının prioritet istiqaməti kimi.....E.S.Qurbanov

www.aseu.edu.az

Elmi, Resenziyalı, Rüblük	
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti	
İl 3, Cild 3, Yanvar-Mart 2015	
www.aseu.edu.az	ISSN 2306-8426
Nəşr edən təşkilat:	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Baş redaktor:	i.e.d., prof. Ə.C.Muradov
Redaktor:	i.e.d., prof. Ə.İ.Bayramov
Məsul icraçı:	i.e.n., dos. N.Ö.Hacıyev
Jurnalin adı:	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin Elmi Xəbərləri
Jurnalin növü:	Dövri
Dövrülmüyü və Dili:	Rüblük, azərbaycan, ingilis, rus
Hüquqi ünvanı:	AZ 1001, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Bakı, Tel: (+994 12) 4926817; 4926411 Fax: (+994 12) 4925940
Mətbəə:	AZ 1001, Bakı, Azərbaycan Respublikası, İstiqlaliyyət 6, otaq 30, Tel:(+994 12) 4925337; Fax: (+994 12) 4926509
Çap yeri və tarixi:	Bakı, Azərbaycan Respublikası, 05.04.2015

Redaksiya heyəti	
i.e.d., prof. M.M.Sadıqov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. A.Ş.Şəkəraliyev	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. T.Ə.Hüseynov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. Ə.Q.Əlirzayev	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. Q.N.Manafov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. Ə.P.Babayev	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. S.M.Yaqubov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. M.A.Əhmədov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. S.M.Səbzəliyev	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. M.X.Həsənli	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. F.P.Rəhmanov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d.Y.A.Kəlbiyev	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Resenzentlər	
i.e.d., prof. S.M.Yaqubov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. M.A.Əhmədov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. M.X.Həsənli	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. S.M.Səbzəliyev	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. A.Ş.Şəkəraliyev	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. F.P.Rəhmanov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. Q.N.Manafov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d.Y.A.Kəlbiyev	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

MÜNDƏRİCAT - CONTENTS	
	səh./ pp.
Milli inkişaf modelinin formalaşmasında iqtisadi prinsiplərin rolu.....Ü.Q.Əliyev	4-13
İnflyasiya şəraitində aktivlərin idarə edilməsi xüsusiyyətləri.....Ş.T.Quliyeva	14-28
Current state and future perspectives of multilateral ICT cooperation of the Republic of Azerbaijan.....E.T.Teymurov	29-34
Maliyyə Monitoring Orqanının fəaliyyəti:dünya təcrübəsi və Azərbaycan reallığı...Z.F. Məmmədov, Ə.İ. Əzizov, Z.Hacılı, N.A.Hüseynova	35-47
Məsrəf-buraxılış modelinin informasiya bazasının qurulması.....S.Ə.Şabanov	48-59
Azərbaycanda büdcə planlaşdırmasının təkmilləşdirilməsi istiqamətləriR.H.Muradov	60-68
Azərbaycanda mədən sənayesinin inkişafına vergi siyasətinin təsirləri..İ.M.Əliyeva	69-78
Ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında müasir təhsil texnologiyaların rolu....E.A. Qəribli	79-87
Kiçik və orta müəssisələrdə innovasiya fəaliyyətinin mahiyyəti, xüsusiyyətləri və əhəmiyyəti.....E.Y.Ömərova	88-96
Xarici iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi üzrə dövlət siyasətində geoiqtisadi amillərin təsirinin qiymətləndirilməsi problemləri.....S.C.Əliyev	97-111
Совершенствование налогового контроля и повышение его результативности.....Н.З.Пашаевой	112-119
Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi əhalinin sağlamlığının qorunmasının prioritet istiqaməti kimi.....E.S.Qurbanov	120-128

Bu jurnal Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə etdiyi dövrü elmi nəşrlər siyahısındadır.

This journal is in the list of scientific periodicals of the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan in which the publication of main results of theses is recommended.

Этот журнал находится в списке научных периодических изданий, в которых Высшей аттестационной комиссией при Президенте Азербайджанской Республики рекомендовано публиковать основные результаты диссертаций.

Scientific, Refereed, Quarterly	
Azerbaijan State University of Economics	
Year 3, Volume 3, January - March 2015	
www.aseu.az	ISSN 2306-8426
Publisher:	Azerbaijan State University of Economics
Editor-in-chief:	prof., Dr. A.J.Muradov
Editor:	prof., Dr. A.I.Bayramov
Managing Editor:	associate prof., PhD., N.O.Hajiyev
Title Juornal:	Scientific Reviews in Azerbaijan State University of Economics
Type of Journal:	Periodical
Time Period and Language:	Quarterly, Azerbaijani, English, Russian
Directorial Address:	AZ 1001, Baku, Azerbaijan Republic, Istiglaliyyat st. 6, room 414, Tel:(+994 12) 4926817; 4926411 Fax: (+994) 4 92 59 40
Printing House:	AZ 1001, Baku, Azerbaijan Republic, Istiglaliyyat st. 6, room 30, Tel:(+994 12) 4 92 53 37 Fax: (+994 12) 4 92 65 09
Place and Date of Print:	Baku, Azerbaijan Republic, 05.04.2015

Editorial Board	
prof., Dr. T.A.Huseynov	Azerbaijan State University of Economics
prof., Dr. A.G.Alirzayev	Azerbaijan State University of Economics
prof., Dr. G.N.Manafov	Azerbaijan State University of Economics
prof., Dr. A.P. Babayev	Azerbaijan State University of Economics
prof., Dr. S.M.Yagubov	Azerbaijan State University of Economics
prof.,Dr. M.A.Ahmadov	Azerbaijan State University of Economics
prof., Dr. S.M.Sabzaliyev	Azerbaijan State University of Economics
prof., Dr. M.M.Sadigov	Azerbaijan State University of Economics
prof., Dr. A.Sh.Shakaraliyev	Azerbaijan State University of Economics
prof., Dr. F.P.Rahmanov	Azerbaijan State University of Economics
Dr.Y.A.Kalbiyev	Azerbaijan State University of Economics
Referees of This Issue	
prof., Dr. S.M.Sabzaliyev	Azerbaijan State University of Economics
prof., Dr. A.Sh.Shakaraliyev	Azerbaijan State University of Economics
prof., Dr. S.M.Yagubov	Azerbaijan State University of Economics
prof.,Dr. M.A.Ahmadov	Azerbaijan State University of Economics
prof., Dr. M.Kh.Hasanli	Azerbaijan State University of Economics
prof., Dr. F.P.Rahmanov	Azerbaijan State University of Economics
prof., Dr. G.N.Manafov	Azerbaijan State University of Economics
Dr.Y.A.Kalbiyev	Azerbaijan State University of Economics

MİLLİ İNKİŞAF MODELİNİN FORMALAŞMASINDA İQTİSADI PRİNSİPLƏRİN ROLU

Ü.Q.Əliyev
i.e.d., prof., ADİU

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 10 yanvar 2015; Çapa qəbul edilmişdir 19 mart;
online-da çap edilmişdir 5 aprel 2015

Received 10 January 2015; accepted 19 March 2015; published online 5 April 2015

Xülasə

Yeni müstəqillik əldə edib bazar iqtisadiyyatına transformasiya edən hər bir ölkə özünün milli inkişaf modelini formalaşdırmağa çalışır. Bu milli inkişaf modeli həmin ölkənin milli tarixi ənənələrini, coğrafi mövqeyindən irəli gələn xüsusiyyətləri, məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsini və sairəni özündə əks etdirməlidir. Bu xüsusiyyətləri əks etdirən modelə tətbiq olunan iqtisadi prinsiplər, formalaşan inkişaf modeli milli maraqlara, milli iqtisadiyyatın formalaşdırılmasına uyğun gəlməlidir. Nəticədə, milli xüsusiyyətləri əks etdirən və milli maraqlara uyğun olan iqtisadiyyatda aparılan köklü dəyişikliklər Azərbaycanın milli iqtisadi inkişaf modelini formalaşdırır.

Açar sözlər: iqtisadi inkişaf modeli, iqtisadi inkişafın milli modeli, iqtisadi inkişafın Azərbaycan modeli, dinamik və davamlı inkişaf, innovasiya.

Jel Classification: P44; D01

THE ROLE OF ECONOMIC PRINCIPLES IN THE FORMATION OF NATIONAL DEVELOPMENT MODEL

Abstract

Any country that gained independence and transforms into a new economic system tries to shape their national development model. Model of national development should reflect national historical traditions, which are derived from its particular geographical situation of the country, and should reflect a level of development of the productive forces. Given these distinctive features, apply economic principles should be selected so as to form a national model of development consistent with the national interest and the national economy as a whole. As a result, all the profound changes carried out in the economy, taking into account national peculiarities and their national interests, form a national model of economic development of Azerbaijan.

Keywords: economic development model, a national model of economic development, Azerbaijan model of economic development, dynamic and sustainable development, innovation.

РОЛЬ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ПРИНЦИПОВ В ФОРМИРОВАНИИ МОДЕЛИ НАЦИОНАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ

Резюме

Любая страна, которая приобрела независимость и трансформирует в новую экономическую систему, старается формировать свою модель национального развития. Модель национального развития должна отражать национальные исторические традиции, которые вытекают из особенностей географического положения страны, и должна отражать в себе уровень развития производительных сил. Учитывая эти отличительные черты, применяемые экономические принципы должны быть выбраны так, чтобы сформированная национальная модель развития соответствовала национальным интересам и национальной экономике в целом. В итоге, все основательные изменения, проводимые в экономике, учитывая национальные особенности и соответствие их национальным интересам, формируют национальную модель экономического развития Азербайджана.

Ключевые слова: модель экономического развития, национальная модель экономического развития, Азербайджанская модель экономического развития, динамичное и устойчивое развития, инновация.

Qloballaşan dünyada baş verən bu və digər proseslər ayrılıqda götürülmüş hər bir ölkənin iqtisadiyyatına güclü təsir mexanizminə malik olsa da, yeni müstəqillik əldə etmiş ölkələr milli iqtisadiyyatlarını formalaşdırmaqda maraqlıdırlar. Təbiidir ki, bu qrup ölkələr dünya birliyinə inteqrasiya etməklə həm onların üstünlüklərindən faydalanmaq imkanı əldə edir, həm də milli sərhədlər daxilindəki iqtisadi potensiallarını müstəqil hərəkətə gətirmək imkanı əldə edirlər.

Dünya iqtisadiyyatının üstünlüklərindən faydalanmaq və iqtisadi potensialı sərbəst hərəkətə gətirmək imkanı hər bir yeni müstəqillik əldə etmiş ölkənin milli maraqlarının reallaşmasına əlverişli şərait yaradır. Bazar prinsiplərinə uyğun milli iqtisadiyyatını formalaşdıran ölkələr, həmçinin Azərbaycan Respublikası da resurslardan səmərəli istifadə etmək imkanı əldə edir. Artıq, resurslar daha çox milli mənafehlərin reallaşdırılmasını istiqamətləndirir. Təbiidir ki, resurslardan istifadənin səmərəli mexanizminin yaradılması və onun milli mənafehlərin reallaşdırılmasına istiqamətləndirilməsi olduqca mürəkkəb bir prosesdir. Ölkədə aparılan islahatların strateji məqsədi hər şeydən əvvəl milli iqtisadiyyatın formalaşdırılmasına istiqamətləndirilməlidir. Ölkənin təbii tarixi, milli xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması hər bir ölkədə milli iqtisadiyyatın formalaşdırılmasının spesifik cəhətlərini əks etdirir. Bu spesifik cəhətlərin nəzərə alınması milli iqtisadi inkişafa təkan verən bir qüvvəyə çevrilir və öz əksini iqtisadi inkişafın milli modelində tapır.

Müasir dünyanın kifayət dərəcədə qloballaşmasına baxmayaraq, milli inkişaf modelləri ayrılıqda götürülmüş hər bir ölkənin inkişafında əvəzsiz rol oynayır. Yeni müstəqillik əldə edən ölkələr qlobal dünyanın üstünlüklərindən faydalanmaqla yanaşı, bazar prinsiplərinə uyğun milli iqtisadiyyatlarını formalaşdırmaqla milli resurslardan istifadənin səmərəli mexanizmini yaratmağa çalışırlar. Tədricən milli iqtisadiyyat formalaşdıqca milli sərvətdən milli maraqlara uyğun istifadə üçün əlverişli şərait yaranır. Dövlət tərəfindən həyata keçirilən ictimai-siyasi tədbirlər nəticəsində ölkə vətəndaşları müstəqil dövlətin milli sərvətindən pay almaq imkanı əldə edirlər. Milli marağın üstünlük təşkil etməsi milli sərvətin artırılmasının stimulu kimi çıxış edir. Qısa tarixi bir dövr ərzində həm, bütövlükdə müstəqillik illərimizdə, xüsusilə də son on ildə UDM-in üç dəfədən çox artması milli maraqların düzgün uzlaşdırılmasının iqtisadi inkişafa təkan verən bir qüvvəyə çevrilməsini əyani şəkildə sübut edir. Son 6-7 ildə dünya iqtisadi böhranı fonunda Azərbaycanda düşünülmüş və müstəqil iqtisadi siyasətin yeridilməsi ölkəmizin nəinki regionda, həm də dünya birliyi sırasında mövqeyini möhkəmləndirmişdir. Hər halda daxili və xarici iqtisadi siyasətin işlənilib hazırlanmasında düzgün prinsiplərin seçilməsinin az rolu olmamışdır.

Mövzunun tədqiqində əsas məqsəd iqtisadi inkişafda, xüsusilə də makroiqtisadi tarazlığın təmin edilməsində davamlı və dinamik iqtisadi inkişafa keçid üçün əlverişli şərait yaradılması üçün milli iqtisadi inkişaf modelinin formalaşmasının iqtisadi prinsiplərinin düzgün seçilməsi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Qarşıya qoyulan vəzifəyə nail olmaq üçün iqtisadi prinsiplərin düzgün seçilməsi bir sıra problemlərin həll edilməsinə əlverişli şərait yaradır. Dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya, beynəlxalq bazardan faydalanmaq imkanı, xarici iqtisadi siyasətin diversifikasiyası, makroiqtisadi tarazlığın təmin edilməsi, sosial problemlərin həllinə artan diqqət və s. bu qəbildən olan problemlərdəndir. Mövcud vəziyyətə uyğun olan iqtisadi artımın nəticələri strateji məqsədlərin reallaşdırılmasına istiqamətləndirilməlidir. Həmçinin mövcud problemləri daha ətraflı tədqiq etmək məqsədi ilə dayanıqlı və dinamik iqtisadi inkişafa daha əlverişli şərait yarada biləcək iqtisadi prinsiplərə xüsusi diqqət verilməlidir.

Bu baxımdan, iqtisadi inkişafın milli modelinin formalaşması prinsiplərinin seçilməsi zamanı aşağıdakı problemlərin diqqət mərkəzində saxlanılması məqsədəuyğundur.

- Azərbaycan iqtisadi inkişaf modelinin formalaşdırılmasının ümumi və xüsusi cəhətlərinin müəyyənləşdirilməsi;
- Milli inkişaf modelinin iqtisadi prinsiplərinin müəyyənləşdirilərək əhəmiyyətlik dərəcəsindən asılı olaraq qruplaşdırılması;
- Azərbaycan iqtisadi inkişaf modelinin formalaşdırılmasının iqtisadi prinsiplərin sosial problemlərin həllinə istiqamətləndirilməsi ilə üzvi surətdə əlaqələndirilməsi;
- Milli iqtisadiyyatın formalaşdırılması səviyyəsinə uyğun olaraq, resurslardan səmərəli istifadə mexanizminin formalaşdırılması;

- Resurslardan istifadənin bazar mexanizminin formalaşması, makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsi və dayanıqlı və dinamik iqtisadi inkişafa keçid üçün iqtisadi ilkin şəraitin yaranması;

- Ölkənin iqtisadi imkanlarından iqtisadiyyatın şaxələndirilməsində səmərəli fəaliyyət göstərə biləcək iqtisadi mexanizmin yaradılması;

- İnnovasiyalı iqtisadi inkişafa əlverişli şərait yaratmaq məqsədilə sahibkarlığın bütün formalarına dövlət dəstəyinin gücləndirilməsi;

- Milli iqtisadiyyatın səmərəli strukturunu formalaşdırmaq məqsədi ilə neft gəlirlərindən qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün səmərəli istifadə;

- Ölkədə iqtisadi inkişafın mövcud səviyyəsinə uyğun olaraq, milli iqtisadiyyatda iqtisadi artımın yeni keyfiyyətinin problem və perspektivlərinin müəyyənləşdirilməsi;

- Yüksək iqtisadi artım tempi ilə səciyyələnən Azərbaycanda iqtisadi artımın səmərəliliyin təmin edilməsi;

- İnvestisiya siyasətinin milli iqtisadi inkişafda rolu və s. müəyyənləşdirilməsi.

Cəmiyyətin inkişafının müxtəlif mərhələlərində iqtisadi inkişaf müxtəlif amillərin təsiri altında təmin edilir. Uzun müddət təbii resurslardan istifadə sonralar elmi-texniki yeniliklərin tətbiqi, son dövrlər isə innovasiya cəmiyyətin tərəqqisinin əsas amilinə çevrilmişdir.

Milli iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafı müxtəlif tarixi dövrləri əhatə etdiyindən, təbiidir ki, hər bir mərhələyə uyğun fərqli məqsədlər də reallaşdırılır. Belə ki, təbii-tarixi inkişafın qanunauyğun nəticəsi kimi, milli iqtisadiyyatlarını formalaşdıran ölkələrdə milli iqtisadiyyatın formalaşdırılması sosializmin süqutu ilə müstəqillik əldə etmiş ölkələrdə milli iqtisadiyyatın formalaşdırılmasından kifayət dərəcədə fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Bu fərqlilik, hər şeydən əvvəl, məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsində, istehsalın texnoloji quruluşunda, resurslardan istifadənin səmərəli mexanizminin yaradılmasında və sairədə özünü qabarıq şəkildə göstərir. Ölkələrin iqtisadi inkişaf cəhətdən birinin o birisindən üstünlüyü özünü daha çox sosial-iqtisadi sahədə nə dərəcədə elmi-texniki, texnoloji, mütərəqqi formaları tətbiq etməsi ilə səciyyələnilir. Yeni müstəqillik əldə etmiş ölkələrdə göstərilən tədbirlərin həyata keçirilməsi o qədər də asan başa gəlmir. Yeni müstəqillik əldə etmiş ölkələrdə, o cümlədən də Azərbaycanda texnoloji cəhətdən çox geridəqalmış iqtisadiyyat mövcud idi. Bu iqtisadi baza ilə yeni iqtisadi sistemə keçidi təmin etmək, milli iqtisadiyyatı formalaşdırmaq o qədər də asan məsələ deyildi. Ölkədə həyata keçirilən sosial-iqtisadi dəyişikliklər iqtisadi həyatda bazar münasibətlərinin əhəmiyyətli rol oynamasına gətirib çıxartdı. Sahibkarlığın formalaşması və bazar mexanizmi elementlərinin hərəkətə gətirilməsi resurslardan istifadənin diqqət mərkəzinə çəkilməsini gündəmə gətirirdi. İnzibati-amirlik iqtisadi sistemi şəraitində baş alıb gedən israfçılığın zərərli nəticələri göz qabağında idi.

Ölkədə tədricən makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsi, dayanıqlı və dinamik inkişafın rüşeymlərinin iqtisadi inkişafda müşahidə olunması imkan verirdi ki, dünyanın qabaqcıl ölkələrinin iqtisadi inkişafında əhəmiyyətli rol oynayan innovativ inkişafın elementlərindən Azərbaycan iqtisadiyyatında da istifadə edilsin. Azərbaycanda keçid dövrünün başa çatması (2008-ci il), ÜDM-in əhəmiyyətli hissəsinin bazar sektorunun payına düşməsi (2013-cü il 83%), ilkin kapital yığımının formalaşması imkan verirdi ki, sahibkarlar daha mütərəqqi texnologiyalardan istifadə etməklə, ən müasir idarəetmə üsullarından bəhrələnməklə öz iqtisadi fəaliyyətlərini təşkil etsinlər. Xatırlatmaq yerinə düşər. Azərbaycanın iqtisadi müstəqilliyinin flaqmanı olan neft sənayesinin sovet dönməndə çox primitiv texnologiyaya əsaslandığından, Xəzər dənizinin yalnız 150 metr dərinliyində neft çıxarmaq mümkün idi. Müstəqillik illərindən başlayaraq Qərbi ölkələrinin aparıcı şirkətlərinin müasir texnologiyaları Azərbaycanın neft sənayesinə gətirməsi nəticəsində dünyaya integrasiyasının güclənməsi ilə yanaşı, dünyanın, xüsusilə Qərbi ölkələrinin bir sıra problemlərinin həllində Azərbaycan əhəmiyyətli dövlətlərdən birinə çevrildi. Respublikamızın neft sənayesi işçiləri müasir, yeni texnoloji biliklərə yiyələndilər. Neft sənayesində əldə olunan gəlirlər (Azərbaycanın valyuta ehtiyatları 2014-cü ilə 53 mlrd. dollar olmuşdur) qeyri-neft sektorunun inkişafı, müasir infrastrukturun formalaşdırılması üçün istifadə olunur. Yeni texnologiyalar təkcə neft sənayesinə deyil, bütövlükdə iqtisadiyyatın bütün sahələrinə geniş nüfuz edir.

Təbii ki, inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadi həyat və fəaliyyətində innovasiyanın tətbiqi kortəbii xarakter daşımır. Sistemlilik, ardıcılıq prinsipi əsasında həyata keçirilən innovasiya prosesləri daha çox səmərə vermək imkanına malikdir.

1994-1998-ci illərdə neft strategiyası ilə başlanan iqtisadi inkişaf strategiyası sahəsində həyata keçirilən genişmiqyaslı iqtisadi islahatlar nəticəsində ölkə iqtisadiyyatının kəmiyyət və keyfiyyətə dəyişməsi yönündə görülən işlər davamlı iqtisadi inkişaf üçün zəmin yaratdı. Neft sektoru, sonra qeyri-neft sektorunun, aqrar sahənin, infrastrukturun və digər sahələrin davamlı iqtisadi inkişafı nəticəsində iqtisadiyyatın çoxşaxəli - ərəzi və sahə strukturunun yaradılması, təkmilləşdirilməsi və onun səmərəliliyinin yüksəldilməsi yönündə çox mühüm işlər görüldü. 2003-cü ildən həyata keçirilən düzgün və məqsədyönlü iqtisadi siyasət, regionların inkişafını nəzərdə tutan (2003-2008, 2009-2013), Yoxsulluğun Azaldılması və İqtisadi İnkişaf üzrə Dövlət Proqramları və s. Azərbaycanda investisiya mühitinin yaxşılaşmasında, sosial problemlərin həllində irəliləyişlərə səbəb oldu. Nəticədə 2003-2014-cü illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatı real ifadədə, 4 dəfə, o cümlədən sənaye sahələri 3,5, kənd təsərrüfatı 1,6, tikinti sektoru 4,1, nəqliyyat və İKT sektoru 3,5, ticarət 3,1 dəfə artmışdır. Ümumiyyətlə, son 10 ildə ÜDM-in ortaillik artımı dünya ölkələrinin göstəricilərindən 3,5 dəfə çox olmuşdur.

Azərbaycanın iqtisadi inkişafının yeni və keyfiyyətə mühüm mərhələsi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən 2020-ci ilədək dövrü əhatə edən “Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış” inkişaf konsepsiyasında irəli sürülmüşdür. Burada perspektivdə uzunmüddətli dövr üçün iqtisadi və sosial inkişafın əsas strateji istiqamətləri öz əksini tapmışdır. Yeni inkişaf mərhələsində Azərbaycanın milli inkişaf modelində çoxşaxəli, səmərəli, innovasiya və ixrac yönümlü rəqabət qabiliyyətli milli iqtisadiyyatın formalaşması, əhalinin rifahının isə layiqli, qabaqcıl, beynəlxalq standartlara çatdırılması əsas prioritet kimi qarşıya qoymuşdur. Kəmiyyət və keyfiyyətə inkişaf edən iqtisadiyyatımızın müasir və perspektiv inkişaf meyli ölkənin uzunmüddətli inkişafını nəzərdə tutur və strateji məqsəd orta gəlirli ölkələr səviyyəsindən yüksək gəlirli, inkişaf etmiş ölkələr səviyyəsinə çatdırılmasıdır. Bu konsepsiyanın həyata keçirilməsi iqtisadi inkişafın sürətli və yeni keyfiyyətli artımına nail olmaqla, Azərbaycanda müasir sivil və sosial yönümlü dövlətin və rifah cəmiyyətinin formalaşmasına səbəb olacaqdır.

İqtisadi inkişafın müasir mərhələsi Azərbaycanda milli iqtisadi inkişaf modelinin formalaşması ilə səciyyələnir. Azərbaycanın milli iqtisadi inkişaf modeli, bütövlükdə ölkəmizin real iqtisadi gerçəkliyini əks etdirir. Bu real gerçəklik müəyyən müddət inzibati-amirlik iqtisadi münasibətlərindən miras qalmış planlı təsərrüfatla yeni yaranan bazar münasibətləri ilə çulğışmış şəkildə mövcud olmuşdur. Ölkədə müvəffəqiyyətlə həyata keçirilən sosial-iqtisadi islahatlar tədricən bazar münasibətlərinin hakim iqtisadi münasibətlər sistemi kimi formalaşması ilə nəticələnmişdir. Cəmiyyət miqyasında makroiqtisadi sabitlik təmin edilmişdir. Keçid dövrünün əsas sosial-iqtisadi bəlaları olan inflyasiya yolverilən hədd səviyyəsinə endirilmiş, işsizlik və yoxsulluq ölkə əhalisinin 49-50%-ni təşkil etdiyi halda, artıq son illərdə 5-6 % səviyyəsinə endirilmişdir. Ölkəmizdə formalaşmaqda olan sosial yönümlü tənzimlənmə bazar iqtisadiyyatı artıq real gerçəklikdir. ÜDM-in 83%-ə yaxını özəl sektorda istehsal olunur. 2003-2013-cü illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatı 3 dəfədən çox artmışdır. Cənubi Qafqaz respublikalarının iqtisadiyyatının 75-80%-i Azərbaycan iqtisadiyyatının payına düşür. Azərbaycan regional və beynəlxalq layihələrin iri investorlarından biri kimi çıxış edir. Ölkə iqtisadiyyatına qoyulan irihəcmli investisiyanın əhəmiyyətli hissəsi milli investorların payına düşür. Artıq ölkəmiz investisiya idxal edən ölkədən investisiya ixrac edən ölkəyə çevrilmişdir. 2007-ci ildən başlayan dünya iqtisadi böhranı fonunda Azərbaycan iqtisadiyyatında yeridilən düzgün xarici və daxili iqtisadi siyasət nəticəsində o qədər də çox ciddi problemlər yaranmamışdır. Nəinki ciddi problemlər yaranmamışdır, hətta bir sıra irihəcmli kapital qoyuluşu tələb edən layihələr yerinə yetirilmişdir. Əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsində ciddi irəliləyişlər müşahidə olunmuşdur. Büdcədən maliyyələşdirilən təşkilatlarda çalışanların əməkhaqqı artırılmış, orta aylıq əməkhaqqı ötən illərlə müqayisədə yüksəldilmişdir. Əhalinin banklardakı əmanətləri 7 mld. Manat civarında hesablanır.

İqtisadi inkişafımızın əsas prinsiplərinin milli xüsusiyyətlərinin düzgün qiymətləndirilməsi, bütövlükdə milli iqtisadi inkişafımıza əlverişli şərait yaratmaqla yanaşı, Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə nüfuzunu artırmaqla dünya ölkələri arasında mövqeyimizin möhkəmlənməsinə səbəb olmuşdur.

Qloballaşma şəraitində bəşəriyyətin resurslara olan tələbatlarının durmadan artması ilə yanaşı, onların istehsalının getdikcə baha başa gəlməsi, dünyada baş verən qloballaşma proseslərinin məntiqi nəticəsi olaraq ölkələrin qarşılıqlı asılılığının güclənməsi iqtisadi, sosial, demoqrafik və ekoloji problemlərin ümumbəşəri xarakter daşmasına səbəb olmuşdur. Belə bir şəraitdə Azərbaycanda səmərəli fəaliyyət göstərən milli iqtisadiyyatın formalaşdırılması və inkişafı həlledici dərəcədə onun davamlı inkişaf modelinə keçid ilə səciyyələnir.

Davamlı inkişaf konsepsiyası son strateji məqsəd kimi elmi–texniki tərəqqinin geniş tətbiqi əsasında gələcək nəsillərin tərəqqi imkanlarının reallaşdırılması üçün tələb olunan potensial resursların səmərəli və optimal nisbətdə hərəkətə gətirilməsini nəzərdə tutur.

Davamlı inkişafın təmin edilməsinin nəzəri və praktik probleminin təhlili göstərir ki, dünyada hər bir ölkə bu məqsədə çatmaq üçün hər şeydən əvvəl dörd problemini nəzərdən qaçırmamalıdır. Birincisi, son onillikdə dünya iqtisadiyyatının inkişafı nəticəsində ekoloji böhran, başqa sözlə təbiətlə jəmiyyətin qarşındurması elə bir həddə gəlib çatmışdır ki, bu problemə biganə münasibət bəşəriyyətin özünün mövjudluğunu təhlükə altına ala bilər. İkincisi, beynəlxalq miqyasda davamlı inkişafın təmin edilməsinin mühüm istiqaməti davamlı insan inkişafının təmin edilməsi ilə bağlıdır ki, bu da özünə hər şeydən əvvəl səhiyyə, təhsil, bütünlüklə insan inkişafını xarakterizə edən problemlərin həllini əhatə edir. Üçüncüsü, dünya miqyasında davamlı inkişafın təmin edilməsinin digər problemi bir çox ölkələrdə yaranan gərgin demoqrafik proseslərlə şərtlənir.

Dördüncüsü, ayrı-ayrı ölkələr üzrə davamlı inkişafı təmin edən amil və şərtlərin sistemli təhlili göstərir ki, onun mühüm əsası iqtisadi problemlərlə bağlıdır.

Çünki, son nəticədə ekoloji, sosial və demoqrafik problemlərin həlli imkanları həlledici dərəcədə iqtisadi inkişafın səviyyəsi və xarakterindən asılı olur.

Araşdırmalar göstərir ki, davamlı inkişafın əməli problemlərinin obyektiv dəyərləndirmək üçün onu ümumən ölkədə reallaşdırılan iqtisadi proseslərin təkrar istehsalının səmərəliliyi prinsipindən qiymətləndirmək lazımdır.

Məlumdur ki, hər bir ölkə obyektiv və subyektiv amillərlə şərtlənən iqtisadi davamlılıq potensialına malik olur. Mövcud iqtisadi ədəbiyyata və Milli reallıqlara əsaslanaraq qeyd edə bilərik ki, bu potensial özünə aşağıdakıları daxil etməlidir: milli iqtisadiyyatın resurs və ehtiyatlarını, iqtisadi fəaliyyətin səmərəliliyini, təsərrüfatın idarə olunmasının institusional quruluşunu, xarici konyukturanın dəyişməsinə müvafiq reaksiya vermək qabiliyyətini, beynəlxalq maliyyə, siyasi təşkilatlarda iştirakı dərəcəsini və s. Əlbəttə, davamlılıq potensialı ümu-

mən inkişaf ölkənin malik olduğu mütləq üstünlüklərlə müəyyənləşsə də düzgün, optimal, çevik iqtisadi siyasət, və onun reallaşdırılması prosesində qlobal, regional, milli maraqları uzlaşdırmaq cari və perspektiv məqsədləri həllinin optimal mərhələliyini gözləməklə onun imkanlarını artırmaq olar.

Tədqiqat işində aparılan konkret araşdırmalar göstərir ki, hər hansı bir və ya bir neçə göstəricinin dinamikası bir çox hallarda Milli iqtisadiyyatın inkişaf meyillərinin dəyişməsinə tam obyektiv xarakterizə etməyə imkan vermir.

Bu baxımdan Milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafının, təhlükəsizliyinin, rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsi ölkədə həyata keçirilən makro iqtisadi siyasətin xarakteri ilə müəyyənləşdirilməlidir. Belə yanaşma xüsusən transformasiya dövrünü yaşayan ölkələr üçün əməli baxımdan daha əhəmiyyətlidir. Belə ki, transformasiya şəraitində qloballaşan dünyaya fəal inteqrasiya olunan Azərbaycan kimi ölkələr Milli iqtisadiyyatın rəqabət mübarizəsinə davam gətirmək üçün birincisi, iqtisadi inkişafın prioritetlərini düzgün müəyyənləşdirməli, ikincisi, onların reallaşdırılmasının mövjud reallığa və imkanlarına uyğun səmərəli üsul, vasitə və mexanizmlərini seçməlidir.

Nəticə

Bütün bu deyilənləri nəzərə alaraq, Azərbaycan iqtisadiyyatının mövcud vəziyyətini tədqiq edib ümumiləşdirərək, aşağıdakıları önə çəkmək olar:

- Azərbaycanda Milli iqtisadiyyat formalaşmış və bazar iqtisadiyyatı qərarlaşmışdır. Milli iqtisadiyyatın formalaşması və bazar iqtisadiyyatının qərarlaşması paralel getmiş və həyata keçirilən sosial-iqtisadi islahatlarla tamamlanmışdır.

- Milli iqtisadiyyatın formalaşdırılması bir neçə mərhələni əhatə etmişdir. Hər bir mərhələ qarşıya qoyulan vəzifə və onun həllinə yanaşma fərqliliyi ilə səciyyələnir. Hər bir mərhələdə qarşıya qoyulan vəzifənin müvəffəqiyyətliyi növbəti mərhələyə keçidi müəyyənləşdirir.

- Ölkədə həyata keçirilən islahatların nəticəsi olaraq (dövlətsizləşdirmə, özəlləşdirmə, liberallaşdırma və s.) bazar münasibətlərinin formalaşması tədricən makroiqtisadi sabitliyin yaranmasına gətirib çıxarmışdır ki, nəticədə çox ciddi iqtisadi problemlərdən olan inflyasiyanın qarşısı alınmış, işsizlik minimum səviyyəyə endirilmiş, iqtisadi artımın yüksək tempinin təmin olunmasına əlverişli şərait yaranmışdır.

- Azərbaycan iqtisadiyyatının strukturunda nəzərəcarpacaq xüsusi çəkiyə malik olan sahələrdən biri də aqrar istehsalıdır. Həmişə kənd təsərrüfatı istehsalı Azərbaycan iqtisadiyyatında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Hətta sovet dönməində iqtisadiyyatımızın təxminən 30% -i kənd təsərrüfatının payına düşürdü.

Baxmayaraq ki, indi ÜDM-in təxminən 6% kənd təsərrüfatının payına düşür, bu heç də o demək deyildir ki, kənd təsərrüfatının əhəmiyyəti azalıb. Kənd təsərrüfatı istehsalı əsasən strateji sahələri əhatə etdiyindən, o, həmişə öz əhəmiyyətliliyini saxlayacaq. Ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi bilavasitə kənd təsər-

rüfatının inkişafından asılıdır. 2013-cü ildə ölkəmizdə 2,5 mln. ton taxıl istehsal olunmuşdur. Ət və süd məhsullarına, quş ətinə əhalinin tələbatının əhəmiyyətli hissəsi daxili istehsal hesabına ödənilir. Kənd təsərrüfatının inkişafı həmişə Azərbaycan dövlətinin diqqət mərkəzindədir. Son 2013-2014-cü illərdə kənd təsərrüfatının inkişafına dəstək məqsədi ilə hər il müxtəlif mənbələr hesabına dövlət tərəfindən 1 mld. Manata yaxın vəsait ayrılıb.

- Suverenliyin təminatçısı təhlükəsizlikdir. Milli təhlükəsizliyi təmin etmədən ölkənin uzunmüddətli müstəqilliyi mümkünsüzdür. Yəqin ki, ölkənin müxtəlif durumunda təhlükəsizlik göstəricilərinin yeri fərqlidir. Əgər müstəqilliyimizin ilk illərindən hərbi-iqtisadi müstəqilliyimizi tam təmin edib ərazi bütövlüyümüzü qoruya bilsəydik, müqayisəedilməz dərəcədə yüksək inkişafa nail olardıq. Yaxın gələcəkdə ərazi bütövlüyümüzün bərpa olunmasına heç bir şübhə yoxdur. Bütün sərvətlərimizi milli maraqlarımızın reallaşmasına istifadə edəcəyimiz vaxta çox az qalıb.

Araşdırmanın yekunu olaraq aşağıdakıların xüsusilə vurğulanmasını məqsədəuyğun hesab edirəm.

- Milli iqtisadiyyatın formalaşdırılması ilə qarşıda duran mühüm vəzifələrdən biri milli resursların milli maraqlara uyğun tam hərəkətə gətirilməsindən ibarətdir. İnzibati-amirlik iqtisadi sistemində kök salmış resurslardan “israfçılıqla” istifadə prinsipini aradan qaldırmadan “ələbaxımlıq” psixologiyasını sındırmadan milli resurslardan səmərəli istifadə mexanizmi yaratmaq mümkün deyildi. Bazar iqtisadiyyatının elementlərinin (tələb, təklif, rəqabət, qiymət) tədricən fəallaşması resurslardan istifadədə israfçılığın aradan qaldırılmasına istiqamətləndi.

- Resurslardan bazar mexanizmi vasitəsi ilə səmərəli istifadənin formalaşdırılması tədricən iqtisadi artımı stimullaşdırdı. İqtisadi artım isə öz növbəsində bir sıra sosial-iqtisadi problemlərin həllinə əlverişli şərait yaratdı.

- Azərbaycan Respublikasında dayanıqlı və dinamik iqtisadi inkişafa keçidin mümkünlüyü nəinki MDB məkanında, həmçinin dünya ölkələri sırasında iqtisadi artım tempinə görə, ölkəmizin öndə getməsinə əlverişli şərait yaratdı.

- Artıq Respublikamızda iqtisadi artımın yüksək tempi yalnız kəmiyyət parametrləri ilə deyil, həmçinin keyfiyyət parametrləri ilə də səciyyələnir. Davamlı və dinamik iqtisadi inkişafa keçid, rəqabət qabiliyyətli istehsalın təşkilinə əlverişli şəraitin yaradılması, sənayenin müasir texnoloji təminatını təşkil etmək məqsədilə texnoparkların yaradılması və sair tədricən keyfiyyət göstəricilərinə üstünlük verilməsinə əyani sübutdur. Yaxın gələcəkdə ÜDM-də innovasiyalı məhsullar nəzərəçar-pacaq miqdarda xüsusi çəkiyə malik olacaqdır.

Ədəbiyyat

- [1] Əliyev Ü.Q. Keçid dövrünün milli iqtisadi problemləri. Bakı 2008. 357 səh.
[2] Qafarov Ş.S. Müasir iqtisadi sistem və qloballaşma. Bakı-2005. 631 səh.

- [3] Əhmədov M.A. Qloballaşma və milli iqtisadiyyatın formalaşması. Bakı-2003. 520 s.
- [4] Abbasov A.M., Kuliyeв T.A. “Экономика в условиях неопределенности. Баку, изд. «дом сказки», 2002, 109 с.
- [5] Кулиев Т.А. Регулируемая рыночная экономика. Баку, 1999, 624 с.
- [6] Музаффароглы Н. Рейтинг Азербайджана. Баку, «Кавказ», 2006, 469 с.
- [7] Ü.Əliyev. İqtisad elminin aktual problemləri. Bakı-2013, 150 s.
- [8] F.F.Mustafayev. Keçid iqtisadiyyatında dövlət tənzimlənməsinin makroiqtisadi aspektləri. Bakı. Elm, 2008, 537 səh.
- [9] Мустафаев Ф.Ф. Микроэкономика (экономическая теория) Баку-2014, 543 с.
- [10] Манафов Г.Н. Экономическая теория: Микроэкономика (методическое пособие), Баку, 2008, 249 стр.
- [11] Мейбуллаев М.Х. Введение в микроэкономику (учебное пособие). Баку-2010, 398 с.

İNFLYASIYA ŞƏRAİTİNDƏ AKTİVLƏRİN İDARƏ EDİLMƏSİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Ş.T.Quliyeva
i.ü.f.d., dosent, ADİU

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 6 yanvar 2015; Çapa qəbul edilmişdir 10 mart;
online-da çap edilmişdir 5 aprel 2015
Received 6 January 2015; accepted 10 March 2015; published online 5 April 2015

Xülasə

Məqalədə inflyasiyanın müasir iqtisadiyyatla qarşılıqlı əlaqəsi məsələləri nəzərdən keçirilir. Bununla əlaqədar olaraq müəllif valyuta münasibətləri problemlərinə və inflyasiyanın makroiqtisadiyyata təsiri probleminə xüsusi diqqət yetirmişdir. İşdə şirkət kapitalının təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və onların aktivlərinin idarə edilməsinə, habelə bunun müəssisələrin mənfəət potensialı ilə əlaqəsinə böyük yer ayrılmışdır. Məqalədə həmçinin debitor borcların müasir problemləri və onun menecment məsələləri də nəzərdən keçirilmişdir

Açar sözlər: inflyasiya, iqtisadi struktur, pul nəzəriyyəsi, qiymətin əmələ gəlməsi, investisiya portfeli.

Jel Classification: G12; P24

FEATURES OF ASSET MANAGEMENT IN THE CONTEXT OF INFLATION

Abstract

The article details the topical issues of the relationship of inflation with a modern economy. In this regard, the author focuses attention on the problems of currency relations and problems of the effects of inflation on the macro-economy. In this paper we pay more attention to the security of the capital of individual cooperation and management of their assets, as well as their relationship with the profitable potential of enterprises. The paper also deals with modern problems receivables and some management issues in the context of the problem being studied.

Keywords: inflation, economic structure; monetary theory; pricing; investment portfolio.

ОСОБЕННОСТИ УПРАВЛЕНИЯ АКТИВАМИ В УСЛОВИЯХ ИНФЛЯЦИИ

Резюме

В статье подробно рассматриваются актуальные вопросы взаимосвязи инфляции с современной экономикой. В связи с этим, автор особое внимание акцентирует на проблемах валютных отношений и проблемах влияния инфляции на макроэкономику. В работе обращается большое внимание на обеспечение без-

опасности капиталов отдельных корпораций и управлению их активами, а также их связи с прибыльным потенциалом предприятий. В работе также рассмотрены современные проблемы дебиторских задолженностей и некоторые вопросы менеджмента в контексте изучаемой проблемы.

Ключевые слова: инфляция, экономическая структура, денежная теория, ценообразование, инвестиционный портфель.

İnflyasiya iqtisadiyyatda qiymətlərin ümumi səviyyəsinin artımı ilə xarakterizə edilən bir proses olaraq, pulun alıcılıq qabiliyyətinin aşağı düşməsinə ekvivalentdir. İnflyasiya, tədavül sferasına əmtəə dövriyyəsinin tələbatı ilə müqayisədə, daha artıq kağız pul kütləsinin yerləşdirilməsi nəticəsi kimi özünü göstərir.

İnflyasiya açıq və gizli formada təzahür edir. Açıq formada təzahür edən inflyasiya adətən bazar iqtisadiyyatı üçün daha xarakterikdir. Bu zaman tədavül sferasına kağız pulların həddən artıq əlavə buraxılışı nəticəsində qiymət səviyyəsinin davamlı artımı baş verir. Gizli formada təzahür edən inflyasiya isə pul kütləsinin həcmnin sabit qalması şərtlə, tədavüldəki əmtəə kütləsinin azalması ilə xarakterizə edilir ki, bu da əmtəə qıtlığına gətirib çıxarır. Bu forma daha çox mərkəzləşdirilmiş planlı iqtisadiyyat üçün xarakterik bir haldır. İnflyasiya proseslərinin əsas səbəbi istehsal və tədavül sferalarında zəruri proporsiyaların pozulması, qiymətin əmələ gəlməsindəki nöqsanlar, milli gəlirin qeyri-rasional bölgüsü sistemindəki qaydasızlıqlar və s.-dir.

İnflyasiya tempi faiz dərəcələrinə, valyuta məzənnəllərinə, istehlak və investisiya tələbinə, bir çox sosial aspektlərə, o cümlədən də həyatın dəyəri və keyfiyyətinə neqativ təsir edən vacib makroiqtisadi göstəricilərdən biridir. Qeyd etmək lazımdır ki, inflyasiya anlayışı təbabət elmindən götürülmüş bir anlayış olaraq, «şişirdilmə», «çoxaldılma» mənalarını verir. Pul tədavülü ilə əlaqədar bu anlayış yalnız XIX əsrdə, ABŞ-da 1864-1865-ci illərdəki vətəndaş müharibəsi dövründə A.Delmarın 1864-cü ildə elmi ifadəyə daxil edilməsi Nyu-Yorkda nəşr edilən “Xalqa xəbərdarlıq. Kağız köpük” əsəri ilə əlaqədar olmuşdur.

İlk zamanlar inflyasiya dedikdə pul tədavülünün istənilən genişləndirilməsi başa düşülürdü. Daha sonra isə infuksiya tədavül kanallarının əmtəə dövriyyəsi tələbatından artıq olan pul kütləsi ilə doldurulması, pul vahidinin qiymətdən düşməsi və buna uyğun olaraq, qiymət artımı ilə əlaqələndirildi.

XX əsrin II yarısında iqtisad elmində inflyasiya çoxamilli yanaşma konsepsiyası kimi meydana çıxdı. İnflyasiya nəinki yalnız pul fenomeni, həm də ümumiqtisadi, makroiqtisadi bir fenomen kimi nəzərdən keçirilməyə başlandı. İnflyasiyanın ümumiqtisadi qlobal, makroiqtisadi bir fenomen kimi nəzərdən keçirilməsi pul parametrləri dinamikasının ictimai məhsulun təkrar istehsalı sistemi ilə əlaqədar olan dərin proseslər və həyata keçirilən iqtisadi siyasətlə müəyyən olması ilə əlaqələndirildi. Bu o deməkdir ki, inflyasiyanı yalnız sadəcə pul tədavülü qanununun pozul-

ması kimi qiymətləndirmək olmaz. Hansı səbəblərin ilkin təkan kimi çıxış etməsindən asılı olmayaraq, qiymətlərin istənilən artımı pul kütləsinin artırılmasını və pul-kredit dövriyyəsinin genişləndirilməsini labüd edir.

Cəmiyyətin iqtisadi strukturu sistemində hər bir iqtisadi qanun təcrid edilmiş halda deyil, digər qanunlarla qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərir. Bu səbəbdən, inflyasiya kimi mürəkkəb bir proses bir çox qanunların qarşılıqlı təsirinin nəticəsi kimi çıxış edir. Beləliklə, inflyasiya proseslərinin dinamikasına pul və eləcə də qeyri-pul, ölkədaxili və ölkəxarici amillər təsir edir. Pul amillərinə pul kütləsinin artım tempi, pula olan tələblər və s. daxildir. Bununla belə, iqtisadiyyat müəyyən dərəcədə həm də insanlar tərəfindən idarə olunduğundan, inflyasiya proseslərinə təsir edən psixoloji amillər də mövcuddur. Bununla əlaqədar, iqtisadi elmdə «inflyasiya gözləmələri» anlayışı meydana çıxmışdır. Lakin bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, inflyasiya proseslərinin dinamikası daha çox pul amilləri ilə müəyyən edilir.

Pul nəzəriyyəsi və inflyasiya – makroiqtisadiyyatın vacib bölməsidir. Amerikalı iqtisadçı-monetarist M.Fridmen özünün «Kapitalizm və azadlıq» kitabında doğru olaraq qeyd etmişdir ki, pullar üzərində nəzarət iqtisadiyyata nəzarətin qüdrətli vasitəsidir. Dünya təcrübəsi sübut edir ki, uyğun funksional iqtisadi sistemin yaradılması vasitəsilə inflyasiya tamamilə nəzarət edilən və tənzimlənən prosesə çevrilə bilər. Funksional iqtisadi sistemlər dedikdə – özünü tənzimləmə mexanizmini əmələ gətirərək müəyyən makroiqtisadi parametrlər və göstəricilər üzrə tarazlığın saxlanılmasını təmin edən institutlar və institusional təşkilatların konkret fəaliyyəti başa düşülür. İqtisadi göstəricilər, proseslər, müəyyən yolverilən həddən artıq kənarlaşmaların, tarazlığın bərpa edilməsini təmin edən mexanizmlərin səfərbər edilməsi üçün obyektiv kimi çıxış edir. Pul kütləsi və inflyasiya proseslərinin tənzimlənməsinin ən səmərəli vasitəsi kimi, Mərkəzi Bankın və ya kommersiya banklarının faiz siyasətini, zəruri ehtiyatlar həcmnin dəyişdirilməsini və nəhayət, açıq bazardakı əməliyyatların düzgün aparılması qaydasını misal göstərmək olar.

Ayrı-ayrı məhsul növlərinin qiymətlərinin dəyişilməsi üzərində nəzarət həm də bütövlükdə qiymət indekslərinin köməyi ilə həyata keçirilir. Əgər inflyasiya tempi kifayət qədər yüksək olarsa, maliyyə menecerinin işi xeyli çətinləşər. Bu səbəbdən də inflyasiya şəraitində maliyyə xarakterli problemlər üzrə idarəetmə qərarları müəyyən spesifik xarakterə malikdir.

Müəssisə üçün xüsusi əhəmiyyətə malik, maliyyə xarakterli qərarlar adətən uzunmüddətli xarakter daşıyaraq daha çox investisiya layihələrinin seçimi ilə əlaqədar olur. Belə seçim çox zaman proqnoz məlumatlarına uyğun həyata keçirilir. Burada proqnoz məlumatlarının keyfiyyəti pul daxilolmaları həcmnin səviyyəsi və investisiyanın səmərəlilik göstəricisinin proqnozunun dəqiqliyindən asılı olur. Belə hesablamalar zamanı inflyasiyanın proqnozlaşdırılan səviyyəsini özündə əks etdirən modifi-

kasiya edilmiş diskontlaşdırma dərəcəsi tətbiq edilməli və bərabər şərait daxilində müvafiq layihələrin qısamüddətli realizasiyasına daha çox üstünlük verilməlidir.

İnflyasiya şəraitində firma və şirkətlərin normal fəaliyyəti üçün zəruri olan kapital həcminə tələbat davamlı olaraq artır. Belə vəziyyətin əsas səbəbi istehlak edilən xammalın qiymətinin artımı, əməkhaqqı üzrə xərclərin çoxaldılması və s. ilə əlaqədardır. Belə olduqda, hətta sadə təkrar istehsal belə, əlavə maliyyələşdirmə mənbələrini tələb edir. Bütün bunlar firma və şirkətlərin aktivlərinə, səhmlərinə, onların qiymətdən düşməsinə təsir edir. Bu hal, daha çox, perspektiv maliyyə planlaşdırılmasına aiddir. Qısa və orta müddət xarakterli maliyyə qərarlarına gəldikdə isə cari qərarla da müəssisənin iqtisadi potensialının artmasına nail olmaq lazımdır.

İnflyasiya şəraitində investorlar öz kapitallarının təhlükəsizliyini təmin etmək üçün kapitalı yüksək faiz şərtlə təqdim edirlər və bununla da inflyasiya üzrə dəyişikliklər kapital artımında öz neqativ əksini tapmış olur.

İnflyasiya şəraitində uzunmüddətli xarakterli hər hansı istənilən maliyyə qərarları son dərəcə dəqiqliklə qəbul edilməlidir. Bu həm maliyyələşdirmə layihələrinə, həm də investisiyalaşdırma layihələrinə aiddir. Bu zaman borclu tərəf üçün bahalı uzunmüddətli kreditin cəlb edilməsi sərfəli olmur. Nəticədə uzunmüddətli borc vəsaitləri bazarı mahiyyətə məhdudlaşdırmış olur.

Məlumdur ki, bazar iqtisadiyyatı modeli şəraitində istiqrazlar təsərrüfat fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsinin əsas mənbələrindən birini təşkil edir. İnflyasiya şəraitində investorlar ya daha çox qısamüddətli kreditləşdirməyə üstünlük verirlər, ya da ki, uzunmüddətli investisiyalaşdırma halında öz kapitalları üçün yüksək faiz tələb edirlər. Bu zaman daha çox inflyasiya şəraiti ilə ayaqlaş bilən sürüşkən faiz dərəcələrinə malik istiqrazlar cəlbəedici olur. Belə bir hal daha çox inflyasiya səviyyəsi yüksək olan ölkələr üçün xarakterikdir. İnflyasiya tempi nisbətən yüksək olmayan ölkələrdə isə uzunmüddətli kreditləşdirmə üstünlük təşkil edir. Ümumiyyətlə, inflyasiya şəraitində nisbətən əlverişli şərtlərlə kreditlərin alınması məhdudlaşmış olur. Bu səbəbdən də firma fəaliyyətinin əsas maliyyələşdirmə mənbəyini xüsusi kapital təşkil etmiş olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, inflyasiya şəraitində xüsusi investisiya portfelinin diversifikasiyası, təkmilləşməsi daha məqsəduyğundur. İnvestisiya portfelinin formalaşdırılması zamanı portfeli təşkil edən aktivlərin risklərə meyllilik və qeyri-meyllilik dərəcəsi, səviyyəsi əsas meyar kimi götürülməlidir. Riskə meyllilik dərəcəsi isə investisiya portfelinin gəlirliliyinin bazar portfelinin gəlirliliyi ilə qarşılıqlı korrelyasiya zamanı dəqiq müəyyənəlməlidir.

Məlum olduğu kimi, firma və şirkətlərin balansında müəyyənədicilərin halı aktivlərə məxsusdur. Aktivlər mənfəətin potensial və real bir mənbəyi kimi firma və şirkətlər haqqında konkret təəvvür yaratdığından investor və əməkdaşlar üçün bu, birinci dərəcəli diqqət obyektini hesab edilməlidir. İnflyasiya müəssisə aktivlərinə müxtəlif istiqamətlərdə təsir edə bilər. İnflyasiyanın təsiri nəticəsində monetar aktiv-

lər qiymətlən düşür və müəssisə ciddi itkilərə məruz qalır. Əksinə, kreditor borcunun artımı dolayı gəlirlərə səbəb olur. Əsas vəsaitlər və əmtəə-material qiymətlilərinə gəldikdə isə inflyasiya şəraitində onların real bazar dəyərinin davamlı artımı ilə balansdakı sabit qiymətlər üzrə əks olunması arasında ziddiyyət mövcud olur. Belə bir ziddiyyət operativ planda borc vəsaitlərinin alınmasını çətinləşdirir, perspektiv planda isə inflyasiya nəzərə alınmadan mənfəətdən istifadə müəssisənin iqtisadi potensialının aşağı salınmasına və iflasına səbəb ola bilər. Beləliklə, inflyasiya şəraitində maya dəyəri, xərclər üzrə uçot balans qiymətləndirilməsinin təhrif olunmasına, hesabatların zamanca qeyri-uyğunluğuna, xüsusi kapital və cari mənfəətin idarə edilməsində səhv istiqamətlərə gətirib çıxarır. Bu səbəbdən də mühasibat uçotu praktikasında inflyasiyanın təsirinin nəzərə alınmasının müxtəlif metodikaları işlənib hazırlanmışdır, yəni ilk növbədə cari qiymətlər nöqteyi-nəzərindən aktivlərin qiymətləndirilməsi və uçotu qaydasının, mexanizminin əsaslandırılması və inflyasiyanı nəzərə almaqla, mənfəət həcmi hesablanması böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, inflyasiyanın təsirinə həm də əsas vəsaitlər məruz qalır. Inflyasiyanın təsiri nəticəsində meydana gələn neqativ nəticələr hər hansı bir işin mahiyyətini təhrif edir, yəni əvvəla, əsas vəsaitlərin qiymətləri təhrif edilir, ikincisi, əvvəlcədən müəyyən edilmiş çox olmayan amortizasiya ayırmaları inflyasiyası mənfəətin yaranmasına səbəb olur, nəticədə vergi ödəmələrinin əsaslandırılmamış artımı və xüsusi kapitalın eroziyası baş verir. Inflyasiyanın neqativ təsirindən qorunmasının iki metodu məlumdur: 1) aktivlərin dövrü olaraq yenidən qiymətləndirilməsi; 2) sürətləndirilmiş amortizasiya mexanizminin tətbiqi hesabına aktiv renovasiya siyasətinin həyata keçirilməsi.

Qeyd etmək lazımdır ki, aktivlərin dövrü olaraq yenidən qiymətləndirilməsi metodu kifayət qədər yüksək inflyasiya şəraitində tətbiq edilir. Bu metodun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, əsas vəsaitlərin dəyəri cari qiymətlərə uyğun yüksəldilir, yenidən qiymətləndirmə əlavə kapitalda əks edilir, amortizasiya ayırmaları artırılır ki, bu da inflyasiyalı mənfəətin meydana gəlməsini məhdudlaşdırır.

Sürətləndirilmiş amortizasiya mexanizminin tətbiqi isə nisbətən yüksək olmayan inflyasiya şəraitində tətbiq edilir. Bu zaman amortizasiya ayırmalarının bölgüsü bərabər halda deyil, müddət ərzində azalma qaydasında müəyyən edilir. Başqa sözlə, ilk illərdə aktivlərin dəyərinin böyük bir hissəsi amortizasiya ayırmaları kimi müəyyənləşdirilir. Nəticədə firma dövlət tərəfindən təqdim edilən güzəştli krediti əldə etmiş olur. Belə kredit eləcə də renovasiya məqsədləri üçün istifadə edilə bilər, çünki firma uzunmüddətli aktivlərin mümkün qədər qısa bir müddətdə yeniləşdirilməsində maraqlı olur.

Inflyasiya şəraitində istehsal ehtiyatlarına qoyuluşların idarə edilməsi, xüsusilə böyük əhəmiyyətə malikdir. İstehsal ehtiyatlarının saxlanılmasının iqtisadi və təşkilati-istehsal nəticəsi bu aktivlər üçün spesifik xarakterə malik olmalıdır. Məsələn,

xammal və materialların böyük ehtiyatı istehsalın dayandırılması nəticəsində ehtiyatların gözlənilməz qıtlığı halında və ya bazarda daha bahalı əvəzedici materialların meydana çıxması halında müəssisəni xilas edir. Xammal və materialların əldə edilməsi üçün böyük ölçülü sifarişlər əlavə (artıq) ehtiyatların yaranmasına səbəb olur və o hal müəssisə üçün sərfəli olur, malgöndərənlərdən qiymətlərin aşağı salmalarına nail olunur. Bu və ya digər səbəblər üzündən müəssisə hazır məhsulun kifayət qədər ehtiyatına sahib olmağa üstünlük verir. Belə ki, hazır məhsul ehtiyatının kifayət qədər olması müəssisəyə istehsal və satışı daha səmərəli idarə etməyə imkan verir.

Xammal və material xərclərinin istehsal olunan məhsulun maya dəyərinə daxil edilməsinin bu və ya digər metodunun tətbiqi mənfəət həcmində və balans aktivində göstərilən çıxış ehtiyatının kəmiyyətində əks etdirilir. Qeyd etmək lazımdır ki, inflyasiya şəraitində istifadə edilən metoda əsasən, konkret dövrün sonuna xammal və materialların ehtiyatlarının inventarizasiyası həyata keçirilir, maya dəyərinə daxil edilən ehtiyatların həcmi müəyyən edilir və bu həcmdən bitməmiş istehsala aid olan hissə çıxılır. Bu zaman çıxış ehtiyatları ilk satın alınmış xammal və material partiyalarının qiymətləri ilə müəyyənləşdirilir. İnflyasiya şəraitində tətbiq edilən bu metod mənfəət həcmində və aktivdə əks edilən çıxış ehtiyatlarının kəmiyyətində özünü göstərir.

İnflyasiya şəraitində debitor borcunun idarə edilməsi də mühüm problemlərdən biridir. Debitor borcu mahiyyətə dövrüyyə vəsaitlərinin amotizasiyası, yəni dövrüyyədən müəssisənin xüsusi dövrüyyə vəsaitlərinin kənarlaşdırılması deməkdir. Təbii ki, bu proses müəssisə gəlirlərindəki dolaylı itkilərlə müşayiət edilir. Dolaylı itkilərin iqtisadi mahiyyəti vəsaitlərin ölgünləşməsi və istifadə edilməməsi səbəbindən gəlirin itirilməsi və ya pul vəsaitlərinin kreditrlərə dəyərdən düşmüş pul vahidləri ilə qaytarılması ilə bağlıdır. Debitor borcu müəssisənin aktiv növlərindən biri olduğundan, onun maliyyələşdirilməsi üçün uyğun mənbəyə ehtiyac vardır, başqa sözlə, onun saxlanması üçün məsrəflər meydana çıxır. Bu səbəbdən də bazar iqtisadiyyatı şəraitində debitor borcunun qısa bir müddətdə ödənilməsinin həvəsləndirilməsi və eləcə də vaxtı keçmiş tədiyyələr üzrə cərimə sanksiyaları sisteminin tətbiqi böyük əhəmiyyət kəsb edir. İnflyasiya şəraitində debitor borcunun pul aktivlərinə konversiyasını sürətləndirmək üçün veksellərin uçotunun mütəmadi olaraq həyata keçirilməsi vacibdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, pul vəsaitlərinin də əsaslandırılmamış böyük həcmnin mövcudluğu müstəqim və dolaylı aşkar xərclərə gətirib çıxarır. Bu səbəbdən də inflyasiya şəraitində bütün pul vəsaitlərinin məbləği 3 tərkib hissəyə bölünməlidir: yerli valyuta ilə pul vəsaitləri, yüksək məzənnəli valyutada olan pul vəsaitləri, yüksək likvidli bazar ekvivalentlərinə (qiymətli kağızlara) konversiya edilmiş pul vəsaitləri). Pul vəsaitlərinin bu tərkib hissələrinin xüsusi çəkisi dövrüyyə vəsaitlərinin mümkün qədər risksiz idarə edilməsi siyasətinə uyğun olaraq ekspert yolu ilə müəyyən edilməlidir.

Məhsulun realizasiyası müddəti ilə əlaqədar vəsaitlərin müvəqqəti gecikməsi haqqında müəssisədə cari əməliyyatlar üzrə hesablaşma üçün pul aktivlərinin sığorta ehtiyatı yaradılır. Əgər müəssisədə qısamüddətli maliyyə qoyuluşlarına imkan varsa, o zaman pul aktivlərinin sığorta ehtiyatı minimuma endirilə bilər.

İnflyasiya şəraitində bank aktivlərinin məharətlə idarə edilməsi – maliyyə menecmenti nəzəriyyəsinin mərkəzi problemlərindəndir. Bankda idarəetmə qərarlarının qəbulu prosesi bank aktivlərinin strukturu və dinamikasının kompleks təhlili, onların gəlirliliyi və dəyəri, bank əməliyyatları üzrə marja əsasında müəyyən edilməlidir. Bank aktivlərinin idarə edilməsi prosesi resursların maksimum gəlirli, müəyyən likvidlik səviyyəsinə malik aktivlərdə yerləşdirilməsinə yönəldilməlidir. Bu zaman bank rəhbərliyi aktivlərin cari dəyərini maksimallaşdırmağa və son maliyyə nəticələrini optimallaşdırmağa çalışmalıdır.

Bankın aktiv əməliyyatlarının strukturunun təhlili onun resurslarından istifadə istiqamətlərinin təhlili ilə müəyyənləşdirilir. Bankın aktiv əməliyyatlarının təhlilinin əsas istiqamətləri aşağıdakılarla əlaqədardır:

- 1) aktiv əməliyyatların özünün və strukturunun təhlili;
- 2) ayrı-ayrı aktiv əməliyyatların, iqtisadi baxımından, məqsədəuyğunluğu və riskliliyinin düzgün qiymətləndirilməsi.

Bank aktivləri strukturunun təhlili zamanı aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır:

- 1) Bank balansındakı aktivlərin xüsusi çəkisi 50%-dən az olmamalıdır. Bank balansının pis aktivlərlə və əmlakla həddən artıq yüklənməsi likvidliyin itirilməsinə səbəb olur;

2) İşləyən aktivlərin (kredit və qiymətli kağızlar) əsas növlərinin nisbəti də düzgün müəyyənləşdirilməlidir. Bank aktivləri portfelində kreditlərin xüsusi çəkisi balans valyutasının 60-65%-ni, qiymətli kağızların xüsusi çəkisi isə balans valyutasının 20-25%-ni keçməməlidir. Lakin hətta, əgər kredit portfelinin məcmu həcmi bu çərçivəyə uyğundursa da, lakin bu kredit portfelində əsasən eyni növlü kreditlər mövcud olduğu bu halda, həmin aktivləri kifayət qədər diversifikasiyalı hesab etmək olmaz. Bundan başqa, qiymətli kağızlar bazarının qeyri-stabilliyi və ümumiyyətlə Azərbaycanda hələ ki, qiymətli kağızlar bazarının zəif inkişaf etdiyini nəzərə alsaq, banklar aktivləri qiymətli kağızlarda yerləşdirməklə bərabər, aktiv əməliyyatların diversifikasiyası üçün digər alternativlər də axtarmalıdırlar. Bu zaman əsas diqqət bankın kassa aktivlərinə (likvidliyin yüksək səviyyəsinə malik olduqlarından), kreditləşdirmənin əmlak təminatı formaları olan lizinq və ipoteka əməliyyatlarına və eləcə də trast əməliyyatlarına yönəldilməlidir;

3) Kredit portfeli strukturunun təhlili zamanı banklararası kreditlərin, təminatı olan və olmayan kreditlərin xüsusi çəkisi dəqiq müəyyənləşdirilməli, vəsait qoyuluşunun ərazi və sahə strukturu, eləcə də uzunmüddətli və qısamüddətli ssuda əməliyyatlarının həcmi dəqiq göstərilməsi nəzərə alınmalıdır.

Aktivlərin təsnifatı və struktur təhlili onların qiymətləndirilməsinin konkret metodlarının işlənilib hazırlanmasına imkan verir. Bu zaman aktivlərin müddətə və faiz dərəcələrinin dəyişikliklərinə həssaslığı, hər bir aktiv növü üçün faiz dərəcələri həcmi-nin müəyyən edilməsi xüsusilə vacibdir. Bu tədbirlər, həm də, faiz dərəcələrinin, aktivlərin rentabelliyyə təsir dərəcəsini də aşkar etməyə, idarə edilməyə imkan verir.

İnflyasiya şəraitində iqtisadi artım və digər tədbirlər üçün pul kapitalı yığımı həcmnin və mexanizminin müəyyən edilməsi həqiqətən problem xarakter daşıyır. Burada bir tərəfdən, inflyasiya, digər tərəfdən qeyri-inflyasiyalı metodlardan hansına üstünlük vermək, bu çərçivədə hansı variantlardan istifadə etməyi aydınlaşdırmaq da vacibdir, çünki pul vəsaitlərini artırmağın yollarından biri olan əlavə emissiyanın həyata keçirilməsi, digər tərəfdən, mövcud olan pul vəsaitlərindən səmərəli istifadə olunmasını tələb edir. Ona görə də dəqiq aydınlaşdırmaq lazımdır ki, həmin pul vəsaitləri (emissiya edilən və mövcud olan) əmtəə təklifinə, yəni real sektora və faiz və digər formada əldə ediləcək gəlirlərə nə dərəcədə, nisbətə təsir göstərəkdir. Burada həm də əlavə emissiyanın inflyasiyanın artmasına təsirini, onun artıracağı ehtimalı da nəzərə alınmalıdır. Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, pul yığımı investisiya və gəlirlərlə əlaqədar olmadıqda, bu, əslində, pulun kapitala çevrilməsi deyildir. Bununla əlaqədar olaraq ümumi pul yığımı ilə pul gətirən investisiya və real yığımı eyniləşdirmək olmaz. Burada birinci ikincidən həm məzmun və həm də kəmiyyət baxımından daha genişdir. Lakin qərribə də olsa, bəzi iqtisadçılar bu anlayışları eyniləşdirirlər. Nəinki bir sıra müasir iqtisadçılar, hətta Keyns kimi görkəmli iqtisadçı da yığımı (ümumi) investisiya xərcləri ilə, demək olar ki eyniləşdirirdi. Nəzərə almaq lazımdır ki, real kapital yığımı və ssuda kapitalı bir-birilə keyfiyyət baxımından fərqlidirlər və bəzi hallarda, hətta ziddiyyətli, əks-istiqlamətli hərəkətdə olurlar. Bu, xüsusi olaraq özünü qlobal iqtisadi böhran şəraitində (xüsusi olaraq böhranın depressiya fazasında) göstərir, nəticədə pul kapitalı məhsuldar halda istifadə oluna bilmir, baxmayaraq ki, borc pul vəsaitinin xüsusi çəkisi bu və digər firmanın maliyyə aktivlərində artmış halda olur.

Əvvəllərdə qeyd etdiyimiz kimi, inflyasiya şəraitində pul təklifinin iqtisadi fəallığa təsirini öyrənmək də əsas problemlərdəndir. Bu problemlə sənayecə inkişaf etmiş bir sıra ölkələrin iqtisadçı alimləri keçən əsrin 90-cı illərində məşğul olmağa başlamış və həmin problem dünya maliyyə bazarlarının fəaliyyət göstərməsi və onun iqtisadiyyatın real sektora təsir etməsinin getdikcə güclənməsi aspektində araşdırılmışdır. Bu, birincisi, dünya və milli qiymətli kağızlar bazarının şəffaflığı, pul tədavi-lündə elektron pulun xüsusi çəkisinin artması və bununla əlaqədar olaraq kapitalın ölkələrarası yerləşdirilməsi prosesinin sürətlənməsi, ikincisi, ayrı-ayrı ölkələrin və bütövlükdə dünya iqtisadiyyatının getdikcə beynəlxalq kapital axınından asılı olması ilə şərtlənir. Lakin dünya təcrübəsi göstərir ki, ayrı-ayrı ölkələrin mərkəzi bankları transmissiya mexanizmləri tədqiq edərkən belə bir nəticəyə gəlmişlər ki, heç də

bütün hallarda pul-kredit siyasətini milli iqtisadiyyatın inkişafı ilə birbaşa sinxronlaşdırmaq imkanına malik ola bilmirlər. Lakin bununla belə, transmissiya pul-kredit kanalları və mexanizmlərini iqtisadi inkişafın, o cümlədən sənayenin artım meylləri və hər iki tərəfi (pul və artımı) əks etdirən göstəricilərlə ardıcıl əlaqələndirməyə çalışmaq lazımdır, burada həm empirik və həm də mürəkkəb makroiqtisadi göstəricilərin əlaqələndirilməsi, xüsusi olaraq pul kütləsini (M_2) inflyasiya amilləri, bank faizləri, valyuta məzənnələri, ssuda bazarı, qiymətli kağızlar bazarı, habelə investisiya və əsas kapitalın yığım dinamikası ilə əlaqələndirilməlidir, onlar bir-birilə sözlün yaxşı mənasında manipulyasiya olunmalıdır, ən başlıcası isə, yuxarıda göstərilən indikatorların bir-birilə məntiqi əlaqəsi nəzəri-metodoloji, praktik baxımdan əsaslandırılmalıdır. Həm də burada ən başlıca məsələ - bu göstəricilərin iqtisadiyyata təsiri ayrı-ayrı, əlahiddə halında deyil, eyni vaxtda və birgə, sistemli halda olmalıdır, çünki belə olduqda, pul kütləsi təklifinin iqtisadiyyata təsirinin səmərəliliyi, maliyyə bazarının strukturu və real sektorun inkişafı yuxarıda göstərilən parametrlə vasitəsilə daha dolğun şəkildə əlaqələndirilə bilər.

Pul-kredit siyasətinin sistemli qurulmasında pul aqreqləri, mübadilə məzənnəsi və inflyasiyanın bu üç komponentlərinin bir-birilə əlaqəli targetləşdirilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Həm də targetləşdirmə prosesində elə etmək lazımdır ki, həmin üç istiqamətlərin müsbət və çatışmayan cəhətləri də nəzərə alınmış olsun. Bəzən elə hallar olur ki, pula, pul aqreqlərinə olan tələbat ÜDM-in, milli gəlirin, ümumi milli məhsulun artımı ilə müəyyən edilmir, dövriyyədə pul kütləsinin artımı isə pula tələbatı azaltmır, əksinə artırır. Bu, bir çox səbəblər üzündən, o cümlədən ÜDM-in strukturu, pul aqreqlərinin özünün struktur dəyişikliyi, qiymətlər sisteminin zəif tənzimlənməsi, bazarın əmtəə tutumu və s. səbəbdən də baş verir. Burada digər tədbirlərlə yanaşı, pul resurslarının sterilizasiyası, valyuta bazarlarına müdaxilə hallarının aradan qaldırılması, büdcə xərclərinin idarə edilməsi də həmin çatışmazlıqların yumşaldılması və ya aradan qaldırılması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu vacib problemin səmərəli qurulması aidiyyəti iqtisadi qurumların, o cümlədən Mərkəzi Bankların və Maliyyə Nazirliyinin öz fəaliyyətlərini daha ardıcıl olaraq əlaqələndirmələrini də tələb edir. Burada bir cəhəti də nəzərə almaq lazımdır ki, lüzumsuz xərclər və qiymət inflyasiyası olan bir halda, varinatda pul-kredit siyasəti lazımı nəticə, səmərə verə bilməz. Ona görə də inflyasiyanın targetləşdirilməsində, ümumiyyətlə, monetar sferada bu cəhəti mütləq nəzərə almaq lazımdır.

Söhbət gedən üç istiqamətlər üzrə targetləşdirmədə həm üstün, həm də zəif cəhətlər nəzərə alınmalıdır. Məsələn, mübadilə məzənnəsinin targetləşməsində nəzərə almaq lazımdır ki, milli valyutanın xarici valyutaya olan məzənnəsinin fiksasiyası müsbət hal olsa da, inflyasiya prosesinə müsbət təsir etsə də, nominal baza məzənnəsi daxili inflyasiya səviyyəsi ilə əlaqələndirilsə belə, bir (bu) mübadilə rejiminin müəyyən nöqsanları da vardır. Belə ki, bu mexanizmdən, lazım gəldikdə

iqtisadiyyatın stabilləşməsi üçün dövlət orqanlarının manevr etmə imkanları məhdudlaşmış olur, ölkə iqtisadiyyatı xarici mühitə, xarici sarsıntılarla sıx əlaqədə olur, habelə spekulyativ maliyyə manipulyasiya özünü göstərə bilər. Bundan başqa, ölkədəki milli valyuta həddindən artıq devalvasiyaya uğrada bilər (bu hal Azərbaycanda neqativ səviyyədə müşahidə olunmur, yüksək inflyasiyalı gözləmələri və faiz artımı olur, daxili maliyyə bazarları xarici kapital axınından asılı olur). Bütün bunlar hər bir ölkədə, xüsusilə tranzitiv ölkələrdə, öz növbəsində, neqativ hallara, risklərə gətirib çıxara bilər.

Başqa bir problemi, yəni pul aqreqatlarının targetləşməsinə nəzərdən keçirək. Qərribə də olsa, öz iqtisadiyyatını kifayət qədər güclü hesab edən bir sıra ölkələr, o cümlədən ABŞ, Kanada, Yaponiya və Avropanın əksər ölkələri milli valyuta məzənnələrini targetləşdirmirlər, pul-kredit siyasətini xarici təsirləri deyil, əsasən daxili imkanları nəzərə almaqla həyata keçirirlər, inflyasiya səviyyəsini isə operativ, cari inflyasiyalar üzrə tənzimləyirlər. Bu yanaşmada bir müsbət məqam vardır. Lakin unutmmaq olmaz ki, strateji yanaşma, variant və yaxud model stabil davam edən iqtisadi məqsədləri, qaydaları, iqtisadi sistem mexanizmlərini və məqsədləri tələb edir. Məlumdur ki, bazar prinsiplərini mütləq ehtiva edən iqtisadi sistemlərdə iqtisadiyyat daha çox bazar subyektlərinin davranışından asılı olur, bu səbəbdən, stabil makroiqtisadi siyasəti həyata keçirmək çətin olur. Son vaxtlar inflyasiyanın targetləşməsi variantını da bir çox ölkələr, o cümlədən İngiltərə, İsveç, İsrail, Çexiya, Avstraliya, İspaniya tətbiq etməyə başlamışdır. Pul aqreqatlarının targetləşməsində olduğu kimi, burada da ölkədaxili imkanlar, problemlər əsas götürülür, mübadilə məzənnəsi əhaliyə əvvəlcədən məlum olur, qiymət stabiliyinə diqqət yetirilir, bu sahədə iqtisadi informasiyalar sistemli halda araşdırılır və s. Bununla belə bu rejimdə pul aqreqatlarının dinamikası ilə qiymət artımı səviyyəsi arasındakı nisbət dövlət, hökumət tərəfindən tənzimlənmir ki, bu da həmin problemin makrosəviyyəli həllinə mane olur. Nəzərə almaq lazımdır ki, inflyasiya normadan yüksək olduqda (deyək ki, 8-10%-dən), monetar sferaya nəzarət etmək də çətin olur. Eyni zamanda dezinflyasiya da iqtisadi sabitliyə mənfi təsir edə bilər. Pulun alıcılıq qabiliyyətinin dəyişilməsi riski, başqa sözlə, inflyasiya riski ölkədəki inflyasiyanın tempi ilə müəyyən edilir ki, bu da əhalinin əmanətlərində, eləcə də müəyyən edilmiş gəlirlərə, qiymətli kağızların dəyərinə mənfi təsir göstərir. Buna görə də, uzunmüddətli investisiyalar haqqında həqiqətən ağıllı qərar qəbul etmək üçün həm faiz ölçüsünü, həm də inflyasiya səviyyəsini nəzərə almaq lazımdır. Dünya təcrübəsi göstərir ki, sadə səhmlər nisbətən inflyasiyadan sığortalanmışdır. Bundan başqa, inflyasiya əleyhinə sığortalanmanın həqiqi vasitəsi dividendlərin səhm halında ödənilməsidir. Bank hesablarındakı istiqrazlar və əmanətlər üzrə sadə səhmlərlə müqayisədə daha az gəlir ödənilir, burada həm də ilkin kapitalın itirilməsi riski də dəfələrlə azdır. Bununla bərabər, inflyasiya təsiri

nəticəsində pulun alıcılıq qabiliyyətinin aşağı düşməsi riski investisiyanın bütün növləri üçün təsir edir.

İnflyasiya riski elə bir riskdir ki, əldə edilən gəlirlər yüksək inflyasiya nəticəsində qiymətdən düşür, başqa sözlə, bir sıra hallarda gəlirlərin artımı alıcılıq qabiliyyəti nöqtəyi nəzərindən qiymətdən düşməsindən az olur. İnflyasiya riskinin minimumlaşdırılması metodlarından biri də maliyyə əməliyyatları üzrə gələcək nominal gəlir tərkibinə inflyasiya mükafatı həcmnin daxil edilməsidir. Əgər inflyasiya artımı tempini proqnozlaşdırmaq çətinlik törədərsə, maliyyə əməliyyatları üzrə real gəlir həcmi əvvəlcədən stabil, dövrəli valyutalardan hər hansı biri fəaliyyətdə olan valyuta məzənnəsi ilə əvvəlcədən hesablamalar aparmaqla milli valyuta həcminə çevrilir.

Məlumdur ki, sənayenin hər bir sahəsində bir neçə iri şirkət öz fəaliyyətini icra edir. Bu şirkətlər öz aralarında razılığa gələrək bazarda öz şərtlərini reallaşdırır. Bu hal, xüsusilə qiymətin əmələ gəlməsində, preyskurant qiymətlər sisteminin qurulması yolu ilə özünü aydın büruzə verir. Hər hansı bir sahənin şirkətləri daha iri şirkətin müəyyən etdiyi qiymətlərə istinad edir. Şirkətlər arasında qiymət səviyyəsinin razılaşdırılması və mənfəət əldə etməyə cəhd əsasında qiymət səviyyəsinin iri şirkətlər tərəfindən formalaşdırılması qiymət səviyyəsinin daim yüksəlməsinə gətirib çıxarır. Qiymətlər istehsal xərcləri və mənfəətə elə əlavə uçotunu nəzərdə tutur ki, bu, mövcud istehsal güclərinin, istehsal həcmi və məhsul reallaşdırılmasında mənfəətin tam uyğunluğunu, normasını təmin etmiş olsun. Həm də inhisar xərclərinə, eləcə də, ödənilən vergilər əlavə edilir ki, bu da qiymət artımına səbəb olur.

İnkişaf etmiş ölkələrdə müasir böhranların əsas xüsusiyyəti məhsulun artıq (əlavə) istehsalı deyil, əsas kapitalın artıq yığıdır. Bu onunla əlaqədardır ki, qiymət səviyyəsi və mənfəət nomrasını arzu edilən səviyyədə saxlamaq üçün inhisarlar böhran ərəfəsində istehsalı azaldaraq təklifi aşağı salırlar. Bundan başqa, hələ böhran başlamamışdan əvvəl məhsul ehtiyatlarına qoyuluşlar aşağı salınır və bununla yanaşı, onlardan istifadə sürəti azalır. Bu, məhsul istehsalının nisbətən azaldılmasına və investisiya aktivliyinin aşağı düşməsinə səbəb olur. İnflyasiya prosesləri aktivləşdikcə, sahibkarlar yeni investisiyalara daha az müraciət edirlər, bu isə istifadə edilməyən kapitalın qiymətinin ucuzlaşmasına səbəb olur.

İnflyasiya ərəfəsi şəraitində sahibkarlar özlərini riskdən, xammal və yanacaq qiymətinin qalxmasından qorumağa çalışırlar. Pulun qiymətdən düşməsindən yaranan itkilərdən qaçmaq istəyən istehsalçılar, malgöndərənlər və vasitəçilər qiymətləri qaldırırlar və bununla da inflyasiyanı, böhranlı vəziyyəti daha da dərinləşdirirlər.

İnflyasiya riski investisiya xərcləri həyata keçirilən zaman vəsait qoyuluşunun düzgün seçilmiş istiqaməti zamanı dəfələrlə azaldıla bilər. Bu halda, qoyulan xərclərin tez bir zamanda doğruldan və büdcəyə tədiyyələrin yüksək çəkisi olan müəssisələrə üstünlük verilməlidir. Bu zaman dövlət istehsalçıya istehsalı modernləşdirmək üçün kreditin müxtəlif formalarını təqdim etməlidir. İnvestisiyaların həyata keçiril-

məsi zamanı inflyasiya riskinin azaldılması bəzi təşkilati tədbirlər hesabına təmin edilir, məsələn, əlverişli şərtlərlə (verilən vəsaitlərdən istifadəyə zəruri nəzarətin qoyulması ilə aşağı faizə və nisbətən uzun müddətə kreditlərin verilməsi) kreditlərin verilməsi üçün ayrıca investisiya bankları şəbəkəsinin formalaşdırılması və s. İnvestisiya qərarlarının qəbul edilməsi zamanı inflyasiyanı nəzərə almaq çox vacibdir. İnvestisiyalasdırma zamanı real aktivlərə kapital qoyuluşundan gələn gələcək pul daxilolmaları yalnız inflyasiya üzündən nominal ifadədə arta bilər. Ona görə də gəlirlərin inflyasiya olmadan artmasını təmin etmək daha önəmlidir.

Hər hansı bir risklərin, o cümlədən maliyyə və kredit risklərinin öyrənilməsi, araşdırılması, habelə ölçülməsi və identifikasiyası baxımından, onların törəmə maliyyə vasitələri ilə əlaqələndirilməsi də vacibdir. Bəzi müəlliflər bu maliyyə vasitələrini risklərin mənbəyi hesab edir. Qeyd etmək lazımdır ki, törəmə maliyyə vasitələri dedikdə adətən forvard, fyuçers kontraktlarını, müxtəlif növ opsiyonlar nəzərdə tutulur. Yuxarıda göstərilənlərin maliyyə vasitələri adlandırılmasının nə dərəcədə düzgün olub olmasından sərf-nəzər etməklə onu qeyd etmək istərdik ki, onlar, bircə, risklərin daha çox mənbəyi deyil, sferalarıdır. Bu baxımından, belə bir fikirlə mütləq mənada razılaşmaq olmaz. Məlumdur ki, forvard (forvard kontraktı) müəyyən aktivlərin alqı-satqısı ilə əlaqədardır. Burada, yəni aktivlərin alqı-satqısında əvvəlcədən qiymətlər müəyyən olunur. Ona görə də burada həm maliyyə institutları, qurumları, həm də şirkətlərin müştəriləri iştirak edir. Forvard kontraktlarda vaxt və qiymət amili, mühüm əhəmiyyət kəsb edir və forvard kontraktı ilə əlaqədar olan bazarı təkmil bazar hesab edirlər. Çünki burada bir çox risklər, o cümlədən kredit riskləri, investorların qiymətə təsiri və digər hallar mümkün olmur. Bu mənada da bəzi iqtisadçılar tərəfindən forvard kontraktlarının törəmə maliyyə vasitəsi adlandırılması bir o qədər dəqiq fikir deyil. Həm də burada aktivlərin göndərilməsi, göndərmə qiyməti, forvard qiyməti arasında müəyyən fərqlərin olması və digər amillər müəyyən risklər əmələ gətirə bilər. Bundan başqa, maliyyə aktivlərinin tərkibindən asılı olaraq da müxtəlif variantlar, hallar baş verə bilər. Bir qayda olaraq maliyyə aktivlərinin forvard qiyməti əsasən onların investisiyalasdırması ilə bağlıdır. Bu mənada bəzi aktivlərin forvard qiyməti gəlirlərin əldə edilməməsi ilə də şərtlənə bilər. Əsasən aktivlərin forvard qiyməti müəyyən gəlirlərin əldə edilməsi ilə bağlı olur ki, bu da xeyli dərəcədə səhmlər və yaxud da istiqrazların əvvəlcədən məlum olan dividend gətirmə imkanlığı ilə bağlı olur. Ona görə də dividend gətirmə müəyyən vaxt kəsiyində daimi xarakter daşıya bilər ki, bu da dividend gəliri adlanır. Divident gətirmə həm də aktivlərin spot-qiyməti, böhransız faiz dərəcəsi və aktivlərin göndərilmə tarixi, vaxtı ilə bağlıdır. Burada, bircə, forvard mübadilə məzənnəsinin dəyişilməsi dividend gəlirlərinə təsir edə bilər. Forvard kontraktları, forvard ticarəti bir sıra hallarda xüsusi birjalarda, fyuçerslərdə həyata keçirilir. Ona görə də birjalar üzrə müəyyən standart qaydalar, parametrlər müəyyən edilir. Bu parametrlər (göndərilən aktivlərin həcmi

və keyfiyyəti, vaxtı, yeri və göndərmə şərtləri) heç də qeyri-adi bir parametrlər deyil. Lakin maraqlı cəhəti ondan ibarətdir ki, forvarddan fərqli olaraq, burada birjalar alıb-satılan aktivlərin bütün fyuçers şərtlərinə təminat verir. Ona görə də birja risk-defoltunu öz üzərinə götürür. Bu səbəbdən, fyuçers bazarının hər bir firma iştirakçısı və klirinq palatasının üzvü olur, həmin hesaba müəyyən vəsait keçirilir ki, bu da marja adlanır. Bu, bəzən başlanğıc, ilkin marja adlandırılır. Ona görə də burada kontraktı fyuçers qiymətləri, qiymətlər mövqeyi əsas rol oynayır. Göründüyü kimi, birjalarda fyuçers ticarətinin təşkilinin özünə məxsus xüsusiyyətləri vardır. Həm də burada, yəni fyuçers birjalarında müəyyən məhdudiyyətlər qoyulur. Bu, investorların fyuçers bazarlarına subyektiv təsirini azaldır. Bundan başqa, digər gün ərzində fyuçers qiymətinin göstərilən həddüddən artıqlığını müəyyən çərçivəyə alır. Bir qayda olaraq fyuçers birja bazarı daha çox aktivlərin ticarəti ilə bağlı olduğuna görə, forvard sövdələşmələri bəzən birjadankənar forvard kontraktları vasitəsi ilə həyata keçirilir. Əlbəttə, burada da müəyyən şərtlər nəzərdə tutulur. Bütün bunlardan asılı olmayaraq, istər forvard və istərsə də fyuçers mövqelərini, fyuçers bazar dəyərlərini nə həddindən artıq çox, nə də həddindən artıq az səviyyədə qiymətləndirmək, məhdudlaşdırmaq düzgün olmazdı.

Ona görə də aktivlər həm forvard və həm də fyuçers qiymətləri ilə müəyyən edildikdə optimal şərtlər nəzərə alınmalı, risksiz parametrlər əsas götürülməlidir. Burada həm də investorların aktivlərin qiyməti haqqında (qiymətin vaxt kəsiyində artması və yaxud da azalması, onun mənfəətin artması və yaxud da azalmasına təsiri) təsəvvürləri, proqnozları öz təsdiqini taptıqda, risklər minimuma enə bilər. Məsələn, aktivlərin fyuçers qiymətləri aşağı düşdükdə, investorun mənfəəti artır. Əksinə, birjalarda onu satan fyuçers qiymətinin səviyyəsindən asılı olaraq onu satan ya zərərə düşər, ya da nəzərdə tutduğu qədər gəlir əldə edə bilməz. Ona görə də birjalarda aktivlərin spot-qiymətlər, qiymətlər səviyyəsi risklər əmələ gətirmək baxımından, mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bütün bunlar istər qısa və istərsə də uzunmüddətli kontraktlarda nəzərə alınmalıdır, öz əksini orada tapmalıdır. Həm də burada müəyyən müddət kəsiyində kontraktların hansı dövrəli valyuta ilə (məsələn, iki il əvvəl dollarla, sonra isə avro ilə və yaxud da funt sterlinqlə və s. müəyyən edilməsi, hesablanması) müəyyənləşməsi də risk baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əlbəttə, burada indeksasiya və yaxud da mübadilə məzənnəsinin fərqi variantından istifadə etmək olar. Lakin buna həmişə nail olmaq mümkün olmur. Burada, yəni fyuçers kontraktında risklər baxımından qısamüddətli faiz dərəcələrinin, mal, əmtəə göndərmə qiymətləri, transaksion xərcləri də risk baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünki bazis aktivləri investorlar üçün əlverişli olmadıqda, bu, mənfəətin azalmasına, hətta bir çox hallarda onların zərərə düşməsinə ilkin şərt kimi təsir göstərə bilər. Ona görə də bu hala yol vermək üçün xələşdirmə metodundan istifadə edilir. Bu, bəzən haqlı olaraq, xələşdirilmə strategiyası adlandırılır. Lakin qərribə də olsa burada investorların həm də spot-

bazarda yaranmış əlverişli şərait səbəbindən artıq mənfəətin alınmasına da yol verilmir. Ona görə də spot-bazarda əlverişli və yaxud əlverişsiz şərait probleminin mənfəətə, gəlirə və yaxud zərər problemləri ilə əlaqələndirilməsi də vacibdir. Ona görə xecələmiş aktivlərin vaxt kəsiyində qiymətləri spot-bazar bazis aktivlərin qiymətləri ilə düzgün və sistemli halda əlaqələndirilməlidir.

Dünya ölkələrinin təsərrüfat və iqtisadi əlaqələrinin möhkəmləndiyi bir şəraitdə milli maliyyə bazarı seqmentlərinin, indikatorlarının global seqmentlər və göstəricilərlə qarşılıqlı şəkildə əlaqələndirilməsinin və bunun üçün əlaqələndirmə mexanizmlərinin müəyyənləşdirilməsinin müstəsna əhəmiyyəti vardır. Belə ki, istər real sektorun, istərsə də maliyyə bazarı sektorlarının, onun göstəricilərinin, valyuta məzənnəsinin, faiz dərəcələrinin, qiymətli kağızların kotirovka olunma qaydalarının, digər məsələlərin, bununla bağlı qiymətli kağızlar üzrə qiymətin əmələgəlmə mexanizmlərinin, bütövlükdə maliyyə bazarının ayrı-ayrı ölkələr üzrə modelinin milli modelə müqayisə olunması, bu modelə təsir edən ekzogen və endogen amillərin təhlili müasir dövr üçün çox vacibdir. Bu, əslində, milli və beynəlxalq maliyyə və uçot sistemlərinin, bu sferada olan göstəricilərin identifikasiyası ilə üzvi şəkildə bağlıdır. Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, maliyyə bazarı seqmentləri, indikatorları bir-birilə heç də eyni dərəcədə, eyni sıxlıqda əlaqədə olmur. Bu əlaqələr adətən üç formada: birbaşa, vasitəli və əks-əlaqələr formasında olur. Bəzən, kredit bazarları, depozitlər, korporativ istiqrazlar, veksellər, xüsusi olaraq kapital bazarı və pul bazarı arasındakı əlaqələr bir tərəfdən özlərinin spesifikliyi (xüsusiyyətləri), digər tərəfdən, risk menecmentinin yüksək səviyyədə olmaması üzündən, yuxarıdakı göstəricilər arasında optimal əlaqələri təmin etmə prosesi çətinləşir, riskli kənarlaşma halları artır. Bu səbəbdən, nəinki global səviyyədə, hətta milli iqtisadiyyat çərçivəsində müvafiq indikatorları və onların aid olduğu seqmentləri bir-birilə müqayisəli və kompleks halda təhlil etmək mümkün olmur.

İqtisadiyyatla yanaşı, həm də maliyyə sferasında da sistemli, ciddi gərginlik halları baş verdikdə inflyasiyanın digər amilləri maliyyə-kredit amili ilə daha çox əlaqəli olur, həm dövlət xərcləri, həm də gəlirləri, habelə kredit münasibətləri inflyasiya amilinə çevrilir. Ona görə, eyni zamanda maliyyənin inflyasiyaya təsirini öyrənmək, bu təsirin proqnozunu vermək üçün sadəcə proqramlar tərtib etmək kifayət deyil. Bunun üçün bu problemi törədən obyektiv və subyektiv ziddiyyətləri, iqtisadi mənafeələri, riskli situasiyaları araşdırmaq lazımdır. Burada zəruri iqtisadi tarazlığın pozulması amilləri də diqqət mərkəzində olmalıdır. Ona görə də iqtisadi siyasətdə iqtisadiyyat haqqındakı qanunları ilə iqtisadi qanunlar eyniləşdirilməməli, bazar sistemi üçün daha səciyyəvi olan dəyər qanunu, tələb və təklif qanunu, rəqabət qanunu, qeyri-müəyyənlik qanunu, tələbatın artması qanunu, tədaviyədəki pulun kəmiyyət qanunu və s. nəzəri-metodoloji və praktik cəhətdən nəzərə alınmalıdır. Burada iqtisadi böhran əleyhinə aparılan tədbirlərin səmərəsi, bazarın tənzimlənməsi üzrə dövlətin

irəli sürdüyü tədbirlər, məhsuldar və qeyri-məhsuldar xərclər, tələbatın istehsal həcmindən, yoxsa dövlət xərclərindən irəli gəlməsi, dövlət borcları, sosial müdafiə, hərbi xərclər, dövlət xərclərinin yığım, investisiya və istehlakla (dövlət sektoru üzrə) bağlı məsələlər qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı təsir baxımından nəzərə alınmalıdır.

Ədəbiyyat

- [1] В.Р.Веснин. Менеджмент. М.2009.
- [2] Мескон и др. Основы менеджмента. М.2009.
- [3] T.Quliyev. Menecmentin əsasları. Bakı, 2006.
- [4] K.Şahbazov, M.Məmmədov, H.Həsənov
- [5] Ş.T.Quliyeva. Maliyyə riskləri və onun idarə edilməsi problemləri. Bakı, 2011.

CURRENT STATE AND FUTURE PERSPECTIVES OF MULTILATERAL ICT COOPERATION OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

E.T. Teymurov

PhD, MBA Lecturer, ASUE

E-mail: research@gbsge.com

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 11 yanvar 2015; Çapa qəbul edilmişdir 15 mart;
online-da çap edilmişdir 5 aprel 2015

Received 11 January 2015; accepted 15 March 2015; published online 5 April 2015

Abstract

The very article aims to explore the current status and future perspectives of the multilateral cooperation of the Republic of Azerbaijan in the field of information and communication technologies (ICT). In this regard, information on bilateral relations with the relevant international organizations is highlighted. Moreover, reports on ICT of various international organizations have been analyzed. The indicators reflected in very reports indicate the achievements and successes of Azerbaijan in the area of ICT.

Key words: information and communication technology, multilateral cooperation, international reports, international organizations.

JEL classification Codes: O03; D8; L8.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ ÇOXTƏRƏFLİ İKT ƏMƏKDAŞLIĞININ HAZIRKI DURUMU VƏ GƏLƏCƏK PERSPEKTİVLƏRİ

Xülasə

Sözügedən məqalənin məqsədi Azərbaycan Respublikasının informasiya-kommunikasiya texnologiyaları (İKT) sahəsində çoxtərəfli əməkdaşlığının hazırkı vəziyyəti və gələcək perspektivlərinin araşdırılmasından ibarətdir. Bu xüsusda, müvafiq beynəlxalq təşkilatlar ilə ikitərəfli əməkdaşlığa dair məlumat qeyd olunmuşdur. Eyni zamanda, müxtəlif beynəlxalq təşkilatların İKT üzrə hesabatları təhlil edilmişdir. Adıçəkilən hesabatlarda əksini tapmış göstəricilər Azərbaycanın İKT sahəsində əldə etdiyi nailiyyət və uğurları vurğulayır.

Açar sözlər: informasiya-kommunikasiya texnologiyaları, çoxtərəfli əməkdaşlıq, beynəlxalq hesabatlar, beynəlxalq təşkilatlar.

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ МНОГОСТОРОННЕГО СОТРУДНИЧЕСТВА АЗЕРБАЙДЖАНА В ОБЛАСТИ ИКТ

Резюме

Статье рассматриваются современное состояние и перспективы перспективы многостороннего сотрудничества Азербайджанской Республики в области информационных и коммуникационных технологий (ИКТ). В связи с этим, от-

мечается информация о двусторонних отношениях с соответствующими международными организациями. Кроме того, отчеты по информационным и коммуникационным технологиям различных международных организаций, были проанализированы. Показатели, отраженные в этих докладах указывают на достижения и успехи Азербайджана в области ИКТ.

Ключевые слова: информационные и коммуникационные технологии, многостороннее сотрудничество, международные доклады, международные организации.

1. Introduction

Azerbaijan pays special attention to the development of ICT and has promoted using ICT tools to formulate high tech and knowledge-based economy. Azerbaijan is well-known, regionally and internationally, for promotion of ICT as a national development priority and driver of the sustainable socio-economic development of the country [1]. Implementation of a ICT strategy, improvement of ICT infrastructure, promotion of ICT integration in business, greater use of ICTs for socioeconomic impact, as well as national efforts have enabled the country to become one of the best performers in the region [2]. The ICT sector grew twice in size on average span of every 3 years covering the period of 2004-2013. Azerbaijan is keen to liberalize the ICT sector and has joined to the Information Technology Agreement of the WTO, thus has eliminated import duties on IT products covered by the Agreement. After the energy sector, development of ICT sector was announced as the 2nd priority field in Azerbaijan. ICT is the 2nd most profitable sector and 2nd largest recipient of foreign investment after the oil and gas industry in Azerbaijan. Azerbaijan can become a regional IT hub thanks to its highly skilled engineers, innovative enterprises and the presence of major IT companies. ICT is one of the priority directions of utmost importance in sustainable socioeconomic development of Azerbaijan. This sector holds leading position in innovative technologies and attraction of foreign and domestic investments. ICT has become the 2nd most profitable sector in Azerbaijan's economy and its development has been put at the forefront of long-term national development agenda as Azerbaijan seeks to become an ICT hub for the region through the implementation of TASIM and EuraCA initiatives. In order to increase the efficiency and effectiveness of the development and advancement of the ICT sector, Azerbaijan cooperates with the ITU, UPU, ITSO, UNDP, UNECE and other international organizations [3].

2. International Telecommunication Union (ITU)

The main international organization that Azerbaijan cooperates in the field of ICT is the ITU. Azerbaijan has close mutual cooperation ties with the ITU. The delegation of the Republic of Azerbaijan periodically participates in the ITU meetings and has

actively participated at the “ITU Telecom World” worldwide telecommunication exhibition-conferences held in various cities during last several years. At the same time, the representatives of the ITU Secretariat had paid official visits to Azerbaijan during the various years. Mr. Hamadoun Touré, former Secretary General of the ITU has repeatedly visited Azerbaijan. This is one of the major indicators that show the high level of bilateral cooperation with the ITU. During his visits, Mr. Touré met with the leadership of the Republic of Azerbaijan to discuss the mutual relations of the country with the ITU and participated at the annual Bakutel International Telecommunications and Information Technologies Exhibition and Conference.

3. International reports

Broadband Commission for Digital Development (ITU&UNESCO): The state of broadband 2014: broadband for all [4]:

- Percentage of households with internet, developing countries, 2013 – Azerbaijan (51.5), rank: 23.
- Percentage of individuals using the internet, 2013 – Azerbaijan (58.7), rank: 23.
- Percentage of individuals using the internet, developing countries, 2013 – Azerbaijan (58.7), rank: 24.
- Active mobile-broadband subscriptions per 100 inhabitants, 2013 – Azerbaijan (43.9), rank: 46.
- Fixed (wired)-broadband subscriptions per 100 inhabitants, 2013 – Azerbaijan (17), rank: 48.

ITU: Measuring the information society report 2014 [5]:

- Rural population covered, in Azerbaijan, by at least a 3G mobile network, 2009-2012: 77%.
- The proportion of businesses with internet access varies between 48% in Azerbaijan.
- Fixed-telephone sub-basket, 2013 – Azerbaijan (rank: 17).
- IDI access sub-index, 2013 – Azerbaijan (6.07), rank: 23.
- Mobile-broadband prices, prepaid handset-based 500 MB, 2013 - Azerbaijan (rank: 31).
- Mobile-broadband prices, postpaid handset-based 500 MB, 2013 - Azerbaijan (rank: 38).
- Mobile-broadband prices, prepaid computer-based 1 GB, 2013 - Azerbaijan (rank: 38).
- Azerbaijan has improved its position in the global IDI by one rank from 2012 to 2013.

- In Azerbaijan, more than half of households have internet access at home and a computer.

- Fixed-broadband penetration is also relatively high (17%) in Azerbaijan.

- In Azerbaijan handset-based mobile-broadband services are affordable for almost the entire population.

- In the CIS region, individual handset-based mobile-broadband plans are also affordable for most of the population in Azerbaijan.

- Azerbaijan (2013): fixed-telephone subscriptions per 100 inhabitant: 18.7; mobile-cellular subscriptions per 100 inhabitants: 107.6; international internet bandwidth bit/s per internet user: 45243; percentage of households with computer: 52; percentage of households with internet access: 51.5; percentage of individuals using the internet: 58.7; fixed (wired)-broadband subscriptions per 100 inhabitants: 17; wireless-broadband subscriptions per 100 inhabitants: 45.1.

UNESCAP: Bridging Transport, ICT and Energy Infrastructure Gaps for Seamless Regional Connectivity (2014) [6]:

- Azerbaijan is among the Asian LLDCs where tremendous strides have been made on ICT connectivity.

- Mobile phone penetration has passed the 100 subscriptions per 100 inhabitants in Azerbaijan.

- Mobile phone signal coverage has expanded to reach quasi ubiquity, despite the challenging topography in Azerbaijan (all over 97.5% of the population covered by a mobile signal).

- The data available for 2012 indicates that Azerbaijan has reached almost systematic population coverage by 3G signal (more than 95%).

- Internet use is much more widespread in Azerbaijan (58.7%).

- Fixed broadband rate of landlocked Azerbaijan equals to 17%.

- Fixed broadband subscription only costs less than 5 percent of gross national income per capita in Azerbaijan.

- Fiber is being deployed to every village in Azerbaijan, where broadband coverage was expected to be available in all villages by 2013, thanks to public private sector collaboration.

- Azerbaijan has a tight and meshed national fiber network.

- Azerbaijan constitutes an exception in that country enjoys considerably lower transit prices (20\$ per Mbps).

- Recent projects such as the Europe Persia Express Gateway (EPEG) and planned projects such as TASIM and the Trans-Caspian Links could position the country as a transit hub for the region.

- Among the LLDCs, Azerbaijan has the most robust cross-border connectivity.

WEF:Global Information Technology Report 2014 [7]:

- Mobile network coverage (% of population): rank – 1.
- Importance of ICTs to government vision: rank – 6.
- Government success in ICT promotion: rank – 8.
- ICT use and government efficiency: rank – 11.
- Government procurement of advanced technologies: rank – 14.
- Fixed broadband internet tariffs (PPP \$/month): rank – 18.
- Laws relating to ICTs: rank – 24.
- Impact of ICTs on new organizational models: rank – 24.
- Impact of ICTs on access to basic services: rank – 31.
- Capacity for innovation: rank – 35.
- Network Readiness Index 2014: rank - 49.
- Data protection acts exist in Azerbaijan.

WIPO: “Global Innovation Index (GII) 2014: The Human Factor in Innovation” [8]

- ICT& organization model creation (rank: 23).
- ICTs & business model creation (rank: 41).
- ICT use (rank: 48).

UNCTAD: Information Economy Report 2013: the cloud economy and developing countries [9]

• Azerbaijan offers an example of public investment in fiber optic networks. The Government of Azerbaijan recently launched a three-year fiber optic project that will increase end-user data transmission speeds to 100 Mbps in the capital Baku, to 30 Mbps in other cities and to 10 Mbps in towns and villages.

• Azerbaijan: fixed download (kbps): 2196; fixed upload (kbps): 732; fixed latency (ms): 96; mobile download (kbps): 2480; mobile upload (kbps): 1053; co-location data centers: 1; international internet bandwidth, 2011 (bps per internet user): 19102; secure internet servers, 2012 (per 1 million people): 6.3.

UNDP: human development report 2014, sustaining human progress: reducing vulnerabilities and building resilience [10]

- Human development index (HDI): 0.747.
- HDIrank: 76.
- Internet users (% of population; 2012): 54.2.
- International telephone traffic (minutes per person; incoming; 2006-2011): 78.7.
- International telephone traffic (minutes per person; outgoing; 2006-2011): 19.9.

4. Way forward

Taking into account the role of the national strategy in future development of the ICT in the country, goals and priorities of Azerbaijan, and current trends in

global economy, it might be expedient to consider the possibility of implementation of the following recommendations:

- Launching innovation performance review of Azerbaijan with the assistance of UNEconomic Commission for Europe (UNECE);
- Establishment of UNECE Public Private Partnership Specialist Centre on ICT;
- Promoting TASIM and EuraCA projects in order to become a regional ICT hub;
- Participating more actively at the relevant UN and other international fora to inform about the achievements of Azerbaijan in the field of ICT, raise public awareness about and promote regional ICT projects such as TASIM and EuraCA;
- Conducting assessment of the ICT readiness of Azerbaijan with the assistance of the World Bank;
- Conducting ICT and science, innovation and technology policy reviews by the UNCTAD.
- Establishment of the WIPO Technology and Innovation Support Centre at the Azerbaijan State University of Economics.

References

- [1] http://www.az.undp.org/content/azerbaijan/en/home/operations/projects/democratic_governance/modernization_ICT_infrastructure_services.html [Last accessed in February 2015].
- [2] [http://www.itu.int/wsis-implementation/national/flash/reports/azerbaijan/1175150268-National%20Strategy%20\(2003-2012\)%20\(2\).pdf](http://www.itu.int/wsis-implementation/national/flash/reports/azerbaijan/1175150268-National%20Strategy%20(2003-2012)%20(2).pdf) [Last accessed in February 2015].
- [3] <http://mincom.gov.az/activity/international-activity/> [Last accessed in February 2015].
- [4] The state of broadband 2014: broadband for all, a report by the Broadband Commission, Geneva, 2014; pages: 96, 98, 100-104.
- [5] International Telecommunication Union, Measuring the information society report 2014, Geneva, 2014; pages: 18, 42-45, 85, 95-97, 112-113, 124, 132-149.
- [6] United Nations Economic and Social Commission for Asia and Pacific, “Bridging information-communication technologies, transport and energy infrastructure gaps for seamless regional connectivity”, 2014; page: 27.
- [7] World Economic Forum, “The Global Information Technology Report 2014: rewards and risks of big data”, Geneva, 2014; page: 107.
- [8] World Intellectual Property Organization, “Global Innovation Index 2014: The Human Factor in Innovation”, Geneva, 2014; page: 147.
- [9] United Nations Conference on Trade and Development, “Information Economy Report 2013: the cloud economy and developing countries”, Geneva, 2013; pages: 29, 106.
- [10] United Nations Development Programme, “Human Development Report 2014, sustaining human progress: reducing vulnerabilities and building resilience”, 2014, page: 159.

MALİYYƏ MONİTORİNG ORQANININ FƏALİYYƏTİ: DÜNYA TƏCRÜBƏSİ VƏ AZƏRBAYCAN REALLIĞI

Z.F. Məmmədov

i.e.d., professor, ADİU

Ə.İ.Əzizov, Z.Hacılı, N.A.Hüseynova

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 6 yanvar 2015; Çapa qəbul edilmişdir 10 mart;
online-da çap edilmişdir 5 aprel 2015

Received 6 January 2015; accepted 10 March 2015; published online 5 April 2015

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi dünyada və ölkəmizdə çirkli pulların yuyulmasına qarşı aparılan mübarizədə əsas rol oynayan və bu məqsədlər üçün müxtəlif ölkələrdə yaradılan Maliyyə Monitorinqi Orqanının xüsusiyyətlərinin araşdırılması, ölkəmizdə yaradılmış bu cür orqanın üzərinə qoyulmuş hüquq və vəzifələrin dünya çağırışlarına nə dərəcədə cavab verməsinin müəyyən edilməsidir. Çirkli pulların yuyulmasına və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizə üzrə bir sıra ölkənin qanunvericiliyinin, mövcud təcrübəsinin və bu sahədə beynəlxalq sənəd və standartların sistemli təhlili və məntiqi ümumiləşdirilməsi tədqiqatımızın əsas üsulunu təşkil etmişdir. Məqalədə qeyd olunan amillər ölkəmizdə fəaliyyət göstərən Maliyyə Monitorinqi Orqanının çirkli pulların yuyulmasına və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizədə rolunun, bu istiqamətdə gələcək perspektivlərinin müəyyən edilməsinə xidmət edir. Tədqiqatın məhdudiyyətini dünyada olan bütün ölkələrdə Maliyyə Monitorinqi Orqanlarının yaradılmasını və səlahiyyətlərinin verilməsini şərtləndirən konyunkturalara və müvafiq statistikaya dair məlumatların azlığı təşkil edir. Tədqiqatın nəticəsində ölkəmizdə çirkli pulların yuyulmasına və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı aparılan mübarizənin effektiv yollarından biri müəyyən edilmiş olur.

Açar sözlər: çirkli pulların yuyulması, terrorçuluğun maliyyələşdirilməsi, Maliyyə Monitorinqi Orqanı, taktik təhlil, maliyyə monitorinqi.

JEL Classification Codes: G10

ACTIVITIES FINANCIAL MONITORING AUTHORITY: INTERNATIONAL EXPERIENCE AND AZERBAIJAN' REALITY

Abstract

The main objective of the research in the world and in our country is the role of the fight against laundering "dirty" money, study the specifics established in many countries of the financial monitoring, identification of compliance to international appeals, the laying of the rights and duties of an identical body established in our country. The main method of our study is the systematic analysis and logical generalization of the law, actual practice, documentation and international standards in the fight against laundering "dirty" money and terrorist financing. Marked in

Article factors serve to identify the role and definition of future prospects, operating in our country, the financial monitoring body in the fight against laundering "dirty" money and terrorist financing. Limitations of the study of creation and definition of powers of Financial Monitoring in the world, is the paucity of information in the statistics and conjecture. As a result of the study, we identify ways of effective methods to combat the laundering of "dirty" money and the financing of terrorism in our country.

Keywords: money "dirty" money, the financing of terrorism, the Financial Monitoring Authority, tactical analysis, financial monitoring.

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ОРГАНА ФИНАНСОВОГО МОНИТОРИНГА: МИРОВОЙ ОПЫТ И АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ РЕАЛЬНОСТЬ

Резюме

Основной целью исследования в мире и в нашей стране, является роль борьбы с отмыванием «грязных» денег, исследование специфики созданного во многих странах Органа Финансового Мониторинга, выявление соответствия к мировым призывам, возложение прав и обязанностей на идентичный орган созданный в нашей стране. Основным методом нашего исследования, является системный анализ и логическое обобщение законодательства, реальной практики, международной документации и стандартов в борьбе с отмыванием «грязных» денег и финансирования терроризма. Отмеченные в Статье факторы служат выявлению роли и определению перспектив на будущее, функционирующего в нашей стране Органа Финансового Мониторинга в борьбе с отмыванием «грязных» денег и финансирования терроризма. Ограничением в исследовании создания и определения полномочий Органов Финансового Мониторинга во всем мире, является скудность информации в статистике и конъектуры. В результате исследования мы выявляем пути эффективных методов борьбы с отмыванием «грязных» денег и финансирования терроризма в нашей стране.

Ключевые слова: отмывание «грязных» денег, финансирование терроризма, Орган Финансового Мониторинга, тактический анализ, финансовый мониторинг.

Giriş. Dünyada ilk Maliyyə Monitoring Orqanları (MMO-lar) 1990-cı illərin əvvəllərində peyda olmağa başladı. Məsələn ondadır ki, ölkələr çirkli pulların yuyulmasına (PY-yə) qarşı mübarizə kontekstində ilk strateji planlar qurduqları zaman belə bir problemlə üzləşdilər ki, hüquq-mühafizə orqanları PY ilə bağlı müvafiq işlərin araşdırılması üçün maliyyə təşkilatlarından lazımi məlumatları tam və vaxtında ala bilmirdi [1]. Bu da ölkələrdə maliyyə təşkilatları tərəfindən şübhəli əməliyyatlar barədə hesabatlılıq sisteminin tətbiqinə, nəticədə bu cür hesabatları mütəmadi əsasda monitoring (təhlil) edən mərkəzi bir qurumun yaradılmasına gətirib çıxartdı

[2]. Zaman keçdikcə və PY-yə qarşı daha effektiv mübarizə aparılmasına zərurət böyüdükcə belə bir mərkəzi qurumun yaradılması artıq beynəlxalq sənədlərdə tələb olunmağa başladı.

Lakin beynəlxalq standartların dövlətlərin üzərinə qoyduğu tələb tək MMO-nun yaradılması deyil [3], həm də və ən əsası, həmin MMO-nun müstəqil və qərəzsiz fəaliyyəti üçün müvafiq şəraitin yaradılması tələbidir [4]. Burada MMO üçün həm müvafiq resursların ayrılması, həm də fəaliyyətini məhdudlaşdırmayan müvafiq büdcənin müəyyən edilməsi tələb olunur. Məsələn üçün, bəzi ölkələrdə MMO-nun büdcəsinin bir qismi PY-yə qarşı mübarizə üzrə qanunvericiliyi pozan şəxslərdən alınmış cərimələr hesabına formalaşır [5].

MMO elə mərkəzi analitik dövlət orqanıdır ki, onun əsas vəzifələrini PY-yə və TM-ə dair şübhələrlə əlaqədar əldə olunmuş məlumatların monitorinqi (təhlili), müvafiq araşdırmaların aparılması və əməliyyatların PY və ya TM ilə bağlı olduğuna əsaslı əminlik olduğu halda, bu barədə məlumatların müvafiq dövlət orqanlarına (hüquq-mühafizə orqanları, prokurorluq və cinayətlərin təqibi və araşdırılması üzrə fəaliyyət göstərən digər səlahiyyətli dövlət orqanlarına) bildirilməsi təşkil edir. Burada qeyd olunmalıdır ki, MMO tərəfindən məlumat istənilən mənbədən əldə oluna bilər, lakin əsas mənbə maliyyə və bir sıra digər əməliyyatları həyata keçirən şəxslər, eləcə də bir sıra dövlət orqanları tərəfindən təqdim olunmuş məlumatlardan ibarətdir [6].

Bəri başdan deməliyik ki, MMO-nun statusu, xüsusiyyətləri və dövlət quruluşundakı yeri ölkədən-ölkəyə dəyişir. O, hər hansı digər dövlət orqanı nəzdində/ yanında fəaliyyət göstərən kimi, müstəqil də ola bilər. Lakin onun məqsədləri və ümumi fəaliyyət istiqamətləri eynidir.

Dünya praktikasında Maliyyə Monitorinqi Orqanının fəaliyyət prinsipi. Dünya praktikasına əsaslanaraq, MMO-ları şərti olaraq üç əsas növə ayıra bilərik: inzibati, hüquq-mühafizə (və ya məhkəmə) və qarışıq tipli.

İnzibati tipli MMO-lar hər hansı inzibati orqanın strukturunda və ya onun nəzarəti altında yer alır. Bu tipli MMO-ların yaradılmasında əsas səbəb o göstərilir ki, maliyyə təşkilatları müştəriləri itirmək istəmədiklərinə görə hər bir şübhəli əməliyyat barədə məlumatı hüquq-mühafizə orqanlarına təqdim etməzlər. Beləliklə, bu cür MMO-lar maliyyə sistemi ilə hüquq-mühafizə sistemi arasında bir “*bufer*” rolunu oynayacaqdır. Bütün dövlət orqanlarından tam müstəqil fəaliyyət göstərən MMO-lar da inzibati tipli olanlara aiddir. Bu münasibətlə MMO-nun tam müstəqil yaradılmasına, yoxsa hər hansı inzibati orqanın strukturunda yer almasına dair sual yaranıqda, hakimiyyət bölgüsü nəzəriyyəsi nəzərə alınaraq, birinci variantın lehinə seçim edilməsi ölkənin daha optimal və effektiv idarəçiliyinə xidmət edir. MMO-nun müstəqil fəaliyyət göstərməsi, həmçinin orada toplanan məlumatların etibarlı qorunması baxımından da əhəmiyyət kəsb edir.

Hüquq-mühafizə (və ya məhkəmə) tipli MMO-lar, adından göründüyü kimi, hüquq-mühafizə və ya prokurorluq orqanlarının strukturunda yaradılır. Bu cür MMO-ların müsbət tərəfi ondadır ki, onlar tərəfindən həyata keçiriləcək araşdırma (tədqiqat) daha effektiv yollarla həyata keçirilə bilər.

Qarışıq tipli MMO-lar isə haqqında danışdığımız həm inzibati, həm də hüquq-mühafizə tipli MMO-lara aid funksiyaların qarışıq variantına malik olan orqanlardır.

Ümumiyyətlə, MMO-lar öz spesifikasiyasına görə bütün digər dövlət orqanlarından xeyli fərqlənir. Doğrudur ki, MMO-nun bütün funksiyalarının analoqlarını digər dövlət orqanlarında tapmaq mümkündür, amma bu funksiyaların daha yoğun və qabarıq olması məhz MMO-da gözə çarpar. MMO-lar öz fəaliyyətlərinin spesifikasiyasına görə digər orqanlarla və hətta digər ölkələrin orqanları ilə daha sıx əməkdaşlıqda olmalı, dövrü əsaslarla bir sıra dövlət və qeyri-dövlət orqanlarından məlumatlar almalı, öz təşəbbüsü ilə istənilən vaxt istənilən məlumata və mümkündürsə, məlumat bazalarına çıxış əldə edə bilməli, “*gizli istintaqlar*” aparmalı, mütəmadi və dərin monitoring (təhlil) etməli, yeni texnologiyalar və mübarizə üsulları üzərində işləməli, dövrü əsaslarla dövlət və qeyri-dövlət sektoru üçün metodologiyaların hazırlanmasında və yenilənməsində iştirak etməli, training və seminarlar keçirməli, ictimaiyyət üçün hesabatlar hazırlamalıdır. PY-yə qarşı mübarizədə MMO-nun rolu aparıcı olmalı, o bu mübarizədə dövlətdə əlaqələndirici funksiyasını da üstələməlidir.

Bir orqanda dövlətin bu qədər əhəmiyyətli funksiyalarının toplanması, təbii ki, bu orqanı korrupsiyaya həssas edir. Məhz buna görə də beynəlxalq standartların MMO-lara qoyduğu ən əsas tələb də odur ki, bu qurumlarda toplanan bütün məlumatlar etibarlı qaydada qorunsun, onların açıqlanması isə yalnız qanuna müvafiq qaydada mümkün olsun [7]. Bununla əlaqədar qeyd etməyə dəyər ki, MMO tərəfindən məlumatların əldə edilməsi sorğusu ilə hər hansı bir dövlət orqanına və ya başqa ölkənin MMO-suna müraciət edilməsi yalnız və yalnız böyük hissəsi şübhəsiz təsdiqlənmiş əməliyyat (şəxs) barəsində olmalıdır. PY ilə əlaqəsi olması tam (və ya heç olmazsa 80 % nisbətində) təsdiqlənməmiş hər hansı şəxs və ya əməliyyat barədə sorğu edilməsi məlumatların etibarlı qorunması prinsipinə zidd olduğuna görə mənfi nəticələrə səbəb ola bilər.

Beləliklə, MMO-nun əsas fəaliyyət predmeti məlumatlar (hər cür məlumatlar) olduğuna görə bu məlumatların mənbəyinin qanuniliyinə xüsusi diqqət yetirilməlidir, onları əldə etmə qayda və prosesi dəqiq qanunvericiliklə müəyyən edilməlidir. Birinci məqamla əlaqədar qeyd edilməlidir ki, MMO-nun üzərində işlədiyi məlumatların mənbəyi müəyyən hallarda tam qanuni olmaya da bilər. Monitoringin (təhlilin) bu cür məlumatlar əsasında aparılıb-aparılmaması mübahisəlidir, amma əsas odur ki, gələcəkdə ehtimal olunan məhkəmə tərəfindən həmin məlumatlar nəzərə alınmasının və ümumiyyətlə məhkəmədə səslənməsin. Digər tərəfdən, hər hansı əməliyyat kəfiyyət qədər şübhəli sayıldığı zaman onun barəsində məlumatlar müvafiq dövlət or-

qanına ötürülməlidir. Bununla belə, MMO-nun elə bir vəzifəsi olmamalıdır ki, o, müvafiq dövlət orqanının və ya hər hansı digər orqanın tələbi əsasında hər hansı məlumatı açıqlasın. Lakin dövlət orqanları tərəfindən sorğu ilə MMO-ya müraciət edilməsi sorğuda qeyd olunan məsələyə bu qurumun daha artıq diqqət yetirməsinə və əvvəllər qaranlıq olan məsələləri aydın etməsinə səbəb ola bilər.

Əməliyyatlar barədə məlumatlar MMO-ya daxil olduqdan sonra həmin əməliyyatlar barədə monitoring (təhlil) aparılır. Təhlil o məqsədlə aparılır ki, əməliyyatda cinayət işinin başlanması üçün kifayət qədər əsas olub-olmaması müəyyənləşdirilsin.

Bir çox ölkədə monitoring subyektləri tərəfindən təqdim edilən əməliyyatlar barədə məlumatların sayı həddindən artıq olduğuna görə (misal üçün, 2004-cü ildə Moldova MMO-suna 25000-dən artıq, 2007-ci ildə Rusiya MMO-suna isə 3 milyon-dan artıq şübhəli əməliyyatlar barədə məlumatlar təqdim edilmişdir) [8] bütün bu məlumatlar barədə təhlilin aparılması MMO-nun imkanları xaricində olur. Bu cür hallarda MMO öz daxilində müəyyən etdiyi meyarlara əsasən yalnız ilkin prioritet olan məlumatlar üzərində işləmək məcburiyyətində qalır. İlkin prioritetə bir qayda olaraq digər ölkələrin MMO-ları tərəfindən əldə edilmiş, habelə şübhəli əməliyyatlar barədə məlumatlar aiddir. Dərhal təhlil olunmayan məlumatlar isə ilkin prioritetli məlumatların növbəti monitoringi (təhlili) prosesində və yaxud da əməliyyat və strateji təhlillərin aparılmasında əhəmiyyət kəsb edə bilər.

Faktik olaraq, bu cür məlumatlardan bir neçə ay və hətta bir neçə il sonra – yeni məlumatlar əldə olunduqdan və onlarla tutuşdurma aparmaq zərurəti ortaya çıxdıqdan sonra – istifadə edilə bilər.

İlkin məlumat daxil olduqdan sonra MMO tərəfindən əlavə məlumat toplanır. Əldə olunmuş məlumatların həcmi müəyyən həddə çatdıqdan sonra həmin məlumatların elektron bazalara daxil edilməsi zərurəti yaranır. Əks halda məlumatların təhlilinin çətin və qeyri-effektiv prosesə dönmək ehtimalı vardır. Bununla belə, yadda saxlanmalıdır ki, elektron baza və müvafiq proqram təminatları təhlil aparıcılarının işini yüngülləşdirə bilər, onların yerinə bu işi görə bilməz.

Şərti olaraq monitoring (təhlil) prosesini üç növə ayırmaq olar: taktik, əməliyyat və strateji təhlillər.

Taktik təhlil zamanı monitoring subyektlərindən əldə olunmuş məlumatlarla digər taktik məlumatlar tutuşdurulur. Taktik məlumatın əsas mənbəyini MMO-nun özündə yığılan məlumatlar, məlumata ümumi giriş imkanı olan mənbələr (şirkətlərin reyestri, auditor şirkətlərinin hesabatları, telefon bazaları, internet və s.), dövlət orqanlarının məlumat bazaları (vergi, ədliyyə, polis, immiqrasiya, gömrük, daşınar və daşınmaz əmlakın qeydiyyatı və s. bazalar), ilkin məlumatı təqdim etmiş monitoring subyektlərindən əldə olunmuş əlavə məlumatlar və digər ölkələrin MMO-ları tərəfindən təqdim edilmiş məlumatlar təşkil edir. İdealda MMO-nun digər dövlət orqanlarının məlumat bazalarına birbaşa çıxış imkanı da vardır.

Əməliyyat təhlili zamanı şübhəli şəxslərin ehtimal olunan davranışının proqnozlaşdırılması, araşdırılmalı olan yeni obyektlərin, subyektlə onunla əlbir olan digər şəxslər arasındakı münasibətlərin, istintaq ehtimallarının və kriminal xarakteristikaların müəyyən edilməsi və nəticədə əməliyyat-kəşfiyyat məlumatlarının hazırlanması məqsədilə taktik məlumatlardan istifadə olunur. Faktik olaraq əməliyyat təhlili araşdırma prosesinin davam etdirilməsini təmin edir. Məsələn, əməliyyat təhlilinin metodlarından biri maliyyə profilinin müəyyən edilməsi əsasında qurulur. Burada şübhəli şəxsin faktik maliyyə imkanlarını müəyyən və müvafiq sənədlərlə təsdiq edən müxtəlif məlumatlar toplanır. Şəxsin maliyyə statusu müəyyən edildikdən sonra onun gəlirləri ilə xərcləri arasında fərq tapılır. Şübhəlinin şəxsi aktivlərinin təhlili isə onun predikativ cinayətlərlə nə cür əlaqəsinin olduğuna dair ipucu verə bilər. Əməliyyat təhlili nəticəsində artıq əməliyyat-kəşfiyyat məlumatlarına dönməyən ilkin məlumatlar hüquq-mühafizə orqanlarına və ya prokurorluğa təqdim edilir.

Qeyd edilməlidir ki, MMO keçirdiyi bu cür təhlillərin effektivliyini adekvat ölçmək üçün onun gördüyü işin cinayət prosesinin davam etdirilməsində nə qədər uğurlu olduğunu daim izləməlidir, yəni MMO müvafiq dövlət orqanlarına ötürdüyü məlumatların əhəmiyyətindən müəyyən müddət sonra xəbər tutmalıdır.

Strateji təhlil zamanı MMO-nun gələcəkdə ümumi fəaliyyət istiqamətlərinin müəyyən edilməsinə kömək edən bilik (strateji məlumatların) məcmusu formalaşdırılır. Strateji məlumatların əsas xüsusiyyətləri ondan ibarətdir ki, bu cür məlumatlar ayrı-ayrı konkret məsələlərə deyil, yeni problem və tendensiyalara aiddir. Tələbatdan asılı olaraq, hər bir strateji təhlilin əhatə dairəsi geniş və ya dar ola bilər. Bura həm hər hansı konkret qrupda kriminal sxemlərin müəyyən edilməsi, həm də cinayət fəaliyyətinin yeni modellərinin geniş konsepsiyalarının hazırlanması daxil ola bilər. Bu iş daha geniş və hərtərəfli məlumatların daha təcrübəli analitiklər tərəfindən görülməsini tələb edir. Strateji təhlil nəticəsində, məsələn, məlumatların təqdim edilməsi üzrə vəzifənin yeni monitoring subyektlərinin üzərinə qoyulması zərurəti müəyyən edilə bilər. Strateji təhlilin nəticələri, PY-yə qarşı mübarizə sahəsində müvafiq tədbirləri hazırlayan və ya bu sahədə əlaqələndirməni həyata keçirən digər dövlət orqanlarına da təqdim edilə bilər.

Məlumatların MMO-dan çıxmasına yalnız üç halda yol verilir: 1) şübhəli məlumatlar müəhkəm əsaslarla təsdiqləndikdə və onlar əsasında istintaqın başlanması zərurəti yarandıqda – müvafiq dövlət orqanlarına göndərilir; 2) beynəlxalq əməkdaşlıq çərçivəsində sorğu edildikdə - müvafiq prosedura uyğun olaraq digər ölkələrin MMO-larına göndərilir; 3) MMO öz fəaliyyəti zamanı monitoring subyektləri tərəfindən törədilmiş hüquqpozmaları müəyyən etdikdə və bunların əsasında inzibati və ya digər tədbirlərin görülməsi zərurəti yarandıqda - həmin monitoring subyektlərinə nəzarət edən orqanlara göndərilir.

Maliyyə Monitoringi Orqanının əsas funksiyası. MMO-nun əsas funksiyası müəyyən edilir: 1) məlumatların toplanması; 2) məlumatların təhlili; 3) məlumatların müvafiq dövlət orqanlarına təqdim edilməsi. Bununla belə, MMO-nun digər funksiyaları da müəyyən edilə bilər: misal üçün, müvafiq sahədə 1) qanunvericiliyə riayət edilməsinə nəzarət; 2) əməliyyatların dayandırılması (dondurulması) (Baxmayaraq ki, şübhəli əməliyyatlara münasibətdə dondurma tətbiq edilməsinə dair beynəlxalq tələblər mövcuddur, dondurmanın məhz MMO və yaxud da digər dövlət orqanı tərəfindən həyata keçirilməsinə dair bir tələb yoxdur. Ona görə də, biz burada əməliyyatların dondurulması funksiyasını MMO-ların əsas olmayan funksiyalarına aid etmişik.); 3) monitoring subyektlərinin əməkdaşları üçün təlim tədbirlərinin keçirilməsi; 4) tədqiqatların aparılması; 5) cəmiyyətin maarifləndirilməsi.

Azərbaycanda Maliyyə Monitoringi Xidmətinin fəaliyyətinin təhlili. Azərbaycanda belə bir orqan 2009-cu ildə yaradılmış və PY üzrə şübhəsi təsdiqlənmiş əməliyyatlar barədə məlumatlar bu orqan tərəfindən müvafiq hüquq-mühafizə orqanlarına təqdim edilməyə başlanmışdır. Maliyyə Monitoringi Orqanı və ya daha dəqiq desək, Maliyyə Monitoringi Xidməti (bundan sonra – MMX) Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı yanında yaradılmışdır [9]. Etiraf edilməlidir ki, ümumilikdə Maliyyə Monitoringi Xidmətinin səlahiyyətlərinə, beynəlxalq standartların əsas tələblərinə uyğun, hüquq və vəzifələr verilmişdir və yuxarıda MMO-larla əlaqədar toxunduğumuz prinsipial məqamlar bizim MMX-yə də aid edilə bilər [10]. Yalnız qeyd edilməlidir ki, MMX-yə müəyyən nəzarət funksiyaları da verilmişdir. Belə ki, bəzi monitoring subyektləri üzərində birbaşa nəzarət dövlətin digər orqanları tərəfindən deyil, birbaşa Xidmət tərəfindən həyata keçirilir. Bu şəxslərə lombardlar və daşınmaz əmlakın alqı-satqısı üzrə vasitəçilik xidmətlərini göstərən hüquqi şəxslər (rieltorlar) aid edilir [11]. Bununla belə, həmin şəxslər tərəfindən PY-yə qarşı mübarizə haqqında Qanun pozularsa, onlara qarşı “inzibati və ya qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş digər tədbirlər” yalnız məhkəmə tərəfindən tətbiq edilə bilər. Digər monitoring subyektlərinə qarşı müvafiq tədbirlər isə tədbirin növündən asılı olaraq həm müvafiq nəzarət orqanları, həm də məhkəmələr tərəfindən tətbiq edilir [12]. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, qanunvericiliyimizə əsasən, lombardların və rieltorların fəaliyyəti lisenziyalığa tabe deyildir.

MMX-nın əsas fəaliyyət istiqamətlərinə müvafiq sahədə dövlət siyasətini həyata keçirmək və nəzarəti təmin etmək, monitoring subyektlərinin fəaliyyətini əlaqələndirmək, onlardan daxil olan məlumatları toplamaq, təhlil etmək və vahid informasiya sisteminin tətbiqini təmin etmək kimi funksiyalar aiddir.

MMX aşağıdakı vəzifələri həyata keçirir:

- müvafiq sahədə öz səlahiyyətləri çərçivəsində normativ tənzimləməni aparır;

- cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılmasına və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizənin vəziyyətini öyrənir, təhlil edir, bununla bağlı təklif və tövsiyələr hazırlayır;

- monitoring olunmalı əməliyyatların aşkarlanması meyarlarını (xüsusi indikatorları) müəyyən edir;

- monitoring iştirakçıları və monitoringdə iştirak edən digər şəxslər tərəfindən «Cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılmasına və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizə haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununda nəzərdə tutulmuş məlumatların Maliyyə Monitoring Xidmətinə təqdim edilməsi qaydalarını müəyyən edir;

- “Cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılmasına və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizə haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununa uyğun olaraq sadələşdirilmiş eyniləşdirmə və verifikasiya qaydalarını müəyyən edir;

- “Cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılmasına və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizə haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununa uyğun olaraq monitoring iştirakçıları tərəfindən Maliyyə Monitoring Xidmətinə məlumat təqdim olunmalı olan pul vəsaitləri və ya digər əmlakla əməliyyatların siyahısını və ümumi məbləğinin minimal həddini müəyyən edir;

- Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Təhlükəsizlik Şurasının aidiyyəti qətnamələrinə, habelə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə və tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə əsasən Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti tərəfindən müəyyən edilmiş qaydada şəxslərin siyahısını təsdiq və dərc edir, həmçinin bu siyahını birbaşa və ya müvafiq nəzarət orqanlarının vasitəsilə monitoring iştirakçılarına və monitoringdə iştirak edən digər şəxslərə göndərir;

- cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılmasında, terrorçuluğun maliyyələşdirilməsində, transmilli mütəşəkkil cinayətkarlığı, habelə silahlı separatizmi, ekstremizmi və muzdluluğu dəstəkləməkdə, narkotik vasitələrin və ya psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsində iştirakı ehtimal olunan, maliyyə əməliyyatlarının aparılması zamanı eyniləşdirmə məlumatlarının açıqlanması tələb olunmayan dövlətlərin siyahısını Nazirlər Kabineti tərəfindən müəyyən edilmiş qaydada müəyyənləşdirir və dərc edir, həmçinin bu siyahını birbaşa və ya müvafiq nəzarət orqanlarının vasitəsilə monitoring iştirakçılarına və monitoringdə iştirak edən digər şəxslərə göndərir;

- hüquqi şəxs olan monitoring iştirakçıları və monitoringdə iştirak edən digər şəxslər tərəfindən yaradılan daxili nəzarət sistemlərinin hazırlanmasına, habelə daxili

nəzarət sisteminin təşkil olunması üzrə məsul şəxslərin peşə ixtisasına və təcrübəsinə dair tələbləri müəyyən edir;

- lombardlar və daşınmaz əmlakın alqı-satqısı üzrə vasitəçilik xidmətləri göstərən fiziki və ya hüquqi şəxslər tərəfindən “Cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılmasına və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizə haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tələblərinə əməl edilməsinə nəzarətin həyata keçirilməsi qaydalarını müəyyən edir;

- lombardlar və daşınmaz əmlakın alqı-satqısı üzrə vasitəçilik xidmətləri göstərən fiziki və ya hüquqi şəxslər tərəfindən müvafiq sahədə tələblərin yerinə yetirilməsinə nəzarət edir;

- müvafiq dövlət orqanları ilə razılaşdırılmaqla cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılması və ya terrorçuluğun maliyyələşdirilməsi ilə bağlı hüquqpozmalar barədə statistik məlumatların təqdim olunma formasını müəyyən edir;

- aparılmış təhlil nəticəsində həyata keçirilən əməliyyatda cinayət əlamətlərinin olduğunu müəyyən etdikdə, cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılması ilə bağlı məlumatları prokurorluq orqanlarına, terrorçuluğun maliyyələşdirilməsi ilə bağlı məlumatları isə Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinə təqdim edir və görülmüş tədbirlər barədə həmin orqanlardan informasiya əldə edir;

- monitoring iştirakçıları və monitoringdə iştirak edən digər şəxslər tərəfindən “Cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılmasına və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizə haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tələblərinə əməl edilməməsinə dair məlumat əldə etdikdə həmin məlumatı göstərilən şəxslərə qarşı inzibati və ya qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş digər tədbirlərin tətbiq edilməsi üçün müvafiq nəzarət orqanlarına təqdim edir və görülmüş tədbirlər barədə həmin orqanlardan informasiya əldə edir;

- qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş müvafiq inzibati xətalər haqqında işlərə baxır;

- aşağıdakı məqsədlərlə mərkəzləşdirilmiş elektron–informasiya sistemlərinin təşkilini təmin edir:

- müvafiq sahədə təqdim olunan məlumatların vahid şəkildə toplanması;
- cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılmasında və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsində iştirakı barədə Maliyyə Monitoringi Xidmətinin məlumatı olan hüquqi və fiziki şəxslərin qeydiyyatına alınması;
- xüsusi indikatorlar əsasında cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılması və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsi hallarının müəyyən edilməsi;

- müvafiq sahədə beynəlxalq təcrübəni öyrənir və səmərəli üsul və vasitələrin tətbiqi üzrə təkliflər verir, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrin həyata keçirilməsində iştirak edir və beynəlxalq öhdəliklərinin icrasını öz səlahiyyətləri daxilində təmin edir;

- fəaliyyət istiqamətləri üzrə müvafiq statistik hesabatlar aparır;
- öz fəaliyyəti ilə bağlı dövrü hesabatlar (müvafiq sahədə həyata keçirilmiş tədbirlərə, statistik göstəricilərə və sair) dərc etdirir;

- müvafiq sahədə monitoring iştirakçıları və monitoringdə iştirak edən digər şəxslər tərəfindən təqdim edilmiş məlumatların müqabilində onları əldə edilmiş nəticələr haqqında məlumatlandırır;

- öz fəaliyyəti ilə bağlı ayrılan maliyyə vəsaitlərindən, qrantlardan və digər ödəmələrdən səmərəli istifadə olunmasını təmin edir, onların müəyyən olunmuş qaydada uçotunu təşkil edir;

- fəaliyyəti nəticəsində əldə olunmuş məlumatların məxfiliyini qoruyur, habelə bu məlumatların təhlükəsizliyinin təmin olunması sistemini təşkil edir;

- arxiv sənədlərinin müəyyən edilmiş qaydada saxlanılmasını və mühafizəsini təmin edir;

- beynəlxalq təcrübə nəzərə alınmaqla Maliyyə Monitoring Xidmətinin fəaliyyətində müasir informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi üçün zəruri işlər görür;

- əməkdaşların peşəkarlıq səviyyəsinin artırılması üçün müvafiq tədbirlər həyata keçirir, onların zəruri təhsil və training proqramlarında iştiraklarını təmin edir;

- fiziki və hüquqi şəxslərin müraciətlərinə vaxtında baxılmasını və cavablandırılmasını təmin edir;

- fəaliyyət istiqamətlərinə uyğun olaraq qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş digər vəzifələri yerinə yetirir.

MMX öz vəzifələrini yerinə yetirmək üçün aşağıdakı hüquqlara malikdir:

- Maliyyə Monitoring Xidməti öz vəzifələrini həyata keçirmək üçün aşağıdakı hüquqlara malikdir:

- müvafiq sahədə qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi prosesində iştirak edir və təkliflər verir;

- müvafiq sahədə tədqiqatlar aparır, analitik və metodik materiallar hazırlayır;

- qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada pul vəsaitləri və ya digər əmlakla əməliyyatların aparılmasını dayandırır, müvafiq sahədə icrası məcburi olan qərarlar qəbul edir və göstərişlər verir;

- “Cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılmasına və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizə haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun məqsədləri üçün monitoring iştirakçılarından,

monitorinqdə iştirak edən digər şəxslərdən, nəzarət orqanlarından məlumatlar əldə edir, toplayır və təhlil edir, habelə digər dövlət orqanlarının məlumat bazalarından qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada istifadə edir;

- cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılması və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsi ilə əlaqədar daxil olan məlumatların araşdırılması məqsədilə və ya zərurət yarandığı halda müvafiq sorğu göndərməklə monitorinq iştirakçılarından, monitorinqdə iştirak edən digər şəxslərdən, nəzarət orqanlarından və digər dövlət orqanlarından əlavə məlumat alır;

- səlahiyyətlərinə aid edilən məsələlər üzrə Azərbaycan Respublikasının digər dövlətlərlə və beynəlxalq təşkilatlarla əlaqələrini təmin edir, digər dövlətlərin müvafiq qurumları ilə əməkdaşlıq edir, qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada beynəlxalq müqavilələr bağlayır, habelə ixtisaslaşdırılmış beynəlxalq qurumlara üzv olur;

- Maliyyə Monitorinqi Xidmətinin fəaliyyət istiqamətlərinə aid edilən məsələlər üzrə beynəlxalq sənədlərə Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxması barədə təşəbbüslə çıxış edir;

- müvafiq sahədə konfransların, seminarların, forumların, treninqlərin və digər tədbirlərin keçirilməsini təşkil edir, belə tədbirlərdə iştirak edir;

- idarələrarası əlaqələndirmə və məşvərət orqanları, işçi qruplar yaradır, ekspertləri və mütəxəssisləri öz işinə cəlb edir, müstəqil araşdırmaların aparılmasını sifariş edir;

- qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada mətbu nəşrlər təsis etməklə xüsusi bülletenlər və digər nəşrlər buraxır;

- Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş qaydada sərəncamında olan dövlət əmlakı barəsində hüquqları həyata keçirir;

- fəaliyyət istiqamətinə uyğun olaraq qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş digər hüquqları həyata keçirir.

Azərbaycanda qarşısına bu cür ciddi vəzifələr qoyulmuş MMX tərəfindən digər ölkələrin təcrübəsi də nəzərə alınmışdır.

Bu mənasibətlə qeyd etməyə dəyər ki, bir çox digər ölkədə MMO-nun yaradılması cəmiyyətdə xoş təəssürat yaratmamışdı. Özəl şirkətlər və fiziki şəxslər barədə maliyyə məlumatlarından sui-istifadə ehtimalları ictimaiyyətdə qorxu yaratmış, MMO ilə əməkdaşlıq edilməsinin müştərilərin mənfi reaksiyasına səbəb ola biləcəyi maliyyə subyektlərində narahatlıq doğurmuşdur.

Fəaliyyətinin başlanğıcında MMO-ya etimad yox dərəcəsindədir. Bu cür problemlər, əsasən hüquq-mühafizə tipli MMO ilə əlaqədar ortaya çıxa bilər, çünki elə görünə bilər ki, MMO ilə əməkdaşlıq edən monitorinq subyektləri istintaq və cinayət təqibi üzrə digər fəaliyyətlərdə iştirak edir. İnzibati tipli olduqda isə MMO-nun yara-

dılmasını dəstəkləməyən hüquq-mühafizə orqanları (prokurorluq) MMO ilə sıx əməkdaşlıq etməkdən çəkinə bilər.

Nəticə

Cəmiyyət və monitoring subyektləri tərəfindən etimadı olmayan heç bir MMO effektiv fəaliyyət göstərə bilməz. Ona görə də hər bir ölkədə ictimaiyyət MMO-nun əhəmiyyəti və maliyyə sistemi üçün faydası barədə məlumatlandırılır. Vaxt keçdikcə etimad müxtəlif yollarla qazanıla bilər. Bu yollardan birini monitoring subyektlərinin işçiləri ilə gündəlik əməkdaşlıq təşkil edir; MMO əməkdaşlarının professionallığı isə bu etimadı daha da möhkəmləndirəcəkdir. Etimadın yüksəldilməsinin digər bir yolu kütləvi informasiya vasitələri ilə işləməkdən keçir. Bu məqsədlə MMO-lar tərəfindən müxtəlif kitabça və bukletlər nəşr edilməli, məqalələr dərc olunmalı, müsahibələr təşkil edilməli, müxbirlərə əlavə məlumatlar təqdim olunmalıdır. Üçüncü tərəflərin hüquqlarının tam qorunması təmin edilməklə uğurla nəticələnən araşdırmalar barədə məlumatların açıqlanması ictimaiyyətin MMO-ya etimadını möhkəmləndirəcəkdir. Öz əməkdaşlarının təhlükəsizliyinin qorunması məqsədilə bir sıra ölkədə fəaliyyət göstərən MMO-lar kütləvi informasiya vasitələrindən zəkinməyə meyillidir. Bu halda, MMO-lar birbaşa olmasa da, digər dövlət orqanları vasitəsilə PY-yə qarşı mübarizənin əhəmiyyəti barədə ictimaiyyəti məlumatlandırırlar [13].

Ədəbiyyat

- [1] Bax: William C. Gilmore, Dirty Money: The Evolution Of Money-Laundering Counter-Measures, 2nd ed. (Strasbourg: Council of Europe Press), 1999, s.103.
- [2] Bax: Egmont Group, 1995, The First International Meeting of Organizations Devoted to Anti-Money Laundering (Brussels), s.1.
- [3] MMO-nun yaradılması tələbi tək Maliyyə Tədbirləri üzrə İşçi Qrupunun (FATF)Təvsiyələrindən irəli gəlmir, belə tələb, həm Mütəşəkkil Cinayətkarlığa qarşı 2002-ci ilin Palermo Konvensiyası (UN Convention against Transnational Organized Crime) (maddə 7.1.b), həm də BTM-nın 2003-cü ilin Korrupsiyaya qarşı mübarizə Konvensiyasında (maddə 14.1.b) nəzərdə tutulmuşdur.
- [4] Bax: Maliyyə Tədbirləri üzrə İşçi Qrupunun (FATF) Təvsiyələri, t.30.
- [5] Misal üçün bax: PY-yə qarşı mübarizə haqqında Bolqarıstanın Qanunu, maddə 17a, (2)(3).
- [6]Maliyyə Tədbirləri üzrə İşçi Qrupunun (FATF) Təvsiyələri, t.26; Mütəşəkkil Cinayətkarlığa qarşı 2002-ci ilin Palermo Konvensiyası (UN Convention against Transnational Organized Crime), maddə7.b; BTM-nın 2003-cü ilin Korrupsiyaya qarşı mübarizə Konvensiyası, maddə14.b.
- [7] Maliyyə Tədbirləri üzrə İşçi Qrupu (FATF), Methodology for Assessing Compliance with the FATF 40 Recommendations and the FATF 9 Special Recommendations, 27.02.2004 (fevral 2008-ci il tarixdə yenilənmiş), s.44, b.26.7.

- [8] Avropa Şurasının MONEYVAL Komitəsi, Third Round Detailed Assessment Report on Moldova, 02.10.2007; Avropa Şurasının MONEYVAL Komitəsi, Detailed Assessment Report on the Russian Federation, 11.07.2008.
- [9] Bax: Cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılmasına və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizə haqqında Qanunun tətbiqi ilə bağlı Fərman.
- [10] Bu barədə daha ətraflı bax: Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2009-cu il 16 iyul tarixli 122 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı yanında Maliyyə monitorinqi xidməti haqqında Əsasnamə.
- [11] Bax: Cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılmasına və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizə haqqında Qanun, m. 4, 6.
- [12] Cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılmasına və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizə haqqında Qanun, m.17.6; AR İnzibati Xətlər Məcəlləsi, maddə 348.3.
- [13] Beynəlxalq Valyuta Fondu, Dünya Bankı, Financial Intelligence Units: An Overview, 23.07.2004.

MƏSRƏF-BURAXILIŞ MODELİNİN İNFORMASIYA BAZASININ QURULMASI

S.Ə. Şabanov

t.e.n., dos., ADİU

e-mail: sardar.shabanov@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 13 yanvar 2015; Çapa qəbul edilmişdir 29 mart;
online-da çap edilmişdir 5 aprel 2015

Received 13 January 2015; accepted 29 March 2015; published online 5 April 2015

Xülasə

“Məsrəf-buraxılış” modelinin informasiya bazası Azərbaycan iqtisadiyyatının real məlumatları əsasında formalaşdırılmışdır. Birbaşa məsrəf əmsalları matrisinin simulyasiya edilməsinin 3 üsulu təklif edilmişdir. Nəzəri olaraq isbat edilmişdir ki, hər bir sahə üçün ümumi buraxılışın son məhsula olan nisbəti tam məsrəf əmsalları matrisinin müvafiq məxsusi ədədidir. Birbaşa və tam məsrəf əmsalları matrislərinin müvafiq məxsusi ədədləri arasında riyazi münasibət tapılmışdır. Baxılan model EXCEL-də AR DSK-nın 2013, 2012 və 2011-ci illər üçün məlumatları əsasında reallaşdırılmışdır. Alınmış nəticələrdən iqtisadi-riyazi modelləşdirmə ilə əlaqədar müvafiq fənlərin tədrisində istifadə edilə bilər.

Açar sözlər: məsrəf-buraxılış, proporsiya, simulyasiya, məxsusi ədədlər.

JEL Classification Codes: C60, C67

BUILDING INFORMATION BASE MODEL INPUT - OUTPUT

Abstract

Information base model “input – output” is formed on the basis of real data of the Azerbaijani economy. Suggested three ways to simulate the matrix of direct costs. Theoretically proved that the ratio of the total industry output to its final product is an eigen value of the total costs. Found a mathematical relation between the eigenvalues of the matrix of direct and full costs. The model is implemented in the EXCEL based on the State Statistics Committee of Azerbaijan Republic for 2013, 2012 and 2011. The results obtained can be used in the teaching of subjects that are closely related to the economic and mathematical modeling.

Keywords: input-output ratio, simulation, eigenvalues

ПОСТРОЕНИЕ ИНФОРМАЦИОННОЙ БАЗЫ МОДЕЛИ ЗАТРАТЫ - ВЫПУСК

Аннотация

Информационная база модели «затраты - выпуск» сформирована на основе реальных данных экономики Азербайджана. Предложено 3 способа симуляции матрицы прямых затрат. Теоретически доказано, что отношение общего выпуска отрасли к ее конечной продукции представляет собой собственное число матрицы полных затрат. Найдено математическое соотношение между соответствующими собственными числами матриц прямых и полных затрат. Модель реализована на EXCEL на основе данных Госкомстата Азербайджана за 2013, 2012 и 2011 годы. Полученные результаты могут быть использованы в преподавании дисциплин, тесно связанных с экономико-математическим моделированием.

Ключевые слова: затраты-выпуск, пропорция, симуляция, собственные числа.

Giriş. İqtisadi prosesləri araşdırmaq üçün istifadə edilən üsullar içərisində riyazi modelləşdirmə xüsusi yer tutur. Bu üsulun özəlliyi ondan ibarətdir ki, real iqtisadi prosesin öyrənilədiyi obyekt üzərində natural eksperiment aparmadan onun elə bir riyazi təsviri qurulur ki, onun öyrənilməsi prosesi haqda yeni biliklər əldə etməyə və müvafiq idarəetmə qərarları qəbul etməyə yardım edir. Bir qayda olaraq qurulmuş modellərdə dəyişənlərin sayı çox olur və real zaman aralığında operativ qərarlar qəbul etmək üçün zaman qıtlığı problemi yaşanır. Bunu aradan qaldırmaq üçün qurulmuş iqtisadi-riyazi modellərin həll alqoritmləri proqramlaşdırılır və hazır proqram paketləri formasında mütəxəssislər üçün onlardan istifadə imkanları yaranır. Bu cür tətbiqi proqram paketləri məsələlərin kompyuterdə həllini avtomatik olaraq icra edir və mütəxəssisi hesablama “çətinliklərindən” azad edir. Bu imkan verir ki, iqtisadçı bilavasitə məsələnin qoyulması üzərində daha çox kompyuter eksperimentləri apara bilsin və alınmış hesablamaların nəticələrini iqtisadi baxımdan şərh edib araşdırsın. Biz proqram təminatı qismində Microsoft şirkətinin EXCEL paketindən istifadə etmişik. Bu paketdə olan SOLVER [1-3] üstqurumun imkanlarından yararlanmışıq. Qeyd edək ki, SOLVER tənliklər sistemi və optimallaşdırma məsələlərini həll etməyə imkan verən bir instrumental vasitədir.

Əsas hissə. Üçsektorlu iqtisadiyyatda statik Leontyev modelinin informasiya bazasının qurulması.

İqtisadiyyatın makromodelləri arasında Leontyevin “xərclər-buraxılış” modeli önəmli yerlərdən birini tutur. Onun vasitəsi ilə məhsul istehsalı və bölüşdürülməsinin sahələrarası əlaqələri araşdırılır. Özü də bunu həm ölkələrarası səviyyədə, həm ölkə səviyyəsində, həm istehsal sahəsi səviyyəsində, həm də müəssisə səviyyəsində

aparmaq olar [4-7]. Onun riyazi aparatı buna imkan verir. Riyazi baxımdan isə bu xətti cəbri tənliklər sistemindən ibarətdir. Ümumi şəkildə, statik Leontyev modeli belə yazılır:

$$\bar{X} = \bar{A}\bar{X} + \bar{Y} \quad (1)$$

Burada $\bar{X}$ sahələrin ümumi buraxılış vektoru, $\bar{A}$ birbaşa məsrəf əmsalları matrisi, $\bar{Y}$ isə sahələrin son məhsulu vektorudur. DSK-nın 2013-cü il üçün məlumatlarına görə [8, səh.61] ÜDM 57708,20 mln.man təşkil edib və onun strukturu 9 sahə üçün faiz ifadəsində göstərilib (bax cədvəl 1).

Cədvəl 1. ÜDM-də sahələrin xüsusi çəkisi (2013-cü ildə) [8, səh.61]

s/s	sahə	faiz
1	sənaye	46,30
2	ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri	7,10
3	nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	4,80
4	tikinti	11,80
5	k/t, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	5,30
6	sosial və qeyri-formal xidmətlər	14,70
7	Informasiya və rabitə	1,80
8	Turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə	1,80
9	xalis vergilər	6,40
	CƏMİ	100,00

DSK-nın bu məlumatları əsasında iqtisadiyyat 3 sektor olaraq aqreqasiya edilmiş və müvafiq sahələrin ümumi buraxılışı həm faizlə, həm də manat dəyərində hesablanmışdır (bax cədvəl 2).

Cədvəl 2. ÜDM-də aqreqatlaşdırılmış sahələrin xüsusi çəkisi və həcmi (2013-cü ildə)

s/s	sahə	faiz	ümumi buraxılış (mln.man)
1	sənaye	46,30	26 718,90
2	k/t, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	5,30	3 058,53
3	xidmət sahələri	48,40	27 930,77
	CƏMİ	100,00	57 708,20

Belə ki, ÜDM-in sahə strukturunda sənayenin payı 46,30%, kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılığın payı 5,30%, xidmət sahələrinin payı isə 48,40% təşkil edib. Bu verilənlərə görə (1) tənliyi əsasında A matrisi simulyasiya edilmişdir.

Simulyasiya zamanı sahələrin son məhsulunun həcmi proporsiyaları ümumi buraxılış proporsiyalarına uyğunlaşdırılmışdır. Hesablamaların nəticələri cədvəl 3-də göstərilmişdir.

Cədvəl 3. Birbaşa məsrəf əmsalları matrisinin simulyasiya edilməsi və tam məsrəf əmsalları matrisinin hesablanması

	Birbaşa məsrəf əmsalları matrisi				Ümumi buraxılış (mln.man)	faiz		Son məhsul (mln.man)	faiz	Faiz fərqi
	0,10	0,14	0,14	x1	26 718,90	46,30	y1	19 708,50	46,33	0,03
A	0,02	0,01	0,01	x2	3 058,53	5,30	y2	2 214,26	5,21	0,09
	0,03	0,03	0,23	x3	27 930,77	48,40	y3	20 613,37	48,46	0,06
	0,90	-0,14	-0,14							
E-A	-0,03	0,99	-0,01							
	-0,09	-0,04	0,77							
	Tam məsrəf əmsalları matrisi									
	1,12	0,16	0,21							
B	0,02	1,01	0,02							
	0,04	0,05	1,31							

Qeyd edək ki, qurulmuş tam məsrəf əmsalları matrisinin komponentləri Leontyev multiplikatorlarıdır.

Tənlik (1)-dən alınır ki, $\bar{X} = \bar{B}\bar{Y}(2)$, harada ki, $\bar{B} = (\bar{E} - \bar{A})^{-1}(3)$. $\bar{B}$ matrisinin xətti operator olduğunu nəzərə alsaq, yazı bilərik ki,

$$\Delta\bar{X} = \bar{B}\Delta\bar{Y}(4).$$

(4) münasibətinə əsaslanaraq deyə bilərik ki, $\bar{B}$ matrisinin birinci sütununda olan ədədlər onu göstərir ki, əlavə 1 vahid son sənaye məhsulu əldə etmək üçün 1,12 vahid sənayedə, 0,02 vahid k/t-də və 0,04 vahid xidmət sektorunda əlavə ümumi buraxılış təmin edilməlidir. 2-ci və 3-cü sütundakı ədədlər də analoji qaydada şərh edilə bilər.

Aparılmış hesablamalara əsasən statik Leontyev modelini belə qurmaq olar.

$$\begin{cases} x_1 = 0,10x_1 + 0,14x_2 + 0,14x_3 + 19708,50 \\ x_2 = 0,02x_1 + 0,01x_2 + 0,01x_3 + 2214,26 \\ x_3 = 0,03x_1 + 0,03x_2 + 0,23x_3 + 20613,37 \end{cases} \quad (5)$$

Cədvəl 3-dən görünür ki, sahələrin ümumi buraxılış və son məhsul proporsiyaları arasında kənarlaşma ən çoxu 0,09% təşkil edir. Bu nümunədən “İqtisadiyyatda əməliyyatların tədqiqi” fənninin tədrisində, statik Leontyev modelinin öyrənilməsində istifadə etmək olar. Onun üstünlüyü bundadır ki, burada aqreqatlaşdırılmış

sahələrin ümumi buraxılışının həcmi hesablandıqda alınmış qiymətlər Azərbaycanın realılıqlarını adekvat əks etdirir.

Analoji məsələ L.L.Terexovun [9] SSRİ dövründə ümumittifaq dərsliyi olan “İqtisadi-riyazi metodlar” kitabında da həll edilmişdir. Burada məsələ şərti ədədlər üzərində həll edilsə də, bizi iqtisadiyyatın sahələr üzrə ÜDM-in proporsiyaları maraqlandırır. Araşdırma göstərir ki, burada da sahələrin ümumi buraxılışları üzrə proporsiyalar əsasən müvafiq sahələrin son məhsulların proporsiyaları ilə təqribən uyğun gəlir.

Cədvəl 4. Statik Leontyev modelinin informasiya bazası [Терехов Л.Л. Экономико-математические методы. М.:1972, стр.27-28] (Terexova görə)

	Birbaşa məsrəf əmsalları matrisi				Son məhsul (ş. v.)	faiz
	0,30	0,25	0,20		56	63,64%
A	0,15	0,12	0,03	Y	20	22,73%
	0,10	0,05	0,08		12	13,64%
				CƏMİ	88	100,00%

Cədvəl 5. Sahələrin ümumi buraxılışının həcmi və proporsiyaları (Terexova görə)

Sahə	Sənaye	K/T	Xidmət sahələri
Ümumi buraxılış (ş.v.)	102,20	41,05	26,38
Faiz	60,25%	24,20%	15,55%

Sadə hesablamalar göstərir ki, burada sahələrin ümumi buraxılışı və son məhsul proporsiyaları arasında kənarlaşma ən çoxu 3,39% təşkil edir.

Y.İ.Hacıyalov və b. [10] dərsliyində də analoji məsələ həll edilmişdir. Onun informasiya bazası belədir.

Cədvəl 6. Statik Leontyev modelinin informasiya bazası [Hacıyalov Y.İ., Kərimova Y.R., Hüseynova L.N. Ekonometrika. Bakı.2010, səh.318-319.] (Hacıyalova görə)

	Birbaşa məsrəf əmsalları matrisi				Son məhsul (ş. v.)	faiz
	0,20	0,20	0,10		50	27,78%
A	0,50	0,30	0,10	Y	100	55,56%
	0,20	0,20	0,40		30	16,67%
				CƏMİ	180	100,00%

Cədvəl 7. Ümumi buraxılışların həcmi və proporsiyaları (Hacızalova görə)

SAHƏ	SƏNAYE	K/T	XİDMƏT SAHƏLƏRİ
ÜMUMİ BURAXILIŞ	158,19	284,05	197,41
FAİZ	24,73%	44,41%	30,86%

Burada sahələrin ümumi buraxılış və son məhsul proporsiyaları arasında kənarlaşma ən çoxu 13,33% təşkil edir. Proporsiyaların ən az kənarlaşmasına görə 0,09% (3,39% və 13,33%-ə qarşı) bizim təklif etdiyimiz informasiya bazası digər 2 bazaya nəzərən Azərbaycan iqtisadiyyatını əks etdirməsi baxımından üstün sayıla bilər.

Məlumdur ki, birbaşa məsrəf əmsalları matrisinin komponentləri nisbətən az dəyişən ədədlərdən ibarətdir. Bunun da səbəbi ondan ibarətdir ki, bu ədədlər texnoloji matrisin əmsallarıdır. Onlar da öz növbəsində fiziki kapital, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində istifadə edilən texnologiyalar, insan kapitalı ilə sıx əlaqədardır. Buna görə də, bu əmsallardan ibarət olan matrisi 5 ildən tez olmayaraq təkrar hesablayırlar. Qeyd edək ki, AR DSK tərəfindən sahələrarası balans cədvəlləri 2001, 2006 və 2011-ci illərdə tərtib edilib. 2001-ci və 2006-cı illərdə 25 və 100 istehsal sahəsi üzrə sahələrarası balans cədvəlləri tərtib edilib. Bu haqda əlavə məlumatı [6]-dan almaq olar. 2012 və 2011-ci illərin rəsmi məlumatlarını yuxarıdakı qaydada 3 sahə üçün aqreqasiya etdik və alınmış informasiya bazası üzərində simulyasiyalar nəticəsində qurulmuş birbaşa məsrəf əmsalları matrisindən istifadə edib aşağıdakı nəticələri aldıq (bax cədvəl 8.).

Cədvəl 8. Ümumi buraxılış və son məhsulların həcmi və proporsiyaları (2012-ci il üçün)

SAHƏ	Ümumi buraxılış (mln.man)	Ümumi buraxılış (faiz)	Son məhsul (mln.man)	Son məhsul (faiz)	Faiz fərqi
Sənaye	27 098,13	49,50	20 517,94	50,37	0,87
K/t	2 791,93	5,10	1 973,51	4,85	0,25
Xidmət	24 853,64	45,40	18 240,60	44,78	0,62
Cəmi	54 743,70	100,00	40 732,05	100,00	

Beləliklə, 2012-ci il üçün sənayedə faiz fərqi 0,87, k/t-da 0,25 və xidmət sahəsində isə 0,62 olmuşdur.

Cədvəl 9. Ümumi buraxılış və son məhsulların həcmi və proporsiyaları (2011-ci il üçün)

SAHƏ	Ümumi buraxılış (mln.man)	Ümumi buraxılış (faiz)	Son məhsul (mln.man)	Son məhsul (faiz)	Faiz fərqi
Sənaye	28 020,12	53,80	21 849,44	55,64	1,84
K/t	2 656,18	5,10	1 855,16	4,72	0,38
Xidmət	21 405,70	41,10	15 562,10	39,63	1,47
Cəmi	52 082,00	100,00	39 266,70	100,00	

2011-ci il üçün isə faiz fərqləri sənayedə 1,84, k/t-da 0,38 və xidmət sahəsində 1,47 təşkil edib. Alınmış faiz fərqləri qənaətbəxş hesab oluna bilər. Ona görə də qurduğumuz birbaşa məsrəf əmsalları matrisini tədrisdə istifadə üçün yararlı hesab edirik.

(1) modelindən alınır ki, $\bar{X} = \bar{B}\bar{Y}$, harada ki, $\bar{B} = (\bar{E} - \bar{A})^{-1}$.

$\bar{B}\bar{Y} = \bar{\lambda}\bar{Y}$ (6) yazıb $\bar{X} = \bar{\lambda}\bar{Y}$ (7) alırıq.

Burada $\bar{\lambda}$ diaqonal matrisdir və onun komponentləri belə hesablanır:

$$\lambda_i = \frac{x_i}{y_i} \quad (i = 1, 2, 3) \quad (8).$$

Bu düsturdan görünür ki, sahələrin ümumi buraxılışının onun son məhsuluna olan nisbəti, əslində $\bar{B}$ tam məsrəf əmsalları matrisinin məxsusi ədədlərinin qiymətlərindən ibarətdir. 2013-cü il üçün bu qiymətlər (7) düsturuna əsasən hesablanıb $\lambda_1=1,3557$, $\lambda_2=1,3813$, $\lambda_3=1,3550$.

Tənliyin əmsalları aşağıdakı düsturlar vasitəsi ilə hesablanıb:

$$(\lambda - \lambda_1)(\lambda - \lambda_2)(\lambda - \lambda_3) = 0 \quad (9) \text{ olduğu üçün}$$

$$\lambda^3 - (\lambda_1 + \lambda_2 + \lambda_3)\lambda^2 + (\lambda_1\lambda_2 + \lambda_1\lambda_3 + \lambda_2\lambda_3)\lambda - \lambda_1\lambda_2\lambda_3 = 0 \quad (10).$$

2013-cü il üçün müvafiq xarakteristik tənlik

$$\lambda^3 - 4,0920\lambda^2 + 5,5812\lambda - 2,5374 = 0 \text{ kimi olur.}$$

2012-ci il üçün $\lambda_1=1,3207$, $\lambda_2=1,4147$, $\lambda_3=1,3625$ və müvafiq xarakteristik tənlik $\lambda^3 - 4,0980\lambda^2 + 5,5955\lambda - 2,5458 = 0$ kimidir.

2011-ci il üçün isə $\lambda_1=1,2824$, $\lambda_2=1,4318$, $\lambda_3=1,3755$ və müvafiq xarakteristik tənlik $\lambda^3 - 4,0867\lambda^2 + 5,5695\lambda - 2,5256 = 0$ kimidir.

Göründüyü kimi, hər 3 il üzrə xarakteristik tənliyin əmsalları 0,1 dəqiqliklə üst-üstə düşür. Müvafiq məxsusi ədədlər də, demək olar ki, 0,1 dəqiqliklə üst-üstə düşür. Bu isə onu göstərir ki, kiçik zaman kəsiklərində (1-3 il) sahələrin buraxılışı ilə son məhsulları nisbəti əsasən sabit kəmiyyətlərdən ibarət olur. Qeyd edək ki, beynəlxalq

praktikada adətən məsrəf-buraxılış cədvəlləri 5 ildən bir tərtib edilir və bu müddət üçün hesablanan birbaşa məsrəf əmsalları matrisinin əmsalları sabit hesab edilir.

$\bar{A}$ matrisinin qurulmasının digər bir üsulunu da təklif edək. Qeyd edək ki, qurulmuş $\bar{A}$ matrisi verilmiş proporsiyaları təmin edən yeganə matris deyil. Məsələn, tam məsrəf əmsalları matrisinin məxsusi ədədlərindən ibarət olan diaqonal

$$\bar{B}_1^\lambda \text{ matrisi quraq. } \bar{B}_1^\lambda = \begin{pmatrix} \lambda_1^B & 0 & 0 \\ 0 & \lambda_2^B & 0 \\ 0 & 0 & \lambda_3^B \end{pmatrix} \quad (11).$$

Onda göstərmək olar ki, bu matrisə

uyğun gələn birbaşa məsrəf əmsalları matrisi belə olacaq:

$$\bar{A}_1^\lambda = \begin{pmatrix} \lambda_1^A & 0 & 0 \\ 0 & \lambda_2^A & 0 \\ 0 & 0 & \lambda_3^A \end{pmatrix} \quad (12)$$

və onun sıfırdan fərqli elementləri bu düsturla

hesablanacaq: $\lambda_i^A = 1 - 1/\lambda_i^B$ (13). Bundan əlavə, (9) düsturunda 0 (sıfır) elementlərinin yerinə sıfıra yaxın ε ədədini qoyduqda, (10) düsturunda 0 (sıfır) elementləri təxminən $\varepsilon/2$ olur, yəni

$$\bar{B}_{1\varepsilon}^\lambda = \begin{pmatrix} \lambda_1^B & \varepsilon & \varepsilon \\ \varepsilon & \lambda_2^B & \varepsilon \\ \varepsilon & \varepsilon & \lambda_3^B \end{pmatrix} \quad (14)$$

olduqda $\bar{A}_{1\varepsilon}^\lambda = \begin{pmatrix} \lambda_1^A & \varepsilon/2 & \varepsilon/2 \\ \varepsilon/2 & \lambda_2^A & \varepsilon/2 \\ \varepsilon/2 & \varepsilon/2 & \lambda_3^A \end{pmatrix} \quad (15).$

Burada ε ədədi elə seçilir ki, aşağıdakı cədvəldə hesablanan nisbi xəta 1-2%-dən çox olmasın.

Cədvəl 10. Tam məsrəf əmsalları matrisinin simulyasiya edilməsi və birbaşa məsrəf əmsalları matrisinin hesablanması (eps=0,001 üçün)

				Nisbi xəta	
				Abs((X-Y-AX)/X)	eps
	1,3557	0,0010	0,0010		0,001
B1eps	0,0010	1,3813	0,0010		
	0,0010	0,0010	1,3550		
	0,26237	0,00053	0,00054	0,06%	
A1eps	0,00053	0,27604	0,00053	0,95%	
	0,00054	0,00053	0,26199	0,06%	

Cədvəl 11. Tam məsrəf əmsalları matrisinin simulyasiya edilməsi və birbaşa məsrəf əmsalları matrisinin hesablanması (eps=0,002 üçün)

				Nisbi xəta	
				Abs((X-Y-AX)/X)	eps
	1,3557	0,0020	0,0020		0,002
B1eps	0,0020	1,3813	0,0020		
	0,0020	0,0020	1,3550		
	0,26237	0,00107	0,00109	0,13%	
A1eps	0,00107	0,27604	0,00107	1,91%	
	0,00109	0,00107	0,26199	0,12%	

Beləliklə, göstərdik ki, sahələrin məhsul buraxılışlarının proporsiyaları ilə onların son məhsullarının proporsiyalarının təxmini bərabərliyini təmin edən bir deyil, çoxlu sayda birbaşa məsrəf əmsalları matrisi, yəni texnoloji matris qurula bilər.

Texnoloji matrisin qurulmasının üçüncü üsulunu da göstərək. Tutaq ki, 2013-cü il üçün cədvəl 2-dəki verilənlər məlumdur, bunun əsasında cədvəl 3 hesablanıb və $\lambda_1 = 1,3557, \lambda_2 = 1,3813, \lambda_3 = 1,3550$ kimidir, yəni bir $\bar{A}$ matrisi simulyasiya edilib.

$\lambda_1, \lambda_2, \lambda_3$ -ün qiymətlərindən istifadə edib yeni $\bar{A}$ matrisini simulyasiya edək. Bu matrisin 9 elementi var. (1) tənliklərin sayı 3-ə bərabərdir. Onda tənliklər sisteminin sərbəstlik dərəcəsi $9-3=6$ olacaq. Bu o deməkdir ki, biz $\bar{A}$ matrisinin 6 elementini simulyasiya edəcəyik və qalan 3 element isə (1) tənliklər sistemindən birqiymətli tapılacaq.

$$\bar{A} = \begin{pmatrix} a_{11} & 0,1000 & 0,2000 \\ 0,0001 & a_{22} & 0,0300 \\ 0,0500 & 0,2000 & a_{33} \end{pmatrix} \text{ kimi simulyasiya edib,}$$

$a_{11} = 0,0419, a_{22} = 0,0012, a_{33} = 0,01923$ kimi tapdıq. Bu matrisə uyğun tam məsrəf

$$\text{əmsalları matrisi hesablandı və } \bar{B} = (E - \bar{A})^{-1} = \begin{pmatrix} 1,0577 & 0,1595 & 0,2678 \\ 0,0021 & 1,0090 & 0,0380 \\ 0,0660 & 0,2597 & 1,2640 \end{pmatrix}.$$

Təbii ki, 2013-cü il üçün bütün sahələr üzrə nisbi xətlər 0% təşkil edir. $\bar{A}$ matrisini 2012-ci və 2011-ci illərin verilənlərinə tətbiq etdikdə nisbi xətlər belə alınır.

Cədvəl 12. 2013-cü il üçün hesablanmış A matrisinin 2012 və 2011-ci illər üçün nisbi xətası (nümunə 1 üçün)

Nisbi xəta (faizlə)		Sahə
2012-ci il	2011-ci il	
2,68	5,83	Sənaye
0,68	3,20	k/t
0,73	2,05	Xidmət

Nümunə üçün daha bir A matrisini simulyasiya edək.

$$\bar{A} = \begin{pmatrix} a_{11} & 0,0500 & 0,1500 \\ 0,0001 & a_{22} & 0,0100 \\ 0,0500 & 0,3000 & a_{33} \end{pmatrix}. \text{ Qalan 3 diaqonal elementi birqiymətli tapılır.}$$

$a_{11} = 0,0998, a_{22} = 0,1838, a_{33} = 0,1813$. $\bar{A}$ -ya görə $\bar{B}$ hesablanır.

$$\bar{B} = (E - \bar{A})^{-1} = \begin{pmatrix} 1,1225 & 0,1450 & 0,2074 \\ 0,0010 & 1,2309 & 0,0152 \\ 0,0689 & 0,4599 & 1,2397 \end{pmatrix}.$$

6 elementi simulyasiya edilmiş və 3 diaqonal elementi hesablanmış $\bar{A}$ matrisinin 2012 və 2013-cü illər üçün nisbi xətalrı hesablanıb və belə qiymətlər alınıb.

Cədvəl 13. 2013-cü il üçün hesablanmış A matrisinin 2012 və 2011-ci illər üçün nisbi xətası (nümunə 2 üçün)

Nisbi xəta (faizlə)		Sahə
2012-ci il	2011-ci il	
1,98	4,32	Sənaye
0,23	1,06	k/t
0,75	2,20	Xidmət

Alınmış nisbi xətalrı qıymətləri göstərir ki, təklif edilmiş üsulla da simulyasiya edilmiş hər iki birbaşa məsrəf əmsalları matrisi qənaətbəxş hesab edilə bilər. Qeyd edək ki, 9 elementə malik matrisin ixtiyari 6 elementini simulyasiya edib yerdə qalan 3 elementini birqiymətli tapmaq olur, yəni axtarılan 3 elementin diaqonal elementləri olması məcburi deyil.

Nəticə

Araşdırmada bu nəticələr alınmışdır:

a) Statik Leontyev modeli 3 informasiya bazası əsasında həll edilmişdir. Onlardan ikisi dərsliklərdəki [9,10] şərti qiymətlər əsasında, üçüncüsü isə AR DSK-nın

2013, 2012 və 2011-ci illər üçün rəsmi məlumatları əsasında [8] kompüterdə simulyasiyalar nəticəsində hesablanmışdır (birbaşa və tam məsrəf əmsalları matrisləri).

b) Aparılmış simulyasiyalar elə birbaşa məsrəf əmsalları matrisi qurmağa imkan verib ki, aqreqatlaşdırılmış sahələrin ümumi buraxılışları arasındakı proporsiyaları son məhsulları arasındakı proporsiyalara təxminən bərabərləşdirmək mümkün olsun.

c) Nəzəri olaraq isbat edilmişdir ki, sahələrin buraxılışının onların son məhsuluna olan nisbətləri, əslində, tam məsrəf əmsalı matrisinin məxsusi ədələrindən ibarətdir. Tam məsrəf əmsalları matrisinin xarakteristik tənlikləri (2011, 2012 və 2013-cü illər üçün) qurulmuşdur.

d) Birbaşa və tam məsrəf əmsalları matrislərinin müvafiq məxsusi ədədləri arasında riyazi münasibət tapılmışdır.

e) Qurulmuş tam məsrəf əmsalları matrisi Leontyev multiplikatorlarıdır və müvafiq sahədə son tələbin 1 vahid artmasının sahələrin məhsul buraxılışlarının nə qədər artıracağını proqnozlaşdırır.

f) Göstərilmişdir ki, sahələrin məhsul buraxılışlarının proporsiyaları ilə sahələrin son məhsullarının proporsiyalarını bərabər saxlayan texnoloji matrislər bir deyil, çox saydadır və onların qurulmasının 3 üsulu təklif edilmiş və təcrübi olaraq kompüterdə qurulmuşdur.

g) Araşdırmanın metodik yeniliyi ondan ibarətdir ki, iqtisadiyyatda riyazi modelləşdirmə ilə bağlı fənlərin tədrisində istifadə edilən “məsrəf-buraxılış” modelinin informasiya bazası abstrakt şərti ədədlər “buxovundan” azad edilib və o, Azərbaycan reallıqlarını əks etdirən DSK-nın rəsmi məlumatları əsasında formalaşdırılıb.

Tətbiq imkanları

a) Alınmış nəticələrindən ADİU-nun “Ekonometrika” kafedrasında tədris olunan “İqtisadiyyatda əməliyyatların tədqiqi”, “Proqnozlaşdırılma üsulları”, “İqtisadiyyatın optimal idarə edilməsinin proqram təminatı” və “İmitasiya modelləşdirməsi” fənləri üzrə mühazirə və seminarlarda istifadə edilə bilər. Habelə iqtisadiyyat fakultəsi olan universitetlərdə müvafiq fənlərin tədrisində istifadə edilməsini məqsəduyğun hesab edirik.

b) Baxılan məsrəf-buraxılış modelinin AR iqtisadiyyatının informasiya bazası əsasında öyrənilməsi tələbələrə Azərbaycan iqtisadiyyatı haqda yeni biliklərin əldə edilməsinə imkan verir və bu sahədə tələbələrin biliklərinin dərinləşməsinə təkan verə bilər.

Minnətdarlıq. Alınmış nəticələrin müzakirəsində verdiyi dəyərli məsləhətlərə görə müəllif prof. Y.Həsənlilyə öz dərin minnətdarlığını bildirir.

Ədəbiyyat

- [1] Microsoft Office paketinin proqram təminatı. Kompakt disk.
[2] Эд Ботт. MS Office для Windows 95. М:1996.

- [3] Şabanov S.Ə. Excel paketində iqtisadi-riyazi modellərin həlli. Bakı: “İqtisad Universiteti”, 2007.
- [4] Леонтьев В. Экономические эссе. Теории, исследования, факты и политика. – М.: Политиздат, 1990.
- [5] Кузык Б.Н., Кушлин В.И., Яковец Ю.В. Прогнозирование, стратегическое планирование и национальное программирование. – М.: Экономика, 2011.
- [6] Həsənlı Y.H. Azərbaycan iqtisadiyyatının sahələrarası əlaqələrinin modelləşdirilməsi. Bakı, “Elm”, 2011.
- [7] H.D.Orucov, Y.H.Həsənlı, V.M.Vəliyev. Xətti cəbr və iqtisadi modellər.-Bakı, 2009.
- [8] Azərbaycan rəqəmlərdə 2014. Bakı, “Səda”, 2014.
- [9] Терехов Л.Л. Экономико-математические методы. М.: «Статистика», 1972.
- [10] Hacızalov Y.İ., Kərimova Y.R., Hüseynova L.N. Ekonometrika. Bakı: “İqtisad universiteti”, 2010.

AZƏRBAYCANDA BÜDCƏ PLANLAŞDIRILMASININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

R.H.Muradov

müəllim, ADİU

e-mail: diarashad@mail.ru

Tel.ış (+994 12) 437-10-86; Mobil tel. (+994 77) 7217821

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 2 mart 2015; Çapa qəbul edilmişdir 30 mart;

online-da çap edilmişdir 5 aprel 2015

Received 2 March 2015; accepted 30 Mart 2015; published online 5 April 2015

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi: Azərbaycanda büdcə sisteminin islahatı sahəsində orta-müddətli planlaşdırma mexanizmlərini və büdcə xərcləri nəticəliliyinin təmin olunmasının radikal dəyişikliyinə hazırkı vəziyyətini öyrənməkdir. Tədqiqat işi: əsaslı və sistemli təhlil üsulları əsasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın nəticəsində qeyd edilir ki, nəticə yönümlü büdcələşdirmə bütün büdcə prosesinə toxunur və bütövlükdə hakimiyyətin fəaliyyətinin təşkili modelini dəyişdirir. Lakin ən əhəmiyyətli dəyişikliklər büdcə layihəsinin tərtibi mərhələsində baş verir ki, bu da fəaliyyət nəticələrinin planlaşdırılması təşkilinin, həmçinin büdcə vəsaitlərinin gözlənilən və faktik nəticələrini nəzərə almaqla bölüşdürülməsinin zəruriliyi ilə bağlı olur. Tədqiqatın məhdudiyyətləri: tədqiqat daha geniş statistik məlumatlar tələb edir. Tədqiqatın elmi yeniliyi və orijinallığı: nəticə yönümlü büdcələşdirmə metodunun tətbiqi həm də uyğun monitoring sisteminin yaradılmasını tələb edir. Respublikamızda nəticə yönümlü büdcələşdirmə kimi alətlərdən istifadənin vahid metodologiyasının tətbiqi məsələsi həlölük formalaşma mərhələsindədir. Bu modelin tətbiqinin prioritet istiqamətlərindən biri büdcə təşkilatları səviyyəsində maliyyə menecmenti səviyyəsinin yüksəldilməsindən ibarət olmalıdır.

Açar sözlər: büdcə prosesi, nəticə yönümlü büdcələşdirmə, büdcə planlaşdırılması, məqsədli büdcə proqramları.

Jel Classification: H61; H68

DIRECTIONS OF IMPROVEMENT BUDGET PLANNING IN AZERBAIJAN

Abstract

Main purpose of the research: to study the mechanisms of the current state of the medium-term planning in the field of reform of the banking system in Azerbaijan and radical changes to ensure the effectiveness of budget expenditures. The research work carried out on the basis of systems analysis methods. The study notes that the Performance-based budgeting, affects the entire budget process and general changes

in the business model of public authority. However, the most significant changes occur at the stage of drawing up the budget of the project, as well as associated with the need to budget allocations, taking into account the expected and actual results. Limitations of the study: it takes more statistical information. Novelty and originality of research: application of the method Performance-based budgeting, also requires the establishment of an appropriate monitoring system. The issue of a common methodology for the application of tools like Performance-based budgeting, yet at the stage of formation. One of the priorities of this model should be to raise the level of financial management.

Keywords: the budget process; Performance-based budgeting; budgeting; target budget programs.

НАПРАВЛЕНИЯ УСОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ БЮДЖЕТНОГО ПЛАНИРОВАНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Резюме

Основная цель исследования: изучение современного состояния механизмов среднесрочного планирования в сфере реформ банковской системы в Азербайджане и радикальных изменений обеспечения результативности бюджетных расходов. Исследовательская работа выполнена на основе методов системного анализа. В результате исследования отмечается, что бюджетирование, ориентированное на результат, затрагивает весь бюджетный процесс и, в целом изменяет модель организации деятельности власти. Однако самые значительные изменения происходят на этапе составления бюджетного проекта, а также связаны с необходимостью распределения бюджетных средств, учитывая ожидаемые и фактические результаты. Ограничение исследования: требуется больше статистической информации. Научная новизна и оригинальность исследования: применение метода бюджетирования, ориентированного на результат, также требует создание соответствующей мониторинговой системы. Вопрос применения единой методологии применения инструментов, как бюджетирование, ориентированное на результат, пока на стадии формирования. Одним из приоритетных направлений этой модели должно быть повышение уровня финансового менеджмента.

Ключевые слова: бюджетный процесс, бюджетирование, ориентированное на результат, бюджетное планирование, целевые бюджетные программы.

Dövlət büdcəsinin formalaşdırılması, müzakirəsi, qəbulu və dəyişdirilməsi prosesinin strategiyası kimi nəticə yönümlü büdcələşdirmə modelinin tətbiqi maliyyə resurslarının səmərəli xərclənməsinə imkan verir və ictimai maliyyənin idarə olunmasının bütün konsepsiyasını kökündən dəyişdirmiş olur. Bu modelin mahiyyəti

büdcə vəsaitlərinin sərəncamçıları və onların reallaşdırdığı büdcə proqramları arasında birbaşa əlaqəni təmin etməkdən ibarətdir. Nəticə yönümlü büdcələşdirmə proqram-məqsədli planlaşdırma (orta və uzunmüddətli), büdcənin icrası və büdcə nəzarəti metodlarının çoxluğundan ibarət olub dövlət siyasətinin prioritetlərini, büdcə vəsaitlərindən minimal xərclərlə istifadənin gözlənilən birbaşa və son nəticələrini nəzərə almaqla büdcə resurslarının hakimiyyət orqanlarının və büdcə prosesinin digər iştirakçılarının məqsədlərinə, vəzifə və funksiyalarına uyğun olaraq səmərəli bölüşdürülməsi və istifadəsini təmin edir. Məzmun baxımından nəticə yönümlü büdcələşdirmədə üç əsas elementi fərqləndirmək olar: 1) nəticəli orta və uzunmüddətli büdcə planlaşdırılması; 2) xərclərin bölüşdürülməsinin proqram-məqsədli metodu; 3) büdcə xərclərinin nəticəliliyinə nəzarət sistemi [1].

Nəticə yönümlü büdcələrin tətbiqi aşağıdakıların da həllini tələb edir:

- büdcə xidmətlərinin tam siyahısını, birbaşa və yekun nəticə göstəricilərini, dəyər və keyfiyyət qiymətləndirməsini, büdcə xərclərinin səmərəlilik göstəricilərini özündə birləşdirən reyestrin formalaşdırılması;

- dövlət hakimiyyət orqanlarının fəaliyyət göstəriciləri və nəticələrini reqlamentləşdirəcək büdcə prosesinin yeni adekvat normativ-hüquqi bazasının qəbulu.

Nəticə yönümlü büdcələşdirilmə çərçivəsində büdcə prosesinin sxemi aşağıdakı kimi dörd mərhələdən ibarət olacaqdır: 1) strateji planlaşdırma (məqsədlər, strategiyalar, vəzifələr), 2) büdcə çərçivəsində xərc proqramlarının planlaşdırılması (məqsədlərin, vəzifələrin və qiymətləndirmə indikatorlarının müəyyənləşdirilməsi), 3) xidmətlərin göstərilməsi (nəticələrin əldə olunması), 4) nəticələrin qiymətləndirilməsi (ictimaiyyətin rəyinin öyrənilməsi, nəticələrin təhlili və s.).

Nəticə yönümlü büdcələşdirilmə prinsipləri büdcə şəbəkəsinin saxlanılmasından xidmətlərin tapşırıqlar əsasında maliyyələşdirilməsinə keçidin zəruriliyini tələb edir ki, bunun üçün aşağıdakıların yerinə yetirilməsi lazımdır [2]:

- büdcə vəsaitləri hesabına göstərilən xidmətlərin inventarlaşdırılması;

- xidmətlərin göstərilməsinə tələbatın nəzərə alınması və bu xidmətlərin yerinə yetirilməsinin kənar təşkilatlara tapşırılması (outsorsinq) imkanlarının qiymətləndirilməsi sisteminin yaradılması;

- büdcə xidmətlərinin göstərilməsinin keyfiyyət standartlarının təyin edilməsi;

- büdcə xidmətlərinin maliyyə məsrəfi normativlərinin (qiymətinin) təyin edilməsi;

- büdcə şəbəkəsinin (büdcə təşkilatlarının) yenidən strukturlaşdırılmasının həyata keçirilməsi.

2. Büdcə xidmətlərinin standartlaşdırılması xidmətlərin keyfiyyəti haqqında əhalini məlumatlandırmağa imkan verir, hər bir büdcə təşkilatının fəaliyyətinin səmərəliliyini qiymətləndirmək və stimullaşdırmaq üçün əsas yaradır. Xidmətlərin təsdiq olunmuş keyfiyyət standartlarına əməl olunmasına nəzarət məqsədi ilə qiymət-

ləndirmə faktik nailiyyət göstəriciləri əsasında və standartlarda nəzərdə tutulmuş tələblərə əməl etməklə aparılmalıdır.

Nəticə yönümlü büdcələşdirilmənin tətbiqi üçün ilk növbədə aşağıdakılar tələb olunur [3].

Birincisi, məqsədlərin idarəetmənin bütün səviyyələrini əhatə edən iyerarxik sistemini, həmçinin anlaşıqlı və ölçülə bilən məhsulu – dövlət idarəetməsinin nəticələrini formalaşdırmaq və “əhalinin yüksək həyat səviyyəsi” kimi termin altında nəyin başa düşüldüyünü dəqiqləşdirmək lazımdır.

İkincisi, hakimiyyət orqanlarının strukturu nəticələrə istiqamətləndirilməlidir ki, bunun üçün də “sifarişçi” və “podratçı” funksiyalarının bölüşdürülməsi yolu ilə nəticələrə görə dəqiq cavabdehlik mərkəzlərinin yaradılması tələb olunur.

Üçüncüsü, büdcə resurslarının verilməsi proseduru dəyişdirilməlidir. Onların bölüşdürülməsi cəmiyyətin və dövlətin real tələbatlarını nəzərə almaqla həyata keçirilməlidir.

Uyğun olaraq, nəticə yönümlü büdcə dedikdə maliyyə resursları əsasında obyektin səmərəli idarə olunmasının sistemli metodu başa düşüldüyü halda, plan müəyyənləşdirici amil kimi çıxış edir. Nəticə yönümlü büdcələşdirmə dövlət maliyyəsinə məqsədyönlü idarə edilməsi şəklində həyata keçirilir ki, buna da büdcə planının dəqiqliyi və icra edilə bilməsi ilə nail olunur.

Nəticə yönümlü büdcələşdirmə metodunun üstünlüklərini reallaşdırmaq üçün ilk növbədə fəaliyyətin ictimai əhəmiyyətli son nəticələrini xarakterizə edən obyektiv göstəricilərin müəyyənləşdirilməsi tələb olunur. Burada söhbət həm büdcə vəsaitlərinin səmərəli bölüşdürülməsindən, həm də büdcə vəsaitlərindən səmərəli və nəticəli istifadədən gedir. Büdcə vəsaitlərinin bölüşdürülməsini həyata keçirən orqanların fəaliyyətinin son nəticələrini müəyyənləşdirmək nisbətən asan məsələdir, belə ki, onların məqsədləri bu vəsaitlərin səmərəli bölüşdürülməsi və onun büdcə vəsaitlərinin istifadəçilərinə tam həcmdə və vaxtında çatdırmaqdan ibarətdir. Bu halda, fəaliyyətin son nəticəsi vəsaitlərin istifadəçinin hesabına köçürülməsi, başqa sözlə desək, bölüşdürücü orqanın maliyyəçiləri tərəfindən vəsaitlərin büdcə təşkilatının maliyyəçilərinə ötürülməsindən ibarət olur. Büdcə təşkilatlarının fəaliyyətinin son nəticələrinin müəyyənləşdirilməsi isə çətin məsələdir. Cəmiyyət büdcə təşkilatlarından vəsaitlərin hərəkəti haqqında informasiya deyil, səhiyyə, təhsil, mədəniyyət və s. sahələrdə konkret xidmətlər gözləyir. Ona görə də son nəticəni müəyyənləşdirmək üçün maliyyə sferasından kənara çıxmaq lazım gəlir.

Mütəxəssislər hesab edirlər ki, nəticə yönümlü büdcələşdirilmə şəraitində büdcə təşkilatının fəaliyyəti xidmətlərin xüsusiyyətləri, onların istehsalı prosesinin məzmunu, bunun üçün zəruri şərtlər və resurslar, istehlakçı kontingenti və s. də daxil olmaqla elmi əsaslandırılmış göstəricilər sistemi vasitəsi ilə hərtərəfli izah olunmalı və

büdcə təşkilatının real töhfəsini obyektiv əks etdirən aydın, dəqiq, yoxlanıla bilən meyarlar sistemi vasitəsi ilə obyektiv qiymətləndirilməlidir [4].

Nəticə yönümlü büdcələşdirmə sisteminin tətbiqi üçün büdcə sistemi haqqında qanunvericilikdə müasir tələblərə və ictimai maliyyənin səmərəli idarə olunması prinsiplərinə uyğun bir sıra müddəalar nəzərdə tutulmalıdır. Büdcə prosesinin təkmilləşdirilməsinə yol açan bu məsələlərə aşağıdakıları aid etmək olar:

- büdcə prosesinin müvafiq hakimiyyət səviyyəsinin xərc öhdəlikləri əsasında təşkili;
- xərclərin qüvvədə olan və qəbul olunmuş öhdəliklər əsasında planlaşdırılması;
- bütün səviyyə büdcələrinin və büdcədənəkar fondların ortamüddətli maliyyə planlaşdırmasına keçilməsi;
- xidmətlərin göstərilməsinə büdcə xərclərinin tapşırıqların yerinə yetirilməsi ilə sıx əlaqələndirilməsi;
- büdcə prosesinin vahid prinsiplər əsasında nizamlanması və büdcə planlaşdırmasına vahid tələblərin tətbiq edilməsi;
- büdcə prosesi iştirakçılarının tərkibinin və səlahiyyətlərinin sistemli şərh, onların müstəqilliyinin və cavabdehliyinin genişləndirilməsi və s.

İstənilən səviyyədə təsərrüfatın uğurlu idarə edilməsinin ən vacib şərtlərindən biri idarəetmə metodlarının daim təkmilləşdirilməsindən ibarətdir. Bununla əlaqədar olaraq perspektiv planlaşdırmanın və uyğun olaraq elmi proqnozlaşdırmanın rolu əhəmiyyəti dərəcədə artır. Belə ki, büdcə vəsaitlərinin idarə edilməsinin bütün səmərəli modellərinin vacib elementi müəyyən zaman müddətinə onun icrasının əsas parametrlərinin keyfiyyətli planlaşdırılması və proqnozlaşdırılmasından ibarətdir. Büdcə proqnozlaşdırmasının məqsədi mövcud meyillər, konkret sosial-iqtisadi şərait və perspektiv qiymətləndirmə əsasında dövlətin dayanıqlı inkişafı üçün büdcənin işlənilib hazırlanması və onun optimal qaydada reallaşdırılmasının əsaslandırılmasından ibarətdir. Ortamüddətli planlaşdırmanın məqsədi vəsaitlərlə təmin olunmamış xərc öhdəliklərinin aradan qaldırılmasından, büdcəni dövlət səlahiyyətləri və onların icrasının nəticələri ilə əlaqələndirməyən maddələrdən azad etməkdən ibarətdir. Əsaslandırılmış və etibarlı büdcə layihəsinin tərtib olunmasına büdcə vəsaitlərinin səmərəli dövlət idarəetmə sisteminin, onlara maliyyə nəzarətinin əsası kimi baxmaq olar [5].

Büdcə prosesinin təşkilində “resurslarının idarə olunmasından nəticələrin idarə olunmasına” keçidi təmin edəcək tədbirlər qəbul olunmalıdır. Bu tədbirlərə ortamüddətli maliyyə planlaşdırılması prinsiplərinin tətbiqi və büdcə prosesinin prosedurlarının nizamlanmasını aid etmək olar ki, bu da büdcə prosesinin islahatları sahəsində əhəmiyyətli uğurlar əldə etməyə imkan verərdi. Ən vacib məsələlərə aşağıdakıları da aid etmək olar:

- büdcə planlaşdırmasının subyektləri tərəfindən nəticələr və əsas fəaliyyət istiqamətləri haqqında illik məruzələrin hazırlanması;

- nazirlik və idarələrin üçillik büdcə layihələrini nəzərə almağa imkan verən sürüşən büdcə planlaşdırma aləti kimi üç il müddətinə detallı perspektiv maliyyə planının hazırlanması;

- qüvvədə olan xərc öhdəliklərini və yeni öhdəliklərin qəbul olunması imkanlarının qiymətləndirilməsini nəzərə almaq üçün əsas kimi xərc öhdəliklərinin reyestrinin tərtib edilməsi.

Dövlət büdcəsinin formalaşdırılması zamanı ortamüddətli planlaşdırma prinsiplərinin tətbiqi və proqram-məqsədli planlaşdırma üçün şəraitin yaradılması ilə, yəni büdcə prosesinə proqram yanaşmanın tətbiqi ilə bağlı vəzifələr müəyyənləşdirilməlidir. Bu, hər şeydən əvvəl, konkret xərc istiqamətləri üzrə büdcənin şəffaflığının və əsaslandırılmasının yaxşılaşdırılmasını, növbəti büdcə ili üçün büdcə vəsaitlərinin sərəncamçıların qarşısında qoyulmuş məqsədlərə nail olmaqda onların fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsini, həmçinin büdcə maliyyələşdirməsi ilə büdcə vəsaitləri sərəncamçıların vəzifələri arasında əlaqənin gücləndirilməsini nəzərdə tutur [6].

Büdcə planlaşdırılması büdcə prosesinin mühüm tərkib hissəsi olub ölkənin inkişafının proqnozlaşdırılması, büdcə siyasəti məqsədlərinin kəmiyyətə müəyyənləşdirilməsi və konkretləşdirilməsi, onlara nail olmanın optimal variantının işlənilib hazırlanması və seçilməsi, dövlət zamanətlərinin təmin olunması və büdcə siyasətinin məqsədlərinin reallaşdırılması üçün dövlət hakimiyyət orqanlarının lazım olan resursların müəyyənləşdirilməsi və rəşional bölgüsü sahəsindəki fəaliyyətindən ibarətdir [7]. Aşağıdakı səbəblərdən ortamüddətli büdcə planlaşdırılmasının rolu getdikcə artır:

- birincisi, büdcə planlaşdırılması müddətinin artırılması makroiqtisadi, vergi və pul-kredit siyasətinin məqsədləri üçün zəruridir;

- ikincisi, ortamüddətli maliyyə planlaşdırılması büdcə sektoru strukturunun yenidən qurulması, nəticələrə yönümlü büdcə planlaşdırılması metodlarının tətbiqinin zəruri şərtidir;

- üçüncüsü, ortamüddətli maliyyə planlaşdırılması inzibati xərclərin səmərəliliyini artırır.

Belə planlaşdırmada büdcə tsikli əvvəlki büdcə tsiklində bəyənilmiş ortamüddətli maliyyə planının müvafiq il üçün əsas parametrlərinə baxılması, xarici amil və şərtlərin dəyişməsinin təhlili, planlaşdırılan ilin əsas büdcə göstəricilərinə edilən dəyişikliklərin əsaslandırılması, həmçinin proqnoz dövrünün sonrakı illəri üçün büdcə layihələrində düzəlişlərin edilməsi və ya işlənilib hazırlanması ilə başlayır. Hazırda Azərbaycanın büdcə praktikasında formal olaraq bu prinsipə perspektiv maliyyə planı uyğun gəlir. Lakin praktikada büdcə prosesində onun rolu ayrıca bir il üçün

büdcə layihəsinin informasiya müşayiəti ilə məhdudlaşır. Bu əsasən obyektiv şəraitlə əlaqəlidir: makroiqtisadi proqnozlaşdırmanın kifayət qədər etibarlı olmaması, vergi qanunvericiliyinin dəyişdirilməsi, büdcə gəlirlərinin xarici iqtisadi amillərdən asılılığı və s. Bundan başqa, perspektiv maliyyə planının işlənilib hazırlanması və istifadəsinin mövcud praktikasında bir sıra qüsurlar vardır: əvvəllər bəyənilmiş layihələrdə düzəlişlərin edilməsinin, dayanıqlığın və risklərin qiymətləndirilməsinin, ortamüddətli dövlət siyasətinin prioritetləri və məqsədləri, onların reallaşdırılması şərtləri ilə əlaqələndirmənin dəqiq metodologiyasının olmaması... Bu çatışmazlıqların aradan qaldırılması üçün hökumətin qərarı ilə perspektiv maliyyə planının işlənilib hazırlanmasının qaydaları təsdiq olunmalıdır. Bu zaman əsas diqqət perspektiv maliyyə planında hər il vəsaitlərin üçillik bölgüsünün bir il irəli sürüldürülməsinə yetirilməlidir. Ortamüddətli planlaşdırma sahəsində təcrübə toplandıqdan sonra perspektiv maliyyə planının təsdiq olunması məsələsinə baxıla bilər [8].

Metodik tövsiyələrdə qeyd olunur ki, büdcə planlaşdırılması subyektlərinin fəaliyyət nəticələri və əsas istiqamətləri haqqında məlumat aşağıdakı bölmələri özündə birləşdirməlidir: məqsədlər, büdcə planlaşdırılması subyektlərinin vəzifələri və fəaliyyət göstəriciləri; onların xərc öhdəlikləri və gəlirlərinin formalaşdırılması; məqsədli dövlət proqramları və büdcə planlaşdırılması subyektlərinin proqramdan kənar fəaliyyəti; xərclərin məqsədləri, vəzifələr və proqramlar üzrə bölgüsü; büdcə xərclərinin nəticəliliyi [9].

Büdcə planlaşdırılması məqsədlərinin müəyyənləşdirilməsi zamanı aşağıdakı meyarlar əldə rəhbər tutulur: spesifiklik (məqsədlər büdcə planlaşdırılması subyektinin səlahiyyət sahəsinə uyğun olmalıdır); ölçülənlik (məqsədə nail olunmasını ilk növbədə kəmiyyət indikatorlarının köməyi ilə yoxlamaq olar); relevantlik (məqsədin büdcə planlaşdırılması subyektinin əsas fəaliyyəti ilə dəqiq əlaqələrinin olması); nail olunan (məqsədlər ortamüddətli perspektivdə potensial nail olunan olmalıdır).

Büdcə prosesi islahatlarının ən vacib istiqamətlərindən biri büdcə xərcləri nəticəliliyinin qiymətləndirilməsi prosedurlarının formalaşdırılması və büdcə prosesində istifadə olunmasını, mərhələlərlə smeta planlaşdırılmasından və xərclərin maliyyələşdirilməsindən ictimai əhəmiyyətli və ölçülə bilən nəticələrə nail olunmasına yönəlmiş büdcə planlaşdırılmasına keçiddən ibarət olmalıdır. Sonuncuya isə büdcə planlaşdırılmasının proqram-məqsədli metodlarından istifadə etməklə nail olmaq mümkündür. Bu metodlar büdcə vəsaitlərinin bölüşdürülməsi ilə bu vəsaitlərdən dövlət siyasətinin təyin olunmuş prioritetlərinə uyğun olaraq istifadənin faktik və ya planlaşdırılan nəticələri ilə birbaşa qarşılıqlı əlaqəsini təmin edir.

3. Belələklə, büdcə prosesinin islahat konsepsiyasında büdcə planlaşdırılmasının əsas metodu kimi proqram-məqsədli metod qəbul olunmalıdır. Büdcə planlaşdırılması metodları dedikdə plan sənədlərinin işlənilib hazırlanmasını və əsaslandırılmasını təmin edən üsul və qaydaların məcmusu başa düşülür. Proqram-məqsədli

büdcə planlaşdırılması büdcə vəsaitlərinin ictimai əhəmiyyətli olan və nəticələri kəmiyyətə ölçülə bilən fəaliyyətlərə yönəldilməsini, həmçinin nəzərdə tutulan məqsədlərə və nəticələrə nail olmağa monitoring və nəzarətin həyata keçirilməsini, büdcə planlaşdırılmasının və maliyyə menecmentinin keyfiyyətinin təmin olunmasının təşkilatdaxili prosedurlarının tətbiqini nəzərdə tutur [10].

Büdcə planlaşdırılmasının proqram-məqsədli metodlarının tətbiq sferasının genişləndirilməsinə və keyfiyyətinin artırılmasına aşağıdakı yollarla nail olmaq mümkündür:

- büdcə planlaşdırılmasının subyektləri tərəfindən hər il öz fəaliyyətlərinin nəticələri və əsas istiqamətləri haqqında məruzəsinin təqdim olunması;
- məqsədli dövlət proqramlarının işlənilib hazırlanması və reallaşdırılması metodologiyasının təkmilləşdirilməsi;
- büdcə prosesində təşkilati (sahə) məqsədli proqramlardan istifadə olunması;
- büdcənin qəbul olunmuş öhdəliklər hissəsinin qüvvədə olan və təklif olunan büdcə proqramlarının nəticələrinin qiymətləndirilməsini nəzərə almaqla müsabiqə əsasında bölüşdürülməsi;
- büdcənin icrası prosesində büdcə proqramları administratorlarının səlahiyyətlərinin genişləndirilməsi.

Məqsədli büdcə proqramlarına qarşı irəli sürülən tələblər aşağıdakılardan ibarətdir [11]:

- proqramın məqsədlərinin dövlət siyasətinin prioritetlərinə, icra hakimiyyət orqanının səlahiyyətlərinə və cavabdehlik sferasına uyğun dəqiq müəyyənləşdirilməsi;
- proqramın həm bilavasitə nəticələri (müəyyən keyfiyyətdə və həcmdə xidmətlərin göstərilməsi), həm də son nəticələri (istehlakçılara dövlət xidmətlərinin göstərilməsindən alınan səmərə) də daxil olmaqla kəmiyyətə qiymətləndirilə bilən gözlənilən nəticələrinin izah olunması;
- proqramın reallaşdırılma nəticələrini ölçmək üçün göstəricilər sisteminin (iqtisadi və sosial səmərəlilik indikatorları) və proqramın ilkin (hazırlıq mərhələsində), cari (reallaşdırma mərhələsində) və yekun (proqram və ya onun mərhələsi başa çatdıqdan sonra) qiymətləndirilməsi üçün zəruri və kafi olan bu göstəricilərdən hər birinin mövcudluğu;
- proqramın məqsədlərinə və nəticələrə nail olmaq üçün resurslara tələbatın əsaslandırılması, proqramın reallaşdırılması üçün xarici şərtlərin və risklərin qiymətləndirilməsi;
- proqramın reallaşdırılmasının idarəetmə sisteminin müəyyənləşdirilməsi, müxtəlif idarəetmə vahidlərinin səlahiyyət və cavabdehlik hədlərinin müəyyənləşdirilməsi.

Nəzərə almaq lazımdır ki, proqramın layihəsi problemin və mövcud vəziyyətin xüsusiyyətlərini; başlıca məqsədlərə nail olunmasına təsir göstərə bilən xarici amillərin qiymətləndirilməsini; xarici amillərin təsirindən asılı olaraq proqramın reallaşdırılmasının gedişinin mümkün ssenarilərini; proqramın icrasının mərhələləri və müddətlərini, həmçinin proqramın yerinə yetirilməsi gedişinin qiymətləndirilməsində istifadə olunan parametrlərin şərhini özündə əks etdirməlidir[12]. Proqrama hökmən kənar maliyyə nəzarəti orqanının rəyi alınmalıdır ki, bura da qanunvericiliyə və digər normativ-hüquqi aktlara uyğunluq; proqram layihəsindəki natural, maliyyə göstəricilərinin və digər məlumatların proqramın məqsədlərinə və nəticələrinə nail olmaq baxımından rasionallığı və səmərəliliyi; həmçinin sosial-iqtisadi inkişafın prioritet istiqamətlərinə və proqnoz göstəricilərinə uyğunluq məsələləri öz əksini tapmalıdır.

Ədəbiyyat

- [1] Беляева Д.Ю., Бюджетирование, ориентированное на результат и проблема идентификации «результата»// Финансовый вестник: финансы, налоги, страхование, бухгалтерский учет, 2010, № 2
- [2] Ляпунова Г.В, Сорокина Т.В. Бюджетная политика и бюджетный процесс: Учебное пособие для вузов. Иркутск, 2004, 200 с.
- [3] Васичкина Е.В., Особенности совершенствования бюджетного процесса, Автореферат дис. к.э.н., М., - 2008
- [4] Bulut C., Süleymanov E. Dövlət maliyyəsi, Qafqaz Universiteti, Bakı, 2011, 324s.
- [5] Əkbərov R. Dövlətin maliyyə mexanizminin tənzimlənməsinin əsas istiqamətləri, AMEA Xəbərləri №1, Bakı, 2012, s.157
- [6] www.maliyye.gov.az
- [7] Финансово-бюджетное планирование / Под ред. Поляка Г.Б., М, 2007
- [8] Zeynalov V. Maliyyə, Azərnaşr, Bakı 2009
- [9] www.worldbank.org
- [10] Sadıqov M. Korporativ maliyyə, DIU, 2007
- [11] European Union Public Finance – Forth edition / European Commission. – Luxembourg: Office for Official Publications of the EC, 2008. – 427 p.
- [12] New funds, better rules – Overview of new financial rules and funding opportunities 2007 – 2013 / European Commission. – Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2007. – P. 4.

AZƏRBAYCANDA MƏDƏN SƏNAYESİNİN İNKİŞAFINA VERGİ SİYASƏTİNİN TƏSİRLƏRİ

L. M. Əliyeva

dissertant, ADİU

mobil tel.: (=99450)5573084

e-mail: l.eliyev87@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 11 yanvar 2015; Çapa qəbul edilmişdir 15 mart;
online-da çap edilmişdir 5 aprel 2015

Received 11 January 2015; accepted 15 March 2015; published online 5 April 2015

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycanda həyata keçirilən vergi siyasətinin mədən-çıxarma sənayesinin inkişafına təsirlərinin müəyyən edilməsidir. Neft-mədən sənayesinin Azərbaycanda kifayət qədər inkişaf etdirildiyinə baxmayaraq, mədənçıxarma sənayesinin digər sahələrinin inkişaf etdirilməsinə hələ də ehtiyac duyulmaqdadır. Bu səbəbdən, qeyd olunan sahələrin inkişaf etdirilməsində vergi siyasətinin rolunun öyrənilməsi və bu sahələrə tətbiq oluna biləcək vergi güzəştlərinin araşdırılması daha aktual məsələ kimi qarşıya çıxır. Tədqiqat işi əsaslı və sistemli təhlil tədqiqat üsuluna əsaslanır. Tədqiqat işində Azərbaycanda mədən sənayesinin inkişaf etdirilməsi üçün mövcud potensial və indiyədək bu sahəyə tətbiq edilmiş vergi güzəştləri müəyyən edilmişdir. Tədqiqatın nəticəsində aşkar edilmişdir ki, dövlət balansında qeydə alınmış, lakin istismar edilməyən bir çox faydalı qazıntı yataqları vardır. Belə yataqların istismara cəlb edilməsi üçün bir sıra vergi güzəştlərinin edilməsi səmərəli olar. Tədqiqatın elmi yeniliyi - dövlət balansında qeydə alınmış, lakin istismar edilməyən yataqlardan xammalın hasil edilməsi və emalı sahəsində fəaliyyət göstərəcək müəssisələrin yaradılmasını stimullaşdırmaq üçün onlara tətbiq edilə biləcək vergi güzəştlərinin müəyyənəşdirilməsindən ibarətdir. Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Mədənçıxarma sənayesinin müxtəlif sahələrinin olduğunu nəzərə alaraq, onun ayrılıqda hər bir sahəsinə vergi siyasətinin təsirlərinin müəyyən edilməsinin qeyri-mümkünlüyü.

Açar sözlər: faydalı qazıntılar, neft sənayesi, mədən vergisi, hasilatın pay bölgüsü, xüsusi vergi rejimləri.

Jel Classification: L71; H20

INFLUENCE OF TAX POLICY ON THE DEVELOPMENT OF MINING INDUSTRY IN AZERBAIJAN

Abstract

The main objective of the study is determining of influences of tax policy to mining industry in Azerbaijan. Despite of high development of oil industry in Azerbaijan,

other branches of mining industry need to develop yet. That is why learning the role of tax policy in development of this branches and determining tax privileges that we can implement to this field is an actual issue. Research work is based on research methods of systematic and fundamental review. Research has determined potential for development of mining industry and tax privileges to this area in Azerbaijan. At the result of research we determined that, there are a lot of deposits that registered in government's balancesheet but not exploited. it may be useful to make some tax discounts to exploration this deposits. Scientific innovation of study is to determine tax privileges that will stimulate companies which acts in the area of production and processing of raw materials from deposits that registered in government's balancesheet but not exploited. Restrictions of the study- there are many fields of mine industry. That is why it is impossible to determine influence of tax policy on each field.

Key words: minings, oil industry, mining tax, production sharing, special tax regimes.

ВЛИЯНИЕ НАЛОГОВОЙ ПОЛИТИКИ НА РАЗВИТИЕ ГОРНОПРОМЫШЛЕННОСТИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Резюме

Основная цель исследования - определить влияние налоговой политики Азербайджана на развитие горнопромышленности. Несмотря на высокий уровень развития нефтепромышленности Азербайджана, другие отрасли горнопромышленности ещё нуждаются в развитии. Поэтому, изучение роли налоговой политики в развитии вышеуказанных отраслей и исследование налоговых льгот, которые могут применяться в этих отраслях является актуальным вопросом. Метод исследования этой научно-исследовательской работы основан на системном и основательном анализе. В научном исследовании определен потенциал для развития горнопромышленности в Азербайджане и налоговые льготы, которые применялись в этой сфере. В результате исследования было установлено, что некоторые месторождения, которые зарегистрированы в государственном балансе, не вступили в эксплуатацию. Будет полезным предпринять налоговые льготы для вступления в эксплуатацию этих месторождений. Научная новизна исследования - определение видов налоговых льгот для стимулирования создания предприятий, которые будут действовать в сфере добычи и переработки сырья из тех месторождений, которые зарегистрированы в государственном балансе, но не вступили в эксплуатацию. Ограничения исследования: Имея в виду, что горнопромышленность имеет много разных отраслей, невозможно изучить влияние налоговой политики на каждую из них.

Ключевые слова: полезные ископаемые, нефтяная промышленность, промысловый налог, раздел продукции, специальные налоговые режимы.

Mədənçixarma sənayesinə xam neft və təbii qazın, metal filizlərinin, daş, qum, çınqıl, duz və digər məhsulların hasilatı, mədənçixarma sənayesi sahəsinə xidmətlər

rin göstərilməsi aiddir. Göründüyü kimi, mədənçıxarma sənayesinin inkişaf etdirilməsi üçün ilkin şərt faydalı qazıntı yataqlarının mövcud olmasıdır.

Azərbaycan Respublikası əlverişli iqlimə, təbii-coğrafi mövqeyə, zəngin təbiətə malik olmaqla bərabər, faydalı qazıntı yataqları ilə də zəngindir.

Azərbaycan Respublikasındakı yanar faydalı qazıntılar neft, qaz, şist, torf və s.-dir. Bunlardan neft və qaz sənaye əhəmiyyətlidir. Azərbaycan Respublikasının ərazisi, xüsusilə də Abşeron yarımadası dünyanın ən qədim neft çıxarılan rayonlarından biridir. Hələ e.ə. VII-VI əsrlərdə Abşeronda neft çıxarılmış və bir çox ölkələrə daşınmışdır. Azərbaycan Respublikasının nefti yüksək keyfiyyətli, azkükürlü və azparafinlidir. Ən çox neft və qaz yataqları Abşeron yarımadasında, Xəzər dənizinin şelf zonasında, Bakı və Abşeron arxipelaqlarındadır. Bundan başqa, Cənub-Şərqi Şirvan, Mərkəzi Aran, Qobustan, Ceyrançöl, Acınohur, Siyəzən zonası neftlə zəngindir. Dünyada məşhur olan Naftalan nefti əsasında bir sıra xəstəliklər müalicə olunur. Respublikamızın qaz yataqları Qaradağ, Xəzər dənizinin şelf zonası, Bakı və Abşeron arxipelaqlarındadır. Azərbaycan Respublikasında hazırda 8 neftli-qazlı (Abşeron, Şamaxı-Qobustan, Aşağı Kür, Bakı arxipelaqı, Gəncə, Yevlax-Ağcabədi, Quba-Xəzəryanı, Kür-Qabırçı çaylararası) və 2 perspektivli (Acınohur və Cəlilabad) rayon ayrılır [1].

Azərbaycanda mədənçıxarma sənayesinin ən inkişaf etmiş sahəsi neft sənayesidir. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin uzaqgörən və müdrik siyasəti sayəsində işlənib hazırlanmış və uğurla həyata keçirilmiş "Yeni neft strategiyası" sayəsində Azərbaycanın neft sənayesi əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etmişdir. Heydər Əliyevin neft strategiyasının əsas halqası kimi, 1994-cü il sentyabrın 20-də "Azəri", "Çıraq", "Günəşli" yataqlarının dərin su qatlarındakı neftin birgə işlənməsi haqqında dünyanın 7 ölkəsinin 11 məşhur neft şirkəti ilə "Həsətin Pay Bölgəsi" sazişi - "Əsrin müqaviləsi"nin imzalanmasını xüsusilə qeyd etmək lazımdır. "Əsrin müqaviləsi" həm karbohidrogen ehtiyatlarının miqdarına, həm də qoyulan sərmayələrin həcminə görə dünyada bağlanan ən iri sazişlər siyahısına daxil olmuşdur. 1999-cu ilin dekabrında Azərbaycanın "mənfəət nefti" ilə doldurulmuş ilk tanker dünya bazarlarına çıxarılmışdır. Bütün bunların nəticəsi olaraq, neft-qaz layihələrinə beynəlxalq neft korporasiyalarının, bütövlükdə xarici işgüzar dairələrin, iri investisiyaların cəlb edilməsi hesabına Azərbaycanın dünyanın enerji daşıyıcıları bazarına sürətlə çıxışı təmin edilmiş, bu məqsədlə ixrac boru kəmərləri sistemi (Bakı- Novorossiysk, Bakı-Supsa, Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəməri) yaradılmış, Azərbaycanın milli sərvəti olan neftdən gələn gəlirlərin gələcək nəsillər üçün toplanaraq artırılması, bu gəlirlərdən ölkəmizin cari sosial ehtiyaclarını, iqtisadi tərəqqi və inkişaf tələblərini nəzərə almaqla, bugünkü nəsillər üçün istifadə edilməsi məqsədilə 1999-cu il dekabrın 29-da ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin fərmanı ilə "Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fondu" yaradılmış, Qərbin qabaqcıl texnika-texnologiyasının Azərbaycana gətirilməsi təmin edilmişdir [2].

Heydər Əliyevin müəllifi olduğu neft strategiyası Azərbaycanın öz milli sərvətlərindən istifadə etməsini, iqtisadiyyatımızın inkişafını və dünyaya integrasiyasını, ölkəmizin 90-cı illərin əvvəlində başlanmış siyasi, iqtisadi və sosial böhranlardan çıxaraq dirçəlməsini təmin etmişdir. Bu siyasət Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən də uğurla davam etdirilir. Şahdəniz-2, TANAP, TAP və s. kimi layihələr buna bariz misaldır.

Neft sənayesinin inkişaf etdirilməsi üçün vergi siyasətində də xüsusi istiqamətlər meydana çıxmışdır. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə əsasən neft-qaz ehtiyatlarının kəşfiyyatı, işlənməsi və hasilatın pay bölgüsü, ixrac boru kəmərləri haqqında və bu qəbildən olan digər sazişlərə uyğun olaraq əsas fondların, daşınar əmlakın və digər aktivlərin hər hansı şəkildə həmin sazişlərdə Azərbaycan Respublikasını təmsil edən tərəfə təqdim edilməsi üzrə əməliyyatlar hüquqi şəxslərin mənfəət vergisini ödəməkdən azad edilmişdir, eyni zamanda neft-qaz ehtiyatlarının kəşfiyyatı, işlənməsi və hasilatın pay bölgüsü, ixrac boru kəmərləri haqqında və bu qəbildən olan digər sazişlər üzrə mənfəətin bölüşdürülməsi, habelə müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilmiş hallarda hüquqi şəxsin tam mülkiyyətində olan törəmə müəssisələrin xalis mənfəətinin həmin hüquqi şəxsin mərkəzləşdirilmiş fondunda cəmləşdirilməsi üzrə köçürmələr və bu şəxsin gəliri vergiyə cəlb olunmur. Bundan başqa, Azərbaycan Respublikasına, o cümlədən onu təmsil edən hüquqi şəxslərə neft-qaz ehtiyatlarının kəşfiyyatı, işlənməsi və hasilatın pay bölgüsü, ixrac boru kəmərləri haqqında və bu qəbildən olan digər sazişlərə uyğun olaraq verilməsi nəzərdə tutulan əsas fondların, daşınar əmlakın və digər aktivlərin Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fonduna və ya Azərbaycan Respublikasını təmsil edən tərəfə hər hansı şəkildə təqdim edilməsi üzrə əməliyyatlardan ƏDV tutulmur, əmlak vergisi üzrə vergitutma məqsədləri üçün müəssisənin əmlakının dəyəri məhsul ötürən kəmərlərin dəyərində azaldılır. Yerində təkindən çıxarılan aşağıdakı faydalı qazıntıların növündən asılı olaraq, mədən vergisi onların topdansatış qiymətinə tətbiq edilməklə aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilir:

- Xam neft – 26%;
- Təbii qaz - 20%.

Xam neftin və qazın hasilatı zamanı Vergi Məcəlləsinə uyğun olaraq mədən vergisi hesablanarkən, hasil edilmiş neftin və qazın miqdarından texnoloji proseslə əlaqədar quyuya geri vurulan neftin və qazın miqdarı müəyyən edilmiş normativlər əsasında çıxılır.

Göründüyü kimi, neft-mədən sənayesinin inkişaf etdirilməsi üçün Vergi Məcəlləsində bir sıra güzəştlər nəzərdə tutulmuşdur ki, sahənin inkişafında onların müsbət rolu qeyd olunmalıdır.

Neft-mədən sənayesinin Azərbaycanda kifayət qədər inkişaf etdirildiyinə baxmayaraq, mədənçıxarma sənayesinin digər sahələrinin inkişaf etdirilməsinə hələ

də ehtiyac duyulmaqdadır. Bu səbəbdən, qeyd olunan sahələrin inkişaf etdirilməsində vergi siyasətinin rolunun öyrənilməsi və bu sahələrə tətbiq oluna biləcək vergi güzəştlərinin araşdırılması daha aktual məsələ kimi qarşıya çıxır.

Mineral-xammal resursları mürəkkəb təbii məhsul olmaqla cəmiyyətin texniki-iqtisadi və sosial inkişafında olduqca əhəmiyyətli rol oynayır. Bu səbəbdən müasir dövrdə mineral-xammal resurslarının əhəmiyyəti durmadan artmaqdadır. Yerin təkindəki mineral-xammal ehtiyatları ümumi təbii sərvətlərin tərkib hissəsi olmaqla ölkəmizin iqtisadi və sosial-siyasi müstəqilliyini müəyyənləşdirən əsas amillərdən biridir. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi potensialının yüksəldilməsi onun ərazisində kəşfiyyatı başa çatdırılmış müxtəlif faydalı qazıntı yataqlarının resurslarından səmərəli istifadə olunması, dağ-mədən və emal sənayesi sahələrinin inkişaf etdirilməsi ilə bağlıdır. Sənaye ehtiyatları təsdiq olunmuş və dövlət balansında qeydə alınmış faydalı qazıntı yataqları ilə yanaşı, bir çox filiz təzahürləri üzrə axtarış və geoloji-kəşfiyyat işləri aparılmış, onların ilkin ehtiyatları qiymətləndirilmişdir. [3]

Filiz faydalı qazıntıları (dəmir, alüminium, xromit, qızıl, gümüş, mis, qurğuşun, sink kobalt, molibden filizləri və s.) respublikanın əsasən dağlıq hissələrində müxtəlif tip yataqlar əmələ gətirir. Dəmir filizlərinin (maqnetit, hematit) Daşkəsən, Cənubi Daşkəsən və «Dəmir» yataqları sənaye əhəmiyyəti kəsb edir. Kobalt filizlərinin sənaye əhəmiyyətli yığımları Daşkəsən filiz rayonunda məlumdur. Qızıl yataqları və təzahürləri əsasən Kiçik Qafqazın ərazisində: Söyüdü, Qızılbulaq, Dağ Kəsəmə, Veynəli, Qoşa, Gədəbəy, Çovdar, Naxçıvan MR-da Şəkərdərə, Pyəzbaşı, Ağyurt, Baskənd yataqları yayılmışdır. Bu yataqlarda həmçinin sənaye əhəmiyyətli gümüş, mis və s. qarışıqlar iştirak edir. Hazırda qızılın çoxsaylı təzahürləri (Tülallar, Kəpəz, Dabalt, Küngütçay, Kələki, Unus və s.) aşkar edilmişdir. Əlincəçay və Kürəkçay hövzəsində aşkar edilmiş səpinti qızıl yataqlarında qiymətləndirmə işləri aparılmış, ilkin ehtiyatları hesablanmış və sənaye əhəmiyyətliyi müəyyən edilmişdir. Mis filizləri Gədəbəy filiz rayonunda (Qaradağ və Xarxar yataqlarında), Mehmana filiz rayonunda (Dəmirli və Xançinçay), Naxçıvan MR ərazisində (Diaxçay, Göygöl, Göydağ və s.) mövcuddur. Bunlardan başqa, Xalxal mis-kolçedan, Göygöl, Ağrıdağ mis, Nəşirvaz, Kilit-Kətəm mis-kobalt, Nəşirvaz mis-polimetal təzahürləri məlumdur. Qurğuşun-sink Böyük Qafqazın Balakən-Zaqatala metallogenik zonasında sənaye əhəmiyyətli yataqlar (Filizçay, Katex, Qasdağ və s.) əmələ gətirir. Bu yataqlarda həmçinin külli miqdarda sənaye əhəmiyyətli mis və kadmium, kobalt, qızıl, gümüş və s. var. Bu elementlərin Kiçik Qafqazda yataqları və bir sıra təzahürləri (Mehmana, Ağdərə və Gümüşlü) məlumdur. Alüminium filizinin (alunit) ən böyük yatağı Daşkəsən rayonundadır (Zəylik alunit yatağı). Alunit təzahürləri Şəmkir və Ordubad rayonlarında da məlumdur. Zəylik alunit yatağı 1960-cı ildən istismar edilir. Gəncə alüminium zavodunda bu filizdən alüminium-oksidlə bərabər kalium kübrəsi, soda, sulfat turşusu və s. alınır. Naxçıvan MR-nın qərb hissəsində alümi-

niumun ən yaxşı xammalı olan boksit filizinin təzahürləri (Sədərek-Şərur rayonlarında) məlumdur. Civə filizi yataqları və təzahürləri Kiçik Qafqazın mərkəzi hissəsində (Kəlbəcər-Laçın zonası) geniş yayılmışdır. Ən böyük yataqlarının - Ağyataq, Şorbulaq, Levçay (Kəlbəcər rayonu), Çilgəzçay və Narzanlı (Laçın rayonu) ehtiyatı hesablanmışdır.

Qeyri-filiz faydalı qazıntılar Azərbaycan Respublikasının mineral xammal ehtiyatlarının ümumi balansında mühüm rol oynayır. Bu qrupa daşduz, gips, anhidrit, gəc, bentonit gilləri, tikinti materialları, pirit, barit, yarımqiymətli və rəngli daşlar, dolomit, İslandiya şpatı və s. daxildir. Daşduz yataqları Naxçıvan MR-da (Nehrəm, Düzdağ, Pusyan) yerləşir. Gips, anhidrit yataqları Goranboy rayonunu Yuxarı Ağcakənd və Mənəş kəndləri sahəsində əmələ gəlmişdir. Bentonit gillərinin çoxlu yatağı və təzahürü (Qobustan, Goranboy, Şəki və s.) məlumdur. Ən böyük yatağı Qazax rayonunda (Daş Salahlı) müəyyən edilmişdir. Mişar daşı yataqlarının (Qaradağ, Güzdək, Dövlətyarlı, Dilağarda, Şahbulaq, Naftalan, Mərdəkan, Daş Salahlı, Zəyəm və s.) və üzlük daşının (Gülbəxt, Daşkəsən, Şahtaxtı, Gülablı, Musaköy, Söyqlü və s.) sənaye ehtiyatı müəyyən edilmişdir. Qaradağ sahəsində sement istehsalına yararlı (Şahqaya əhəngdaşları, Qaradağ gil və s.) xammal yataqları mövcuddur. Kərpic, keramika və qazmada işlənən çoxsaylı gil yataqları və təzahürləri istismar edilir. Siyəzən rayonu ərazisində flyus və karbid istehsalına yararlı əhəngdaşı yatağı müəyyən edilmişdir. Yarımqiymətli və rəngli daşlar Kiçik Qafqazda Daşkəsən və Ordubad rayonlarında (qranat, ametist), Gədəbəy (turmalin) və Xanlar rayonlarında (xalsedon, əqiq, heliotrop) müəyyən edilmişdir. Əqiq toplantıları Hacıkənd və Qazax çökəkliklərindədir. Dolomitin Nehrəm kəndi (Naxçıvan MR) yaxınlığında və Boyanata dağında (Qobustan) böyük ehtiyatı var. Şüşə sənayesi üçün kvarslı qumlar Qobustan, Abşeron yarımadasında və Quba rayonunda aşkar edilmişdir. Kimyəvi boyaların Daşkəsən, Şamaxı, Kəlbəcər və Xanlar rayonlarında təzahürləri var [1].

Azərbaycan müəssisələrinin potensialı faydalı qazıntıları tam müstəqil şəkildə hasil etməyə imkan vermədiyindən, bu işə hasilatın pay bölgüsü əsasında sazişlər vasitəsilə bir sıra xarici müəssisələr cəlb edilmişdir. Bunun xammalın yüksək texnologiyaya əsaslanaraq hasilatı, itkilərin azaldılması, ixtisaslaşmış müəssisələrin və mütəxəssislərin xidmətlərindən istifadə və s. kimi bir çox müsbət cəhətləri ilə yanaşı, bir mənfi cəhəti də var. Bu isə ölkəmizin təbii sərvətlərinin hasilatın pay bölgüsü əsasında həmin ölkəyə aparılmasıdır.

Tarixən Azərbaycanın faydalı qazıntıları xarici şirkətlər tərəfindən hasil edilmişdir. Belə ki, 1867-1914-cü illər ərzində alman firması "Siemens" tərəfindən Gədəbəy yatağından 56000 ton mis, təqribi hesablamalara görə isə 6,3-12,7 ton qızıl, 120,6-126,1 ton gümüş, Bittibulaq yatağından tərkibində 2% mis olan 16000 ton mis filizi, Daşkəsən kobalt yatağından isə tərkibində 10-18% kobalt olan 608 ton kobalt filizi çıxarılmış və Almaniya aparılmışdır. XX əsrin əvvəllərində digər alman firması

“Vagau” Balakən rayonu ərazisində əlvan metal yataqlarının axtarışı və istismarı ilə məşğul olmuş, Cixix və Köhnəmədən yataqlarından hasil edilmiş filizləri yerindəcə emal edərək, alınmış misi yerli iş adamlarına satmışdır. XIX əsrin 80-ci illərində Şan Qirem tərəfindən, 1914-cü ildə isə ingilis Atterton tərəfindən Gömür kükürd yatağının (Naxçıvan MR) bazası əsasında kükürd istehsal edən zavod fəaliyyət göstərmişdir [3].

Hazırda da mədənçıxarma sənayesində bir sıra xarici şirkətlər fəaliyyət göstərir. “Anglo-Asian Mining plc.” şirkəti (Böyük Britaniya) ölkənin qərbində “Gədəbəy” qızıl mədəninə qızıl hasilatı ilə məşğul olur [4].

Respublikada qızılçıxarma sənayesinin yaradılması məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan Respublikasının bir sıra qızıl yataqlarının kəşfiyyatı və işlənməsi barədə” 1996-cı il 5 fevral tarixli sərəncamına uyğun olaraq 1997-ci il avqustun 20-də keçmiş “Azərqızıl” DŞ ilə ABŞ-ın “RV Investment Group Sevrices LLS” arasında Gədəbəy, Qoşa, Ordubad qrupu (Piyəzbaşı, Ağyurd, Şəkərdərə, Kələki), Söyüdlü, Qızılbulaq və Vejnəli perspektivli qızıl yataqlarının kəşfiyyatı, işlənməsi və hasilatın pay bölgüsü haqqında Saziş imzalanmışdır [3].

Lakin mineral xammalların hasilatı sahəsində fəaliyyət göstərən yerli şirkətlərimiz, demək olar ki, yoxdur. Hazırda bu sahədə fəaliyyət göstərən yerli müəssisələrin əksəriyyəti qeyri-filiz mənşəli tikinti materiallarının hasilatı və emalı sahəsində ixtisaslaşmışlar. Bu səbəbdən, filiz mənşəli faydalı qazıntıların mühüm sənaye əhəmiyyətini nəzərə alaraq, onların hasilatı və emalına diqqətin artırılması və bu sahədə yerli müəssisələrin yaradılması məqsədəuyğun olardı. Qeyd edək ki, müəyyən tarixi dövrlər ərzində bu cür müəssisələr fəaliyyət göstərmişlər. Belə ki, Daşkəsən qrupu (Daşkəsən, Cənubi Daşkəsən, Dəmir) yataqlarının bazasında son illərə qədər Azərbaycan Filizsəfləşdirmə Kombinatı fəaliyyət göstərmiş və onun məhsulu (dəmir konsentratı) Gürcüstanın Rustavi metallurgiya kombinatının tələbatını tam ödəmişdir.

Son illər ərzində mədənçıxarma sənayesi sahəsində fəaliyyət göstərən bir sıra dövlət müəssisələri yaradılmışdır. Tovuz şəhəri yaxınlığında yerləşən Aydağ seolit yatağı «Azərseolit» Elmi Sənaye Birliyi tərəfindən istismar edilir [3].

Azərbaycan Respublikası Prezidenti Cənab İlham Əliyevin 2013-cü il 23 aprel tarixli, 2875 №-li sərəncamı ilə yaradılmış səhmləri dövlətə məxsus olan “Azərbaycan Polad İstehsalı Kompleksi” QSC 2014-cü il 06 iyun tarixində dövlət qeydiyyatından keçmişdir. Azərbaycan Polad İstehsalı Kompleksi Gəncə şəhərinin və Daşkəsən rayonunun ərazilərində dəmir filizinin hasilatından polad istehsalına qədər bütün mərhələləri əhatə edən polad istehsalı kompleksinin layihələndirilməsini, tikintisini və idarə olunmasını, bu sahədə yeni texnologiyaların tətbiqini, maddi-texniki bazanın müasirləşdirilməsini və ondan səmərəli istifadəni, habelə bu sahənin inkişafı ilə bağlı digər işləri yerinə yetirir [5].

İqtisadiyyat və sənaye naziri Şahin Mustafayev Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin sədrliyi ilə Nazirlər Kabinetinin 2014-cü ilin birinci

yarısının sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına və qarşıda duran vəzifələrə həsr olunmuş iclasındakı çıxışında bildirmişdir ki, hazırda “Azərbaycan Polad İstehsalı Kompleksi”nin qurulması ilə bağlı məsləhət xidmətinin göstərilməsinə dair müqavilə imzalanmış, kompleksin yaradılması, mövcud istehsal sahələrinin fəaliyyətinin səmərəli təşkili, sağlamlaşdırılması və maddi-texniki bazasının yaxşılaşdırılması istiqamətində tədbirlər işə həyata keçirilməkdədir. Bu Kompleks dəmir filizinin hasilatından polad istehsalına qədər bütün mərhələləri əhatə etməklə, polad və çuqun məmulatlarına olan daxili tələbatın ödənilməsinə imkan verəcəkdir [6].

2014-cü il 21 yanvar tarixində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev Gəncəyə səfəri çərçivəsində “DET-AL Alüminium” MMC-nin Detal Alüminium Kompleksinin alüminium yarımfabrikat istehsalı zavodlarının açılışında iştirak etmişdir. Gəncədə 2014-cü ildə yeni "DRI" zavodunun, 2016-cı ildə isə yeni polad zavodunun tikintisinin başa çatdırılacağı nəzərdə tutulmuşdur. Bu zavodların fəaliyyəti ölkə iqtisadiyyatının sənayeləşdirilməsinin sürətləndirilməsi, yeni təşəbbüslər nəzərə alınmaqla sənayenin modernləşdirilməsi, rəqabətqabiliyyətli müasir və prioritet istehsal sahələrinin yaradılması, sənayenin innovasiyalar əsasında inkişafı və yeni iş yerlərinin açılmasının təmin olunmasına xidmət edəcəkdir [4].

Qeyd olunan sahədə dövlət müəssisələri ilə yanaşı, özəl müəssisələrin də fəaliyyət göstərməsi bu sahənin inkişafına tökan vermiş olar.

Dövlət balansında qeydə alınmış, lakin istismar edilməyən bir sıra yataqlar da mövcuddur. Bunlara Xanlar rayonunda Qızılcə və Daşkəsən rayonunda Çovdar kvarsit xammalı yatağı, keramika xammalı kimi, Çovdar çini daşı yatağı, Çovdar və Mirzik mineral boya (gilli oxra) yataqları, Nehrəm dolomit yatağı, Gümüşlü törəmə kvarsitlər yatağı və s. aiddir.

Qeyd olunmuş yataqlardan hasil ediləcək xammal hesabına yüksəkkeyfiyyətli sənaye məhsulları əldə etmək imkanı vardır. Bu yataqların istismara cəlb edilməsi, onların xammalının hasil edilməsi və emalı sahəsində fəaliyyət göstərəcək müəssisələrə ehtiyac vardır. Belə müəssisələrin yaradılmasının stimullaşdırılması məqsədilə bu müəssisələrə vergi güzəştlərinin edilməsi, onların əlverişli fəaliyyətinin təmin edilməsi məqsədilə fəaliyyətlərinin ilk 5 ilində bütün ödəməli olduqları vergi həcmnin 50% azaldılmasını məqsəduyğun hesab edirik.

2014-cü ilin 10 iyul tarixində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin sədrliyi ilə keçirilmiş Nazirlər Kabinetinin 2014-cü ilin birinci yarısının sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına və qarşıda duran vəzifələrə həsr olunmuş iclasında yekun nitqi ilə çıxış edən Prezident bu ilin sənaye ili olduğunu vurğulayaraq bu sahənin inkişafının diqqət mərkəzində olduğunu qeyd etmiş, sənaye klasterlərinin yaradılmasına başlanmalı olduğunu bildirmişdir. Prezident bu sahənin əhəmiyyətindən danışmışdır - “ Bu da dünyada uğur gətirən bir təcrübədir. İnkişaf etmiş ölkələrdə bu, vardır. Bütün məhsulun tsikli bir yerdə cəmləşməlidir, xüsusilə

bu layihənin icrası nəticəsində poladtökmə, metallurgiya kombinatının, alüminium sənayesinin inkişafı sahəsində biz bütün bu zənciri - istehsal, emal, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafını təmin etməliyik ki, Azərbaycanda son məhsul buraxılsın. Hesab edirəm ki, bu istiqamətdə əlavə tədbirlər də görülməlidir” [6].

Cənab Prezidentin tapşırığına müvafiq olaraq, metallurgiya sahəsində sənaye klasterlərinin yaradılması və inkişaf etdirilməsi məqsədilə həmin ərazilərin xüsusi iqtisadi zonalara aid edilməsini, burada fəaliyyət göstərəcək müəssisələrə xüsusi vergi rejimlərinin tətbiq edilməsini məqsəduyğun hesab edirik. Eyni zamanda, sənaye klasterlərində fəaliyyət göstərəcək hasilatla məşğul olan müəssisələr üçün vergi dərəcələrinin, xüsusilə mədən vergisi dərəcəsinin azaldılması bu sahəyə yerli müəssisələrin cəlb edilməsinə şərait yaratmış olar.

Qeyd edək ki, hazırda Respublikamızda mədən vergisinin dərəcəsi bütün növ metallar üçün onların topdansaş qiyətinə tətbiq edilməklə 3%, seolit, barit, mişar daşları, çinqil xammalı, yüngül doldurucular (keramzit, aqloporit) istehsalı üçün gillər, bentonit gilləri, kərpic-kirəmit gilləri, vulkan külü və pemza, kvarts qumları, tikinti qumları, sement xammalı (əhəng daşı, mergel, gil, vulkan külü) kimi qeyri-filiz faydalı qazıntıların hər kubmetri üçün 0,5 manat, üzlük daşlarının (mərmər, qabbro, tuflar, travertin, mərmərlənmiş əhəng daşı) hər kubmetri üçün 1 manat, qiyətmətli və yarımqiyətmətli bəzək daşların və duzun hər kubmetri üçün 4 manat, yodlu, bromlu suların hər kubmetri üçün 0,02 manat, mineral suların hər kubmetri üçün 6 manat təşkil edir. Azərbaycan Respublikasının ərazisində (Xəzər dənizinin (gölünün) Azərbaycan Respublikasına mənsub olan sektoru da daxil olmaqla) yerin təkindən çıxarılan faydalı qazıntılar mədən vergisi üzrə vergitutma obyektidir.

Nəticə

Yuxarıda qeyd olunmuş fikirləri ümumiləşdirərək, belə nəticəyə gəlirik ki, Azərbaycanda mineral xammalların, xüsusilə filiz mənşəli qazıntıların hasilatı sahəsində fəaliyyət göstərən yerli özəl şirkətlərin yaradılmasına ehtiyac var. Belə özəl müəssisələr həm dövlət müəssisələrinin fəaliyyətini təmin edən yardımçı struktur formasında, həm də müstəqil şəkildə hasilat və emal işlərini həyata keçirən orqan şəklində yaradıla bilər. Həmçinin dövlət balansında qeydə alınmış, lakin istismar edilməyən yataqların istismara cəlb edilməsi, onların xammalının hasil edilməsi və emalı sahəsində fəaliyyət göstərəcək müəssisələrə də ehtiyac vardır. Belə müəssisələrin yaradılmasının stimullaşdırılması məqsədilə bu müəssisələrə vergi güzəştlərinin edilməsi, onların əlverişli fəaliyyətinin təmin edilməsi məqsədilə fəaliyyətlərinin ilk 5 ilində bütün ödəməli olduqları vergilərin həcmnin 50% azaldılmasını məqsəduyğun hesab edirik.

Metallurgiya sahəsində sənaye klasterlərinin yaradılması və inkişaf etdirilməsi məqsədilə həmin ərazilərin xüsusi iqtisadi zonalara aid edilməsini, burada fəaliyyət

göstərəcək müəssisələrə xüsusi vergi rejimlərinin tətbiq edilməsini məqsəduyğun hesab edirik. Eyni zamanda, sənaye klasterlərində fəaliyyət göstərəcək hasilatla məşğul olan müəssisələr üçün vergi dərəcələrinin, xüsusilə mədəni vergisinin dərəcəsinin azaldılması bu sahəyə yerli müəssisələrin cəlb edilməsinə şərait yaratmış olar.

Mədəniçixarma sənayesində yerli hasilat müəssisələrinin yaradılması, onlara vergi güzəştlərinin tətbiqi, tikilməkdə olan müəssisələrin istifadəyə verilməsi Azərbaycan Respublikasında mədəniçixarma sənayesinin inkişafına əlverişli şərait yaratmış olacaq.

Ədəbiyyat

- [1] http://azerbaijan.az/_Geography/_Geostructure/geostructure_02_a.html
- [2] http://azerbaijan.az/portal/Economy/OilStrategy/oilStrategy_a.html
- [3] <http://www.eco.gov.az/faydaliqazintilar.php#1>
- [4] <http://strategiya.az/index.php?do=xeber&id=3365>
- [5] www.e-qanun.gov.az
- [6] <http://president.az/articles/12350>

ÖLKƏNİN SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFINDA MÜASİR TƏHSİL TEKNOLOGİYALARIN ROLU

E.A. Qəribli

i.ü.f.d., ADİU

E-mail: egaribli@hotmail.com

Mobil tel: (+994 50) 756 59 60

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 2 mart 2015; Çapa qəbul edilmişdir 30 mart;
online-da çap edilmişdir 5 aprel 2015

Received 2 March 2015; accepted 30 Mart 2015; published online 5 April 2015

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi - müasir şəraitdə ölkəmizin sosial-iqtisadi inkişafında müasir təhsil texnologiyalarının rolunu öyrənməkdir. İnkişaf etmiş və inkişafda olan dövlətlərin müasir texnologiyaların tətbiqi təcrübəsi geniş araşdırılmışdır. Tədqiqat əsasında müəyyən olunub ki, bu təcrübə uğurla inkişaf edən ölkənin inkişaf yolunda geniş istifadə olunmuşdur. İnformasiya texnologiyaları müasir təhsil texnologiyalarının daha geniş istifadə olunan növüdür. Müasir texnologiyalar əhalinin peşəkar və idrak səviyyəsinin artırılması, global iqtisadiyyatda əməyə olan tələbatın dinamik dəyişməsinə köməklik edir. Ölkəmizdə də sosial-iqtisadi problemlərin həll olunmasında müasir texnologiyaların tətbiqi böyük rol oynaya bilər. Tədqiqatın elmi yeniliyi və orijinallığı - müxtəlif ölkələrin inkişaf yolunda istifadə edilən müasir təhsil texnologiyaların tətbiqi araşdırılıb və təcrübə əsasında təkliflər hazırlanıb.

Açar sözlər: təhsil texnologiyaları, distant təhsil, açıq universitet, sosial-iqtisadi inkişaf.

Jel Classification: I25

THE ROLE OF MODERN EDUCATIONAL TECHNOLOGY OF COUNTRY'S SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT

Abstract

The main purpose of the investigation: study the role of modern educational technology in social-economic development. The article presents experience of developed and developing countries in the application of distance education. Here is analyzed the chronology of remote education in different countries and its role in the development of the economy. Modern education technologies helps countries to address issues such as obtaining continuing education and improving the professional and intellectual level of the population to adapt to constantly changing working conditions of the global economy. Stressed the applications importance of innovative technologies to solve social and economic problems in Azerbaijan. Scientific novelty and originality of the research: investigate the experiences of various countries in the use of modern technologies and on the basis of the proposals were made.

Keywords: education technology, distant education, Open University, socio-economic development.

РОЛЬ СОВРЕМЕННЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ СТРАНЫ

Резюме

Основная цель исследования - изучение роли современных образовательных технологий в экономическом развитии нашей страны. Проанализирован опыт развитых и развивающихся стран в применении дистанционного образования. Информационные технологии помогают странам в решении таких проблем как получение непрерывного образования и повышение профессионального и интеллектуального уровня населения, адаптация к постоянно изменяющимся условиям труда в глобальной экономике. Подчеркнута важность применения инновационных технологий для решения социально-экономических проблем в Азербайджане. Научная новизна и оригинальность исследования - исследован опыт различных стран в применении современных технологий, и на основании этого подготовлены предложения.

Ключевые слова: образовательные технологии, дистанционное образование, открытый университет, социально-экономическое развитие.

Təhsil sisteminin informasiyalaşdırılması və müasir tələblərə cavab verməsi bütün dövlətlərin və beynəlxalq qurumların ən vacib prioritetlərindən biri hesab olunur. Bu baxımdan, dünyada nüfuz qazanmış, müasir təhsil ənənələrini nəzərə almaq məqsədəmüvafiq hesab olunur. Dünyada gedən qloballaşma prosesinin tələblərinə cavab verən distant təhsil sisteminin inkişafı dövlətlərin inkişaf konsepsiyalarının, təhsil siyasətinin mühüm istiqamətlərindəndir.

Distant təhsilin inkişafı YUNESKO-nun təhsil proqramlarının əsas istiqamətlərindən biridir və Avropa Birliyi haqda Maastrixt müqaviləsinin 126-cı maddəsində prioritet kimi müəyyən olunur. Böyük dövlətlər və beynəlxalq qurumlarla bərabər, bizim Respublikamızda da bu istiqamət dövlət siyasətinin vacib hissəsidir. Bunun bariz göstəracisi kimi, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin: 1) 2009-2013-cü illərdə Azərbaycan Respublikasının ali təhsil sistemində islahatlar üzrə Dövlət Proqramı; 2) Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış” inkişaf konsepsiyası; 3) “Azərbaycan Respublikasında 2013-cü ilin “İnformasiya-kommunikasiya Texnologiyaları ili” elan edilməsi ilə bağlı tədbirlər planı” kimi sərəncam və fərmanlarını göstərmək olar.

Bu baxımdan, distant təhsilin inkişafının nəzəri-metodoloji əsaslarının hazırlanması və inkişaf tendensiyasının araşdırılması, bizim fikrimizcə, əhəmiyyətlidir.

Bu gün dünyada distant təhsilin ortaq tərifı yoxdur. İngilisdilli ölkələrdə əsasən “Distance education”, “eLearning” və “distance learning” terminlərindən istifadə edilir. MDB ölkələrində əsasən isə Distant təhsil termini daha geniş yayılmışdır. Learning sözü Azərbaycan dilində öyrənmək, yəni müstəqil təhsil almaq mənasını

verir, İnternet, ya da müxtəlif texniki vasitələrlə müstəqil öyrənib təhsil almaq deməkdir. İngilisdilli müəlliflər üçün “Distant learning”, “eLearning” Distant təhsilin bir forması kimi qəbul olunur. Nəzərinizə çatdıraq ki, “open and distance learning” ifadəsi işləyəndə learning istifadə edilir. Bu, ondan irəli gəlir ki, burada ancaq müəllimsiz, müstəqil təhsil, peşə almaq nəzərdə tutulur. Distant təhsilin mənası - müasir avadanlıqlardan istifadə etməklə öyrənmək, ali təhsil proqramlarını mənimsəməkdir. Qeyd edək ki, müasir şəraitdə tələbələrə ixtisaslara və peşələrə yiyələnmək üçün müəllimlər də kömək edir. Bu səbəbdən Distant təhsil yetkin təhsil sistemidir və “distance learning”, “distance education” termininin bir komponentidir.

Bəzi mütəxəssislər “distance learning”, “Дистанционное обучение” ifadəsini müəyyən qısamüddətli təlim kurslarının hazırlanması kimi başa düşürlər.

Belə ki, bir neçə lüğətlərdə обучение - öyrətmə, təhsil vermə, oxuma, oxutma, öyrədilmə, öyrənmə, tədris, təhsil, təhsil alma, təlim, təlim alma, təlim vermə kimi tərcümə olunur. Distant təhsil formasında isə rus sözü olan «обучение» təhsil alma kimi qəbul edilməlidir.

Məsələn, Moskva Dövlət Universitetinin internet saytında Distant təhsil elanı “Дистанционное образование» kimi, Q.V.Plexanov adına İqtisad Universitetinin elanında isə «дистанционное обучение» kimi verilir. Hər iki universitetdə ali təhsil üzrə distant yolu ilə təhsil alırlar (1,2).

Distant təlim - məsafədən, müəyyən texnologiya vasitəsi ilə təhsil almaq və ya təlim almaq (vermək), dərs almaq, öyrətməkdir.

Distant təhsil - məsafədən, müəyyən texnologiya vasitəsi ilə elm və bilik əldə etmək, oxumaq, öyrənmək nəticəsində əldə edilən biliklərin məcmusudur.

Bir sözlə, Distant təhsil bir qədər geniş mənada istifadə olunan termindir. Bura təlim və ixtisasartırma kursları ilə bərabər, akkreditasiya olunmuş ali təhsil proqramları da daxildir.

Həmin tərif forması bizim Azərbaycan Respublikasının “Təhsil haqqında” Qanununda da təsdiq olunub (3).

Distant (məsafədən) təhsil – tədris prosesinin elektron, telekommunikasiya, proqram-texniki vasitələr əsasında təşkil olunduğu təhsiləlmə formasıdır.

Distant təhsilin əsas prinsipləri:

Distant təhsildə hər kəs vaxt itirmədən, işdən ayrılmadan universitetlərdə oxuya bilər. Burada tələbənin sərbəst öyrənmə prinsipi vardır. Təhsil sahəsi elə qurulub ki, təhsil alan müəllimdən vaxt və ya məsafə ilə ayrılır və onlar istədikləri vaxt təhsil verənlə, yəni müəllimlə telekommunikasiya vasitələri ilə əlaqə saxlaya bilərlər. İstənilən təhsil proqramı sahəsində distant təhsil almaq mümkündür. Distant təhsildə müəllim tapşırıqları, testləri və əlavə materialları tələbəyə, tələbə də bütün testləri, çalışmaları yerinə yetirərək müəllimə göndərir. Dərslər bu prinsiplə tədris semestrinin sonuna kimi davam edir.

Dünyada geniş tətbiq olunan Distant təhsil ölkəmizdə hələ də geniş yayılmamışdır. Bunun səbəbi insanların bu haqqda maarifləndirilməməsi, müvafiq texniki bazanın, bazar şəraitinin tələblərinə uyğun peşələrin olmamasıdır.

Əksər valideynlər övladlarını özlərindən uzağa göndərməyə risk etmirlər və yaxud xaricdə təhsil almaq üçün ailənin maddi imkanı yetərli olmur. Ümumiyyətlə distant təhsilin üstünlükləri çoxdur:

- həm oxuyub, həm də işləmək imkanı;
- əyani təhsildən fərqli olaraq əlverişli ödəniş;
- sərbəst təhsil alma sistemi
- təhsil haqqını kredit sistemi ilə ödəmə şansı;
- dərsləri öz imkanlarına uyğun seçmə.

Bu gün təhsil və onun keyfiyyəti çox önəmlidir. Demək olar ki, ölkədə bir çox gənc şəxsi problemləri səbəbindən təhsil almaq hüququndan yararlanı bilmir. Distant təhsil sistemi, bu baxımdan, üstünlüklərə malikdir. Artıq texnologiyanın sürətlə inkişaf etdiyi bir zamanda distant təhsil həm əlçatan olub, həm də buna zərurət yaranıb. Bu təhsil formasını həm də əyani təhsilə dəstək kimi görmək olar. Distant təhsil Azərbaycan üçün yeni bir təhsil formasıdır. Mütəxəssislər hesab edirlər ki, ölkədə distant təhsilin tətbiqi üçün ilk növbədə dünya təcrübəsinə müraciət etmək lazımdır. Bir çox xarici ölkələrdə belə təhsil sistemi ilə fəaliyyət göstərən xüsusi universitetlər var.

Bu təhsil növünün kifayət qədər böyük tarixçəsi vardır. Demək olar ki, 1728-ci ildən distant təhsilin konsepsiyası dəyişilməz olaraq qalıb, ancaq kommunikasiya növləri dəyişilib. O vaxt Kaleb Filips “Boston” qəzetində “mühasibatlıq və qısa müddətə məktub yazışı” kurslarının elanını verməklə distant təhsilinin ilk təşkilatçısı olmuşdur. Müntəzəm poçt xidmətinin inkişafı distant təhsilin yaranmasına münbit zəmin yaratmışdır. Belə ki, bu rabitə, xidmətsiz uzaqdan kommunikasiya əlaqələri qeyri-stabil, ləng olurdu.

Filipsin reklamı aşağıdakı formada idi:

“Bu peşələri əldə etmək istəyən vətəndaşların bilik səviyyələri bir neçə dərstdən alandan sonra Bostonda təhsil alan tələbələrin səviyyəsi ilə bərabər olacaqdır”.

Distant təhsilin yeni inkişaf mərhələsi, ingilis dilinin dünyada demokratikləşmə istiqamətində fəal hərəkəti ilə bağlı olmuşdur. Belə ki, 1840-1890-cı illərdə Ser İsaak Pitman poçtun çatdırılma qiymətinə, yəni mənfəət güdmədən qısa müddətə məktub yazılması dərslərini poçt ilə yollayırdı. Ser Pitmanın fikrincə, cəmiyyətin demokratikləşməsi insanların siyasi əqidəsindən, sosial statusundan asılı olmayaraq, ali təhsili asan əldə etmək imkanından asılıdır.

1890-cı ildə İCS (İnternational Correspondence School) tərəfindən aparılan təcrübəyə əsasən 1880-ci ildə distant təhsilli məktəbin yaranmasının səbəbi şaxtaçı immiqrantların karyera istəklərini təmin etmək idi. Belə ki, onlar şaxtada işləməmək üçün briqadir olmağı arzulayırdılar, ancaq bunun üçün təhsil tələb edilirdi.

Güclü reklam nəticəsində on səkkiz il ərzində bir milyona yaxın tələbə qeydiyyatı alınmışdı. Bu, sənaye və ölkə üçün böyük göstəraci idi (onu da nəzərə alaq ki, o vaxt ABŞ-in əhalisi 75 milyon təşkil edirdi), lakin nəticələr gözlənilməz oldu. Belə ki, tələbələrin 83,4%-i kursun 1/3 hissəni keçə bilməmiş və ancaq 2,3%-i məzun adına layiq görülmüşlər. İCS-nin menecerlərindən biri yazırdı ki, onların özünəmotivasiyası və praktik bilikləri olmadığından, kurslardan azad olunurdular. Hələ yüz il bundan öncə aydın oldu ki, distant təhsil almaq özünəmotivasiyası və bilikləri əldə etmək mədəniyyəti yüksək olan şəxslərə aiddir.

Radio və televiziya vasitəsi ilə təhsil “divarsız universitetlərin” ilk prototipi idi. Yeni rabitə vasitələri distant təhsilin yeni təzahürlərinə gətirib çıxarırdı. Radionun inkişafı ona gətirib çıxartdı ki, tələbələr evdə oturub, universitet binasında olduğu kimi mühazirələri dinləyə bilirdilər. Aydın məsələdir ki, məsələlər və mühazirələr hələ də kağız vasitəsi ilə göndərilirdi, ancaq radioverilişi tələbə ilə müəllim arasında kommunikasiyanı zənginləşdirdi.

Radio vasitəsi ilə təlimi ilk dəfə 1922-ci ildə həyata keçirən Pensilvaniya Dövlət Universiteti olmuşdur. Lakin 1934-cü ildə Ayova Universitetinin ilk televiziya kanalı fəaliyyətə başlayır. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, kanal bu günə kimi fəaliyyətini davam etdirir.

Texnologiyaların sürətlə inkişafı dövründə, 1970-ci ilin əvvəllərində yenidən dünyada rahat ali təhsil idealları fiaskoya uğradı. ABŞ-da 1960-cı illərin ortalarında distant ali təhsilin yeni üsulları yaranırdı. Yeni üsulları həyata keçirən Universitetlərdə və Kolleclərdə Eksperimentlər İcması (UECU) nüfuzlu sponsorlar tərəfindən maliyyələşdirilirdi. 1970-ci ildə isə icmanın sıralarına tanınmış universitetlər də daxil oldu. Həmin illərə bu günün meyarları ilə yanaşsaq, İcma inqilabı (“Universitet binası” olmadan Universitet (UWW) konsepsiyası nəşr edilmişdir:

1. Qəbul üçün yaş məhdudiyyətləri qoyulmur;
2. Tədrisin yaradılmasında və təkmilləşdirilməsində tələbələr iştirak etməlidirlər;
3. Özünütəhsilə maksimum nəzər yetirilməlidir;
4. Tədris planı, kurikulumlar maksimal dərəcədə tələbələrin fərdi şəraitlərinə və tələblərinə uyğunlaşdırılmalıdır;
5. Bu və ya digər sahələrdə təcrübəli müəllim-mütəxəssislərin cəlb edilməsi vacibdir;
6. UWW şəbəkədaxili tədris materiallarına pulsuz giriş;
7. Köhnə qiymətləndirmə üsullarının (testlər, mühazirələrdə davamiyyət) çox vaxt obyektiv olmadığından, yeni qiymətləndirmə metodları müəyyənəşdirilməlidir.

Gördüyümüz kimi, bu proyektə bir universitet deyil, bir neçə universitet distant təhsil və təlim proqramlarının hazırlanma cəhdi kimi qiymətləndirmək olar. Əfsuslar olsun ki, on iki tədris ili ərzində ancaq min tələbə bakalvr diplomu əldə edə bilmişdir. Ancaq bu layihənin müsbət tərəfləri də az deyil, belə ki, o vaxtdan universitet-

lərdə yaş məhdudiyyəti götürüldü və 30 yaşından yuxarı tələbələrin təhsil almaq imkanı yarandı və bu səbəbdən ali təhsillilərin sayı artmağa başladı.

1969-cu ildə yaranan Britaniya Açıq Universiteti distant təhsildə inqilabi yenilik etdi. “Açıq” burada maneəsiz, məhdudiyyətsiz təhsil alma imkanı mənasını verir. Belə ki, bilik səviyyəsindən asılı olmadan, orta təhsil attestatı olmadan, lakin oxumaq arzu və həvəsi olanları universitetə qəbul edirdilər. Açıqlığın digər göstəricisi - tədrisin məsafədən, yəni ölkələrdən, işdən ayrılmadan aparılmasıdır. Ən önəmlisi odur ki, universitet dövlət statuslu olduğundan, məzun diplom alırdı (akkreditasiya olunmuş).

1967-ci ildə Böyük Britaniyanın təhsil və elm naziri, universitetin iş planını və nizamnaməsini hazırlamaq üçün göstəriş vermişdir. İlk növbədə tələbatı öyrənmək, sonra isə funksiyaları və məqsədləri müəyyən etmək lazım idi. Müxtəlif təbəqələrdən olan tələbələrin sayı proqnozlaşdırılmışdır.

Universitetə 1986-ci ilə qədər 21 yaşdan yuxarı abituriyentlər qəbul olunurdu. Açıq Universiteti ikinci şans verən universitet adlandırırdılar. 18 yaşında qəbul olunmayanlar üçün nəzərdə tutulmuşdur. Universitetə qəbul üçün heç bir imtahan vermək lazım deyil və orta məktəb qurtarmaq barədə attestata ehtiyac yoxdur. Universitetdə əsas diqqət ona yönəlirdi ki, ancaq qısamüddətli tədris prosesinin intensivləşdirilməsi üçün yüksəkkeyfiyyətli təlim materialları hazırlansın.

Açıq Universitet ali idarəetmə şurasıdır. Tələbələr, elm və təhsil nazirliyinin, BBC və Kral Cəmiyyətinin nümayəndələri şura üzvləri seçilirlər. Şura üzvləri ildə altı dəfə seçilirlər, kadr və maliyyə məsələlərini həll edirlər.

1999-cu ildə ABŞ-da yaradılmış “Jones International University” ilk dövlət akkreditasiyasından keçmiş distant universitet olmuşdur. Bundan əlavə, universitet 30 qabaqcıl universitet tərəfindən yayımlanan televiziya kursları əsasında yaradılmışdır.

Keçmiş SSR-də geniş yayılan qiyabi təhsil distant təhsilin bir forması kimi qəbul olunur. Məsələn, akademik Kruqlov hesab edir ki, “distant təhsil qiyabi təhsillə eynidir”.

SSRİ-nin qiyabi təhsil forması dünyada ilk olaraq dövlət tərəfindən hazırlanan distant təhsildir. Bu təcrübə keçmiş sosialist düşərgəsi ölkələrində tətbiq olunub və milyonlarla mütəxəssislərin hazırlanmasında onun böyük rolu olub.

Distant təhsil – qiyabi təhsil keçmiş SSRİ-də artıq keçən əsrin 20-ci illərində yaranmağa başlamışdır. 1926-1927-ci illərdə Moskva Dövlət Universitetinin qiyabi fakültəsində 37 minə qədər tələbə təhsil alırdı. 30-cu illərin əvvəllərində artıq SSRİ-nin bütün qabaqcıl universitetlərində qiyabi təhsil geniş yayılmışdı. Hökumət çalışırdı ki, fəhlə və kəndlilərin professional səviyyəsini yüksəlsin. Tələbələr ilk növbədə universitetə gələrək kursla tanış olurdular, sonralar dərslilər götürərək onları yaxşı mənimsəmək üçün müəllimlərlə sıx əlaqə qururdular. İlin axırında isə universitetə yenidən qayıdaraq imtahanları verirdilər. SSRİ-də olmuş təcrübə göstərir ki, ancaq özü təhsilə və inadkar tələbələr tədrisdə müvəffəqiyyətlər qazanırdılar.

Bu təhsil sisteminin keçmişdə, Respublikamızda kadr hazırlığında müstəsna rolu olmuşdur.

Son vaxtlar dəfələrlə müxtəlif səviyyələrdə qeyd olunmuşdur ki, qiyabi təhsil müasir tələblərə cavab vermir və təkmilləşməyə ehtiyac vardır. Bəzi ekspertlər bu təhsil növünün ümumiyyətlə ləğv edilməsini tələb edirlər. Ancaq hazırda dövlət və özəl ali məktəblərdə qiyabi təhsil alanların sayı 22105 nəfərdir. Bu da onu göstərir ki, qiyabi təhsilə tələbat var və biz bu təhsil sisteminin müsbət tərəflərini saxlayıb təkmilləşdirmək məcburiyyətindəyik.

2011-2012-ci tədris ilində bakalavr səviyyəsində 18941, magistr səviyyəsində 3164 nəfər tələbə qiyabi şöbələrdə təhsil alıb. Onlardan bakalavr səviyyəsini 3164, magistr səviyyəsini isə 950 nəfər tələbə bitirib. Qiyabi şöbədə ən çox tələbəsi olan ali məktəb Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Bakı Dövlət Universiteti və Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetidir.

Bu növ təhsilə işləyən insanlar, işdən ayrılmadan təhsil almaq imkanına görə, müraciət edirlər. Mənfi tərəfini belə təsvir etmək olar: 1) qiyabi təhsildə müəllimlərin rolunun və onlarla təmasın məhdud olması; 2) akademik saatların azlığı; 3) elmi ədəbiyyatın məhdud olması və s.

Bu tip çatışmazlıqları qiyabi təhsili distant təhsilə çevirməklə, müasir avadanlıqlarla təmin etməklə həll etmək mümkündür.

İnkişafda olan dövlətlərin, məsələn, Türkiyə, İsrail, Hindistan, Taylandın təcrübəsi bizim üçün çox böyük maraq kəsb edir. Belə ki, İsraildə və Taylandda bir dövlət açıq universiteti (distant təhsil) fəaliyyət göstərir. Universitetlər bakalavr və elmi dərəcə təqdim edirlər.

Distant təhsil verən ali məktəblərin böyük uğurunun səbəbini onun ödənişli təhsil formasında axtarmaq lazımdır. Məsələn, bu gün Türkiyənin Anadolu Universitetinin büdcəsi 1 mlrd. dollara yaxındır. Həmin universitet dövlət universiteti olmasına baxmayaraq, dövlətdən vəsait almır. Türkiyənin hüdudlarından kənarda yaşayan 400-500 min türk orada oxuyur və onların hər biri 1200-1500 avro ödəyirsə, bu ildə 600 mln. avroya bərabər olur.

Anadolu Universiteti bu sahədə əldə etdiyi gəlirləri ölkədə təhsil sahəsinin hərtərəfli inkişafına yönəldir. Universitet birinci siniflər üçün çap edilən dərslikləri sərbəst şəkildə maliyyələşdirir. Ümumiyyətlə, distant təhsil verən universitetlər çox zəngin büdcəyə malik olur ki, bunu da ölkə iqtisadiyyatı üçün bir növ dayaq hesab etmək olar.

Bu gün dünyada təhsil böyük bir biznes sahəsidir. Distant təhsil beynəlxalq təhsil bazarında təhsil ixracının mühüm vasitəsi və texnologiyasıdır. Mütəxəssislər hesab edirlər ki, 2017-ci ildə dünya universitetlərinin 80%-i bu texnologiya əsasında təhsil verəcək.

Distant təhsil gəlirli sahə olsa da, bu tipli universitetlər dövlətə məxsusdur, onlar tərəfindən idarə olunur, XXI əsrin ən perspektivli təhsil alma forması olduğundan, dünya-

da geniş vüsət aldığından, bəzi ekspertlər Distant təhsili siyasi vasitə kimi də xarakterizə edirlər.

Bəzi araşdırmalara görə dünya iqtisadiyyatında son böhran başlayandan əyani kurslara tələbə qəbulu azalıb, lakin Distant təhsilə tələbat artıb. Bunu, əsasən, Distant təhsildə təhsil haqqının aşağı olması ilə izah edirlər, lakin nəzərə alaq ki, artıq son illər Distant təhsilə tələbat stabil olaraq artır. Belə ki, IDC şirkətinin araşdırmasına əsasən, Avropa təhsil bazarının 1/3 hissəsi Distant təhsilin üzərinə düşür (6). Türkiyədə isə tələbələrin 50%-i Distant təhsil yolu ilə oxuyurlar. Hindistanın İndira Qandi adına Universitetində isə bütün dünya üzrə tələbələrin 13-14%-i distant yolu ilə təhsil alır. “Corton Consulting” şirkətinin proqnozlarına görə, bu onilliyin sonuna qədər distant təhsilin dövryyəsi 50 mlrd-a çatacaq. Ancaq Amerika Birləşmiş Ştatlarının Milli Standartlar və Texnologiya İnstitutunun hesablamalarına görə ABŞ o məbləğə artıq çatıb.

“Ambient Insight” təşkilatı tərəfindən aparılan araşdırmaların nəticəsinə görə, MDB ölkələrində distant təhsilin artım tempi 20%-dan çoxdur. Bu göstərici dünya üzrə rekord nəticədir.

Azərbaycanda ilk dəfə distant təhsil 2001-ci ildə Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetində “İxtisasartırma və yenidən hazırlama fakültəsi”ndə tətbiq olunub. Həmin ildən ali təhsillilər üçün “Beynəlxalq İqtisadi Münasibətlər” və “Maliyyə”, orta təhsillilər üçün isə “Maliyyə işi” ixtisasları üzrə dərslər keçirilir. Bu gün fakültə artıq mərkəzə çevrilib və ən müasir texnologiyalarla təmin olunub.

Distant təhsil formasının təhlilindən aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

1. Distant təhsil – işdən ayrılmadan müyyən rabitə vasitələri ilə məsafədən təhsildir.
2. Açıq və məsafədən təhsil, “eLearning”, “distance learning”, “distance education” və qiyabi təhsil - sinonimlərdir və Distant təhsilin formaları hesab edilir.
3. Əksər dövlətlərin distant üsulla təhsillənmə təcrübəsi göstərir ki, (Böyük Britaniya, ABŞ, İsrail, Hindistan, Filippin və s.) kommersiya nöqteyi-nəzərindən əlverişli olsa da, dövlət tərəfindən idarə olunması vacib amildir.
4. Distant təhsili təmin etmək üçün bütün universitetlər müvafiq maddi- texniki bazanı əldə etməyə ehtiyac duymur. Belə ki, ABŞ-ın təcrübəsi göstərir ki, bir neçə universitet birləşib bir rabitə və telekommunikasiya vasitələrindən yararlı ola bilər.
5. Xarici dövlətlərin təcrübəsi göstərir ki, dövlət tərəfindən açıq distant universiteti təşkil etmək müsbət nəticələr verir. Lakin bizim respublikamızda isə ilkin mərhələdə bir neçə universitet vasitəsi ilə bu siyasəti aparmaq mümkündür və gözəl nəticə verə bilər. Məsələn, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin Distant və Əlavə Təhsil Mərkəzi müasir tələblərə cavab verən avadanlıqlarla təmin olunub. Universitetin bir neçə nümayəndəsi qrant layihəsi çərçivəsində ABŞ-da təcrübə keçmiş və digər dövlətlərdən proqram təminatı əldə etmişdir. Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin maddi-texniki bazası ilə digər universitetlərin ixtisasları üzrə də kurslar hazırlamaq olar.

Nəticə

Azərbaycanda Distant təhsil sisteminin inkişaf etdirilməsi üçün aşağıdakı məsələlərin həll edilməsini məqsəduyğun hesab edirik:

- Distant təhsilə olan tələbatın öyrənilməsi və inkişaf perspektivlərinin müəyyən edilməsi;
 - Metodoloji və proqram-texniki baza ilə təmin edilməsi;
 - Xarici təcrübənin (modellərin) öyrənilməsi və onun Azərbaycan şəraitində tətbiq edilməsi;
 - Müvafiq kadr hazırlığı, müəllimlərin, tyutor və proqramçıların hazırlanması.
- Distant təhsilin tətbiqi və inkişaf etdirilməsi aşağıdakı problemlərin həll edilməsində köməklik edə bilər:

- Distant təhsilin inkişafı ölkəmizdə bütün təbəqədən olan insanlara təhsil alma imkanı yaradır, ümumiyyətlə, əhali arasında ali savadlıların sayını və keyfiyyətini artırır və inkişaf etmiş dövlətlərin səviyyəsinə yüksəlməyə imkan yaradır (İsrail, Hindistan təcrübəsi);

- Regionda liderə çevirilən Azərbaycanın rabitə peyki orbitə buraxıldıqdan sonra internet və rabitə sisteminin keyfiyyəti yüksələcək və ucuzlaşacaqdır. Bu səbəbdən, üstünlüklərdən istifadə edərək xaricdə yaşayan (Rusiyada, Gürcüstanda, Cənubi Azərbaycanda və s.) azərbaycanlılara bura gəlmədən, təhsillərini, peşələrini artırmaq imkanı yaradır;

- İşsizlik probleminin həll olunmasında böyük rol oynaya bilər (tələbatı olan peşələrə yönəltməklə);

- Qiyabi təhsilin keyfiyyətinin əyani təhsil səviyyəsinə yüksəlməsində böyük rol oynaya bilər (artıq Rusiya və Ukraynada əksər iri universitetlərdə distant qiyabi təhsil adlanır) ;

- Dayanıqlı informasiya cəmiyyətinin yaradılmasında müstəsna rol oynaya bilər;
- Azərbaycan təhsilinin və elminin dünya elm və təhsilinə inteqrasiyasına yol açar.

Ədəbiyyat

- [1] <http://www.msu.ru>
- [2] www.rear.ru
- [3] <http://www.edu.gov.az/view.php?lang=az&menu=72>
- [4] Ибраева К. Ж. Этапы развития дистанционного обучения [Текст] / К. Ж. Ибраева, Д. М. Хамидулина // Молодой ученый. — 2014. — №18. — с. 669-671.
- [5] Густырь А.В. «Понятие, модели и методологические принципы дистанционного образования» <http://www.gdenet.ru/bibl/russia/5.html>.
- [6] Шляхтина С. «Перспективы развития дистанционного обучения в мире и в России». <http://compress.ru/article.aspx?id=14659>

KİÇİK VƏ ORTA MÜƏSSİSƏLƏRDƏ İNNOVASIYA FƏALİYYƏTİNİN MAHİYYƏTİ, XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

E.Y.Ömərova

doktrant, SDU

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 2 mart 2015; Çapa qəbul edilmişdir 30 mart;
online-da çap edilmişdir 5 aprel 2015

Received 2 March 2015; accepted 30 Mart 2015; published online 5 April 2015

Xülasə

Kiçik biznes Azərbaycan iqtisadiyyatının, ictimai həyatının getdikcə daha əhəmiyyətli hissəsinə çevrilir, vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasına daha böyük töhvə verir. Ancaq həmin sektorun potensialı hələ tam olaraq reallaşdırılmamışdır. Ona görə də kiçik sahibkarlığın innovasiya fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi ilə bağlı məsələlər kiçik biznesin rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsi, baza sosial proseslərinin təmin olunması üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: innovasiya, innovasiya növləri, KOM-lər və innovasiya, sahibkarlıq, məhsul və xidmət yeniliyi.

Jel Classification: B21

ESSENCE, FEATURES AND VALUE INNOVATION OF SMALL AND MEDIUM-SIZED BUSINESSES

Abstract

Small business has become increasingly significant part of the Azerbaijani economy, social life, growing contributor to the formation of civil society. But the potential of this sector isn't fully implemented. In this regard, issues related to the development of small business innovation are represent a great importance for improving the competitiveness of small businesses, provide basic social processes.

Key Words: innovation, innovation forms, small and medium-sized businesses and innovation, owner, produce and service.

СУШНОСТЬ, ОСОБЕННОСТИ И ЗНАЧЕНИЕ ИННОВАЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ МАЛОГО И СРЕДНЕГО БИЗНЕСА

Резюме

Малый бизнес становится все более значимой частью азербайджанской экономики, социальной жизни, вносит все больший вклад в формирование гражданского общества. Но потенциал этого сектора далеко не полностью реализован. В связи с этим вопросы, связанные с развитием инновационной деятельности малого предпринимательства представляют большую важность для повышения

конкурентоспособности малого бизнеса, обеспечения базовых социальных процессов.

Ключевые слова: инновация, формы инноваций, МСБ и инновация, предприниматель, продукт и услуга.

Giriş. Son dövrlərdə ən çox istifadə olunmasına baxmayaraq, innovasiya anlayışının dərin məna yükü, necə yaranması, tətbiqi və kommersiyalaşması kifayət qədər aydınlaşdırılmayıb. Xüsusən, müəssisələrimizin beynəlxalq bazarlarda rəqabət üstünlüyünü təmin edən hansı innovativ həmlələrin həyata keçirilməsi zəruriliyi elmi cəhətdən bu günə qədər əsaslandırılmayıb. Müəssisələrimizin innovasiya potensialının artırılması və ondan səmərəli şəkildə istifadə olunması yollarının da araşdırılmasına böyük ehtiyac vardır.

Innovasiya anlayışı. İnnovasiya anlayışı bütün müəssisələrin, o cümlədən kiçik və orta müəssisələrin istehsalatdan satışa qədər olan bütün fəaliyyət sahələrində maya dəyəri qədər böyük əhəmiyyətə malikdir və müasir dövrdə proses xarakteri almışdır. İnnovasiyanın proses xarakter aldığı bir şəraitdə ixtira və innovasiya kimi fərqli anlayışlar bir-birindən ayrılmış və kommersiyalaşdırılmağa başlamışdır. Onlar kommersiya baxımından bir-birini tamamlayırlar. Təsədüfi deyildir ki, innovasiyanı haqlı olaraq bir sıra alimlər "ixtiranın tətbiqi" kimi də dəyərləndirirlər.

Fəaliyyət sahələrinə görə innovasiya anlayışının tərfi fərqlidir. İqtisadi fəaliyyət baxımından yanaşdıqda innovasiya, ideyaların kommersiya məhsuluna çevrilməsidir və hər hamısı bir firmanın rəqiblərdən fərqli olaraq, əlavə dəyər yaradan yeni işləri həyata keçirməsi mənasını verir. Müəssisələr tərəfindən istehlakçının marağını cəlb edəcək yeni məhsul/xidmət və ya gəlirliliyi artıran səmərəli idarəçilik, marketing və istehsal üsullarının inkişaf etdirilməsi innovasiya kimi başa düşülür.

İnnovasiya anlayışının elmi əsasları ilk dəfə alman iqtisadçısı Schumpeter tərəfindən 1912-ci ildə qələmə aldığı "İqtisadi inkişaf nəzəriyyəsi" adlı kitabda verilmişdir. O, hesab edirdi ki, köhnə məhsulların yerini yeni məhsul və proseslərin alması mövcud firma və məhsullar arasındakı qiymət rəqabətindən daha mühümdür. Schumpeter innovasiyanı istehlakçıya məlum olmayan yeni bir mal, ya da yeni keyfiyyətə malik bir mal, yeni bir istehsal üsulu, yeni bir bazar, ya da təklif mənbəyi, yeni bir kommersiya forması, yeni bir iş, ya da maliyyə təşkilinin həyata keçirilməsi kimi dəyərləndirmişdir [1, s.153].

Solo (1951) hesab edirdi ki, innovasiya "biliklər həyata keçirildikdə texnoloji sahədə meydana gələn dəyişiklik, yenilikdir".

Scmookerə (1966) görə, "bir müəssisə, özü üçün yeni məhsul və ya xidmət yaradırsa, ya da özü üçün yeni bir üsul və ya xammaldan istifadə edirsə texniki dəyişiklik etmiş olur. Məlum bir texniki dəyişikliyi ilk dəfə tətbiq edən müəssisə innovasiyanı həyata keçirən müəssisədir və gördüyü iş innovasiyadır" [2. s.6].

Innovasiya anlayışının geniş və dar mənada fərqli mənaları vardır. Geniş mənada innovasiya, yeni və ya təkmilləşdirilmiş məhsul (mal və ya xidmət) və istehsal üsulunu inkişaf etdirmək və bunu kommersiyalaşdırmaq üçün həyata keçirilən fəaliyyətləri əhatə edən bütün proseslərdir. Bu tərifdə də innovasiya anlayışının proses xarakteri bariz şəkildə özünü göstərir. Davamlılıq da innovasiya anlayışının təməl ünsürlərindəndir. Beləliklə, innovasiya anlayışının daxili ünsürləri dinamik xarakterə malikdir.

Innovasiya anlayışı, başqa bir mənbədə (Goldar -1980) "yeni fikirlərdən istifadə etməklə və ya mövcud məlumatları çox fərqli yollarla tətbiq etməklə kommersiya faydası verən əhəmiyyətli dəyişiklik" kimi xarakterizə edilir [2, s.5]. Bu tərifdə, yeni olmaq və mövcud məlumatları fərqli yollarla tətbiq etmək, ya da digər bir ifadəylə əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırmaq anlayışlarından fərqli olaraq, "kommersiya faydası təmin edəcək dəyişiklik etmə" məqamı ön plana çıxarılmışdır.

Yeniliyin kommersiya miqyasının müəyyən edilməsi çox vacibdir. Məlumdur ki, innovasiyanın tətbiqi tamamilə kommersiya məqsədinə xidmət edir. Yeni bir fikrin kommersiya həyatında özünü göstərə bilməsi isə innovasiya fəaliyyətinin tərkib ünsürlərinin qarşılıqlı əlaqəsi ilə mümkündür.

Bu tərifdə adı çəkilən "dəyişiklik yaratmaq" hadisəsi, hər hansı bir məhsul, proses, marketinq və təşkilati yenilik üçün əsas şərt olmasa da, fərqlilik yaradılmasında yeniliyin əhəmiyyətli bir ölçüsüdür. Əhəmiyyətli dərəcədə fərqlilik yaratmayan bir dəyişikliyi bir innovasiya kimi qiymətləndirmək də səhvdir.

Avropa Birliyi və OECD ədəbiyyatında innovasiya, bir anlayış kimi, həm prosesə, həm də bir nəticəyə işarə edən qoşa mənalı anlayışdır. Innovasiya proses kimi, "bir fikri satıla bilən məhsula və ya xidmətə, yeni, ya da inkişaf etdirilmiş bir istehsal və ya bölgü metoduna, ya da yeni bir ictimai xidmətin idarə olunmasına çevirməyi ifadə edən bir anlayışdır. Innovasiya, eyni zamanda, yuxarıda da göstəriləndiyi kimi bir nəticəni də ifadə edir. Bu tərifdə çevrilmə prosesi nəticəsində ortaya çıxan "satışa çıxarıla bilən, yeni ya da inkişaf etdirilmiş məhsul, metod, ya da xidməti" ifadə edir [3, s.23].

Yuxarıda verilən tərifdə innovasiyaların satılabilmə keyfiyyəti xüsusi vurğulanır. Əslində satıla bilmək və kommersiya halına gətirilə bilmək anlayışları təməldə eyni məqsədə xidmət edir və satışa yönəlmiş anlayışlardır. Satılabilmə xüsusiyyəti göstərilən innovasiyada proses və nəticə baxımından ön plana çıxarılmışdır. Digər tərəfdən, tərifin əsaslı ünsürlərindən olan fikir ünsürü üzərində hər hansı bir məhdudiyyət qoyulmamışdır. Bunun səbəbi isə, innovasiya fəaliyyətlərinə daxil olan ünsürlərin (məhsul, istehsal üsulu və ya xidmət) getdikcə elm və texnologiya sahəsində ortaya çıxan yeni fikirləri və yeni məlumatları ehtiva etməsidir. Bu tərifin digər təriflərdən fərqli tərəfi isə, innovasiya anlayışının proses və nəticə olaraq iki ayrı ölçüdə

təsvir olunmasıdır. Bununla yanaşı, çevrilmə prosesi ön plana çıxarılır və bu çevrilmə prosesində ortaya çıxan ünsürlər eyni anlayışın bir parçası kimi qiymətləndirilir.

Innovasiya anlayışı. Oslo lüğətində "Yeni və ya əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırılmış bir məhsul (mal və ya xidmət) və ya proses, yeni bir marketing üsulu ya da yeni bir təşkilati metodun müəssisədaxili fəaliyyətlərdə, iş yerinin təşkilində və ya xarici əlaqələrdə reallaşdırılması" kimi müəyyən olunur [4, s.50). Bu tərifdə "yeni" və "əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırılmış" anlayışları xüsusilə vurğulanır. Digər tərəfdən mal və xidmət çərçivəsində dəyərləndirilən məhsul yeniliyi, proses yeniliyi, marketing yeniliyi və təşkilati innovasiya bütövlükdə götürülmüş innovasiyanın dörd əhəmiyyətli dayağıdır. Bu sahələrdə reallaşdırılan innovasiyalar isə, tərifdən də açıqca göründüyü kimi, üç əhəmiyyətli tətbiq sahəsinə malikdir. Bu sahələrə müəssisədaxili fəaliyyətlər, iş yerinin təşkili və xarici əlaqələr daxildir. Innovasiya anlayışı, digər fərqli baxışa görə, "iqtisadi və ictimai fayda yaratmaq üçün məhsullarda, xidmətlər və iş açma üsullarına da edilən dəyişiklik, fərqlilik və yeniliklər" kimi müəyyən edilir. Bu tərifdə də innovasiya anlayışının iqtisadi və ictimai fayda yaratma məqsədi vurğulanmış və Oslo lüğətindən fərqli olaraq məhsul və xidmətlər ayrı-ayrı qiymətləndirilmişdir. Oslo lüğətində mal və xidmətlər məhsul satışı baxımından qiymətləndirilmişdir. Digər tərifdə innovasiya anlayışı, dəyişikliklər, fərqliliklər və innovasiyalar olmaq üzrə üç fərqli səpkidə qiymətləndirilmişdir. Innovasiya, Costas Markides tərəfindən "müşəri ehtiyaclarını iqtisadi cəhətdən dəyər yaradaraq təmin etmək üçün yaradıcı fikirlərin bazara tətbiq olunması" kimi ifadə edilir. Bu tərif müşəri yönümlü tərifdir. Başqa bir ifadəylə innovasiya, "hələ ehtiyacı ödənməmiş bir bazarın tələbinə cavab verən və istifadə olunan mənbələrin maya dəyərindən daha çox dəyər yaradan yeni bir mənbə hesab edilir [5]. Bu yanaşmada dəyər yaratmanın yolu, mühüm bir mənbəyə malik olmaq deyil, yeni bir məhsul (xidmət) proses sınağının təbiətində olan naməlumluğu səmərəli şəkildə idarə etməkdir.

İnnovasiyanın ən çox qəbul edilən tərfi belədir: "Məlum müddətdən sonra praktikada uğurlu şəkildə tətbiq edilə bilən yeni fikir, texniki bir hadisədir".

Müəssisə çərçivəsində innovasiya anlayışı yeni məhsul yaratmaq baxımından 1969-cı ildə müəyyənləşdirilmişdir. Muse və Kegerreis öz əsərlərində yenilikçi fəaliyyətlərin yeni məhsul yaradılmasında və müəssisələrin marketing fəaliyyətlərinin müvəffəqiyyəti üçün təsirini araşdırmış və innovasiya anlayışını "yeni məhsulun inkişaf etdirilməsi" kimi qiymətləndirmişlər [5, s.17].

Müasir müəssisələrdə həyata keçirilən innovasiya fəaliyyətləri dedikdə Araşdırma və İnkişaf etdirmə (A-İ) proqramları mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Lakin bu nöqtədən hərəkət edərək innovasiya fəaliyyətlərinin hamısını A-İ işləri nəticəsində ortaya çıxan bir proses kimi qiymətləndirmək də doğru deyildir. Innovasiya fəaliyyətlərinin çoxu yüksək ixtisaslı işçi qüvvəsiylə, digər müəssisələrlə və ictimai təşkilat və idarələrlə edilən əməkdaşlıq nəticəsində meydana gəlir.

İxtira və innovasiya anlayışlarının qarşılıqlı əlaqəsi. Yuxarıda göstəriləni kimi, ixtira və innovasiya anlayışlarını bir-birindən fərqlidir. Innovasiya, Harold Evans tərəfindən "ixtiranın tətbiqi" adlandırılır [6. s.31]. Buradan görünür ki, yenilik ixtira deyildir. Çünki innovasiya proses xarakterli bir anlayışdır və mütləq dəyər yaratmalıdır.

Audretsch və Lehmann görə isə, yeniliyi yalnız "ixtiranın tətbiqi" hesab etmək səhvdir; innovasiya kommersiyalaşdırılmadığı müddət ərzində heç bir iqtisadi məna daşımır. Hər hansı bir ixtiranı tam olaraq işlək hala gətirməyin yolu isə, onu müvəffəqiyyətli bir innovasiyaya çevirməkdən keçir. Məsələn, elektrik süpürgə J. Murray Spengler tərəfindən icad edilmişdir, lakin onun kommersiyalaşdırılması və satışı WH Hoover tərəfindən reallaşdırılmışdır. Bunun üçün də elektrik süpürgəsi dedikdə ilk ağla gələn, Spengler deyil, Hoover gəlir. Dar mənada ixtira anlayışı, "yeni inkişaf etdirilmiş məhsullar, istehsal prosesləri, sistemlərlə əlaqədar bir fikir və ya model" kimi xarakterizə edilə bilər [7.117].

Geniş mənada ixtira-- yeni bir düşüncə, üsul ya da cihaz ortaya qoymaqdır. Başqa bir

ifadəylə, ixtiralar, insanların həyatını asanlaşdıran texniki innovasiyalardır. Onlar müəyyən bir məqamda tapıla bilər və ya hər hansı bir araşdırma prosesinin nəticəsində də yarana bilər. İxtira, innovasiyalara nisbətən daha çox texniki xüsusiyyətlərə malikdir. Innovasiya isə, olduqca aktiv, dinamik, inkişafa açıq, bir çox tətbiq sahəsinə malik, iqtisadi istiqaməti, üstün xüsusiyyəti olan bir anlayışdır. Bu məzmununda, ixtira anlayışını yeniliyi stimullaşdıran bir amil hesab etmək və qiymətləndirmək səhv deyildir. Amma innovasiya anlayışını yalnız ixtira hesab etmək də səhvdir. Məhsul, xidmət, proses kimi bir çox sahədə həyata keçirilən, fərq yaradan irəliləyişlər də innovasiya hesab edilir [4. s. 52].

Innovasiya və yaradıcılıq arasında qarşılıqlı əlaqə

Problemin aydınlaşdırılması üçün yaradıcılıq və innovasiya anlayışlarının qarşılıqlı əlaqələrini bir nümunə göstərməklə dəyərləndirməyi və innovasiyanın bir növü olan marketinq yeniliyi daxilində ələ almağı məqsəduyğun hesab edirik. Dünyanın ən böyük pərakəndə mebel satış zənciri olan IKEA-nı bu sahədə ən yaxşı nümunə kimi göstərmək olar. IKEA nümunəsində, qiymətlər və bölgü sahəsində marketinq yeniliyinin yaradıcılıq miqyası ön plana çıxır. Yüksək keyfiyyətli mebeli aşağı qiymətlə satmaq düşüncəsi yaradıcı mahiyyət daşıyır və bu fikir maya dəyərini bir sıra yollarla aşağı salma üsullarını birləşdirərək yaradılmışdır.

Bunun ən yaxşı misalı isə, mebel satmaq üçün özünün pərakəndə satış məhsulünün yaradılmasında, aşağı qiymətlə mebel satışında, böyük miqdarda mal alınmasında özünü göstərir. Bölgü məsələsində də istehlakçıların satın almış olduqları məhsulları özlərinin götürməsi və bu yolla satış xərclərinin azaldılması, istehlakçıya aşağı qiymət üstünlüyü verilməsi də yaradıcı xarakter daşıyır. Bu misalda, marketin-

qin əsas komponentlərindən olan qiymət və bölgü sahəsindəki yaradıcılıq əsas təşkil edir. IKEA misalından göründüyü kimi, innovasiya fəaliyyətləri həm də yaxşı bir inkişaf strategiyasıdır.

5. Müəssisələrdə tətbiq edilən innovasiyanın növləri

Innovasiya növləri aşağıdakı kimi təsnif olunur:

1. Məhsul və xidmət yeniliyi. Oslo lüğətində məhsul yeniliyi belə ifadə olunmuşdur: "Bu mövcud xüsusiyyətləri və ya nəzərdə tutulmuş istifadə keyfiyyətinə görə yeni ya da əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırılmış bir mal və ya xidmətin meydana çıxmasıdır [4.s.52]. Məhsul yeniliyinin digər innovasiya növlərində də olduğu kimi, əsas şərti yeni olması və ya əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırılmasıdır. Oslo Lüğətində məhsul anlayışı, həm mal, həm də xidmətləri özündə birləşdirir.

2. Proses innovasiyası

Oslo lüğətində proses yeniliyi belə müəyyən olunmuşdur: "Yeni və ya əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırılmış bir istehsal və ya alıcıya çatdırılma üsulunun reallaşdırılmasıdır. Bu innovasiya texnika, təchizat və proqramlarda əhəmiyyətli dəyişiklikləri özündə birləşdirir" [4., s.53]. Proses yeniliyini də digər innovasiya növlərində olduğu kimi, yeni və ya əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırılmış olma şərti ön plana çıxarılır. Proses innovasiyaları üç müxtəlif məqsədə xidmət edir: istehsal və ya alıcıya çatdırılma xərclərinin azaldılması, keyfiyyətin artırılması və son olaraq yeni və ya əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırılmış məhsulların istehsalı və ya təqdim edilməsidir.

2.1. İstehsal üsullarında innovasiya. İstehsal üsullarında innovasiyalara mal və xidmət istehsal etmək məqsədinə xidmət edən maşın, avadanlıq və proqramlarda edilən innovasiyalar daxil edilir [4.s. 53].

İstehsal üsullarında yeniliyə ən yaxşı nümunə olan qlobal şirkətlərdən biri Toyotadır. Bu müəssisənin inkişaf etdirmiş olduğu "Əsl Vaxtında İstehsal Sistemi" adlanan sistem, ehtiyac hiss edilən məhsul və ehtiyat hissələrinin, eyni anda və ehtiyac duyulan miqdarda və vaxtında istehsalının təşkil olunması prinsipinə əsaslanır. Bu da material və maliyyə xərcinin minimuma endirilməsi, məhsuldarlığın artırılması və ehtiyaclara görə elastik davranabilmə məsələsində müəssisəyə böyük üstünlüklər təmin edir [8. s. 61.].

2.2. Çatdırılma üsullarında innovasiya. Məhsulun çatdırılma üsullarında innovasiya, müəssisələrin logistika fəaliyyətləri ilə əlaqədardır və müəssisədə təchizatın olması, istehsal vəsaitlərinin müəssisə daxilində təşkili və ya son məhsulların təslimi məqsədinə yönəlmiş təchizat, proqram təminatı və texnikaları əhatə edir.

3. Marketing yeniliyi. Marketing yeniliyi, "məhsulların dizaynı və qablaşdırılması, mövqeyinin müəyyənləşdirilməsi, o cümlədən qiymətləndirilməsində əhəmiyyətli dəyişiklikləri özündə birləşdirən yeni marketing üsuludur. Marketingdə innovasiyanın son məqsədi satışı artırmaqdır. Bu məqsədlə yanaşı, müştəri ehtiyaclarına daha müvəffəqiyyətli cavab vermək, yeni bazarlar yaratmaq və müəssisənin məhsu-

lunun bazarda yeni üsulla yerləşdirilməsi məqsədi də vardı. Bunlarla yanaşı, müəssisənin bazarda payının və rəqabət üstünlüyünün ya da rəqabət edəbilmə qabiliyyətinin qorunması və müvafiq olaraq mənfəətin səviyyəsinin sabit saxlanması və ya artırılması da marketing innovasiyalarının məqsədləri arasındadır.

3.1. Məhsul dizaynında innovasiya. Məhsul dizaynında reallaşdırılan innovasiyalar, məhsulun funksional və ya istifadə xüsusiyyətlərini dəyişdirmədən, məhsulun forma və görünüşündə reallaşdırılan dəyişiklikləri ifadə edir. Bu baxımdan, məhsul dizaynında reallaşdırılan innovasiyalar qablaşdırma problemi ilə də yaxından əlaqədardır. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, qablaşdırma məhsulun görünüşündə çox əhəmiyyətli rol oynayır və hətta onun əsas faktor olduğu qida və yuyucu kimi məhsullarda özünü daha qabarıq şəkildə göstərir.

3.2. Məhsul Innovasiyası. Məhsul bölgüsündə innovasiya, yeni satış kanallarının tanınmasıdır. Burada mühüm məsələ satış kanallarıyla müştərilərə mal və xidmət satmaq üçün müəssisə tərəfindən istifadə edilən üsullardır [4. s.55]. Məsələn, Dell-in, nootbukları vasitəçi müəssisənin xidmətindən istifadə etmədən, birbaşa marketing sistemini tətbiq edərək, ünvana təslim etmə sisteminə keçməsi, satış xərclərinin və satış müddətlərində əhəmiyyətli dərəcədə azalmanı təmin etmişdir.

3.3. Reklamda innovasiya. Reklamda innovasiya, müəssisənin mal və xidmətlərinin reklamında istifadə etdiyi innovasiyalardır. Kino və televiziya proqramlarında marketingi reallaşdırılan məhsulun, məşhur bir adam tərəfindən tövsiyə edilməsi də yenilikdir. Bir başqa misal kimi məhsulun reklamında hər bir müştərinin öz ehtiyaclarına görə satış məqsədinə xidmət edən, şirkətə bağlılıq kartlarından əldə edilmiş məlumat sisteminin həyata keçirilməsi də marketing yeniliyi hesab edilə bilər.

3.4. Qiymətləndirmə innovasiya müəssisənin məhsul və xidmətlərini satmaq məqsədinə yönəlmiş yeni qiymətləndirmə strategiyalarını ehtiva edən anlayışdır. Bununla birlikdə, məqsədi yalnız müştəri segmentlərinə görə qiyməti fərqləndirmək olan marketing siyasəti marketing yeniliyi hesab edilir. Qiymətləndirmə yeniliyinə misal olaraq, fərdi və müştəri təşkilatlarının, ehtiyac hiss etdikləri məhsulun xüsusiyyətlərini müəssisənin web saytından seçmələrini və sonra seçdiyi məhsulun qiymətini görmələri imkanını təmin edən yeni bir üsulun həyata keçirilməsini göstərmək olar [4. s.55].

6. Kiçik və orta biznes üçün innovasiya fəaliyyətlərinin əhəmiyyəti

İnsanlar öz yaşayışını davam etdirmək üçün minimum ehtiyaclarını ödəməklə yanaşı, hər vaxt yeni məhsullar və ya istehsal proseslərinin yaradılmasını planlaşdıraraq daha rahat həyat tərzini keçirməyə çalışırlar. Yenilik “davamlı böyümə vasitəsi” hesab edilir və müəssisələrdə yaradıcı, enerjili bir işgüzar mühit yaradılmasına təsir göstərməklə məşğulluq imkanlarını da artırır. Əslində yenilik inkişafın zəruri ünsürü olduğu üçün və ən qədim dövrlərdən bəşəriyyət inkişaf prosesində yaşadığı üçün yenilik hər zaman böyük əhəmiyyətə malikdir. Odun qorunub saxlanması, tə-

kərin ixtirası və s. Mikroskopun kəşfi bir çox sahədə inkişafa təkan vermiş, kompyutorun meydana gəlməsi internetin və rabitə vasitələrinin imkanlarını genişləndirmiş, dünyanın inkişafını daha da sürətləndirmişdir. İnsan həyatı minlərlə, on minlərlə saysız-hesabsız cahanşümül yeniliklərlə nəhəng addımlarla irəliləmiş və müasir sivilizasiyanın yaradılmasına gətirib çıxarmışdır. Dahi yunan filosofu Sokratın “eyni suda iki dəfə yuyunmaq olmaz” dediyi kimi keçmişdən bu günə qədər dünya hər zaman baş verən daimi dəyişikliklərə səhnə olmuş və olmaqda davam edir.

Qədəm qoyduğumuz yeni yüzillikdə elmi-texniki tərəqqinin sürətlənməsi, hər yeniliyin başqa bir yeniliyə yol açması keçmişə nisbətən daha da sürətlənmiş və zərurət xarakteri almışdır.

Innovasiya fikirlərini daim gündəmdə saxlayan müəssisələr, işçilər və müştərilərinin təkliflərini eşidir, onların yaradıcılığını artırmağa səy göstərirlər. Bu işin əsasında "təklif sistemlərini inkişaf etdirmək" fikri dayanır.

Adı ölkədən-ölkəyə, müəssisədən-müəssisəyə dəyişsə də, işçiləri düşünməyə, təklif verməyə və onları bölüşməyə yönəldən sistemlər var. Ölkəmizdə çox böyük miqyaslı müəssisələr (Beynəlxalq Bank, Paşabank, Kapital bank, Atabank və s.) bu sistemlərdən istifadə edərək işçilərinin və müştərilərinin innovasiya fikirlərini dəstəkləyirlər. Ölkəmizdə kiçik və orta müəssisələrin (KOM) innovasiya fəaliyyətləri məsələsində edilən araşdırmalardan görünür ki, müəssisə rəhbərləri "innovasiya fəaliyyətlərinin böyük müəssisələr üçün əhəmiyyətli olduğu, KOM-lər üçün çox xərcli olduğu" fikrini qəbul etmişlər. Halbuki, ABŞ və AB-də ən çox innovasiyalı və fərqli məhsullar və xidmətlər KOM-lərdən gəlir. Innovasiya fəaliyyətləri, KOM-lər üçün rəqabət gücünü, orijinallığı, fərqləndirmə və böyüməni təmin edir. Oslo lüğəti AB-yə namizəd ölkələrdə xüsusilə KOBİ-lərin innovasiya fəaliyyətlərinin ölçülməsi məqsədilə regional qurumların yaradılmasını təklif etmişdir.

Nəticə. Kiçik və orta müəssisələrin inkişafı və rəqabətə davamlılığı yenilik yaratma prosesindən asılıdır. Innovasiyanı tətbiq etməyən müəssisənin ayaqda dura bilməsi və normal yaşaması qeyri-mümkündür. Innovasiyaların müəssisələrə verdiyi üstünlükləri aşağıdakı kimi sıralamaq olar: məhsuldarlığın artırılması, rəqabət üstünlüyünün təmin edilməsi, müəssisənin mənfəətlə işləməsinin təmini, müəssisə işçilərinin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, sadıq müştəri kütləsinin yaradılması və s.

Ədəbiyyat

- [1] Шумпетер И. Теория экономического развития (исследования прибыли, капитала, кредита, процента и цикла конъюнктуры) (пер. с нем). М. Прогресс 1982, с. 455.
- [2] Seref Gümüş. İnnovasionu oluşturan işletmelerin yaşam döngüleri. Hiperlink yayınları, 2014, (149 c.).

- [3] AKYOS, M., DURGUT, M., GÖKER, A. (2003). Ulusal inovasyon sistemi (Kavramsal çerçeve, Türkiye incelemesi ve ülke örnekleri), İstanbul, TÜSİAD. S.23].
- [4] OSLO KILAVUZU (Yenilik vergilerinin toplanması ve yorumlanması için ilkeler). (2005)., 3. bs., Ankara TÜBİTAK s.150.
- [5] ATEŞ, R. (2007). İnovasyon hayat kurtarır. Doğan Kitapçılık A.Ş., 2007, s.297.
- [6] Нагиев А.Г. Стратегия инновационного развития и инвестирование воспроизводства основных фондов. Санкт- Петербург, Издательство «Нестор», 2004, с.174
- [7] FREEMAN, C., SOETE, L.(2003). Yenilik iktisadı. (Çev. E. TÜRKCAN), Ankara, TÜBİTAK. 7
- [8] Иванова Н.И. Национальные инновационные системы. Вопросы экономики. 2001, № 7, с. 61

XARİCİ İQTİSADI TƏHLÜKƏSİZLİYİN TƏMİN EDİLMƏSİ ÜZRƏ DÖVLƏT SİYASƏTİNƏ GEOİQTİSADI AMİLLƏRİN TƏSİRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ PROBLEMLƏRİ

S.C.Əliyev

dissertant, ADİU

Az1001, Bakı ş. İstiqlaliyyət küç. 6

s.c.aliyev@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 2 mart 2015; Çapa qəbul edilmişdir 30 mart;
online-da çap edilmişdir 5 aprel 2015

Received 2 March 2015; accepted 30 Mart 2015; published online 5 April 2015

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi: Xarici iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi üzrə dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərdən biri kimi geoiqtisadi amillərin real və potensial təhdidlərinin sistemli qiymətləndirilməsidir. Tədqiqatın metodologiyasını: sistemli yanaşma, kontent təhlil və müqayisəli təhlil metodları təşkil edir. Tədqiqatın nəticələri: Xarici iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi üzrə dövlət siyasəti kontekstində geoiqtisadi faktorların qiymətləndirilməsi zəruriliyi nəzəri və praktik baxımdan əsaslandırılmış, geoiqtisadiyyat konsepti kompleks şəkildə şərh edilmişdir. Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Azərbaycan Respublikasının xarici (belə termin məncə yoxdur) iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi üzrə dövlət siyasəti və onun əsas prioritetləri qismən yeni tədqiqat mövzusu olduğundan, bu mövzuda geniş spektrli tədqiqat işlərinin yoxluğu səbəbindən müqayisələr aparılacaq alternativ tədqiqat işlərindən istifadə edilməməsi. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti: burada toxunulan məsələlər olduqca ciddi nəzəri əhəmiyyət kəsb etməklə bu istiqamətdə hazırlanan dövlət konsepsiyasında və sözügedən sferanın müxtəlif istiqamətləri üzrə tədqiqatlar aparan tədqiqatçılar üçün yararlı ola bilər. Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi: xarici iqtisadi təhlükəsizliyin təmini mexanizmlərində geoiqtisadi amillər və ümumilikdə geoiqtisadiyyat ilə əlaqədar nəzəri mənbələr araşdırılaraq, zəruri sistemləşdirmələr aparılmışdır.

Açar sözlər: dövlət siyasəti, xarici iqtisadi təhlükəsizlik, geoiqtisadiyyat, iqtisadi güc, real və potensial təhdidlər.

Jel Classification: FO2

ESTIMATION PROBLEMS OF GEO-ECONOMIC FACTORS IN THE STATE POLICY ON PROVISION OF FOREIGN ECONOMIC SAFETY

Abstract

Research objectives: As one of the main directions in the context of the state policy for providing foreign economic security, geo-economic issues and identification of real and potential threats arising from them are actualizing the more systematic assessment matters of the above mentioned direction. Research conclusion: Estimation problems of geo-economic factors in the state policy context on provision of foreign economic safety have been based on from the theoretical and practical point of view geo-

economic concept has been vastly revealed. Practical importance of the research: The problems dealing with the geostrategic position of the Azerbaijan Republic have a serious theoretical importance in the direction of the development of state conception and might be useful for the investigators in this sphere.

Keywords: state policy, foreign economic safety, geo-economy, economic force, real and potential threats.

ПРОБЛЕМЫ ОЦЕНКИ ВЛИЯНИЯ ГЕОЭКОНОМИЧЕСКИХ ФАКТОРОВ НА ГОСУДАРСТВЕННУЮ ПОЛИТИКУ ПО

Резюме

Цель исследования: актуализация вопросов более системной оценки влияния геоэкономических факторов на государственную политику по обеспечению внешнеэкономической безопасности. Результаты исследования: теоретически и практически обоснована необходимость оценки геоэкономических факторов в контексте государственной политики по обеспечению внешнеэкономической безопасности, проведен комплексный анализ концепции геоэкономики. Практическая значимость исследования: рассмотренные в статье вопросы представляют серьезное теоретическое значение с точки зрения геостратегической позиции Азербайджанской Республики и могут быть использованы в подготовке государственной концепции по этим направлениям, а также в исследованиях ученых.

Ключевые слова: государственная политика, внешнеэкономическая безопасность, геоэкономика, экономическая сила, реальные и потенциальные угрозы.

Giriş. Soyuq müharibədən sonrakı dövrdə ümumi şəraitin dəyişməsi nəticəsində və qloballaşma prosesinin təsiri altında təhlükəsizlik anlayışının yeni müstəvidə nəzərdən keçirilməsinə başlanıldı [1, s.34]. Elə həmin dövrdə, paralel olaraq, geoiqtisadi münasibətlər sferası da öz aktuallığı ilə xarakterizə olunmaqda idi. Dövlətlərarası münasibətlərdə əsas motiv “mənfəət” (milli maraqlar kontekstində) olduğundan, onun təmin edilməsi üçün reallaşdırılan strategiyalar sözügedən subyektlərin tarixini və gələcəyini formalaşdırmaqdadır. Ancaq günümüzdə milli maraqlar müstəvisində iqtisadi mənafeələr və onların təminatı məsələləri özünü daha qabarıq şəkildə büruzə verməklə yeni trendlərin formalaşmasına şərait yaratmışdır. Qlobal sistemdə dəyişən geosiyasi durum sözügedən prosesi daha da sürətləndirərək, yeni dəyərlərin yaranmasını zəruriləşdirmişdir. Yeni dəyərlər yeni yanaşmaları tələb edir.

Məhz bu məqamda amerikan strateqi Paul Tsongasın yanaşması məsələyə daha da aydınlıq gətirməklə konkret təsbit kimi qəbul edilə bilər. Belə ki, Tsongas ABŞ nümunəsində prosesləri “bu gün iqtisadi düşmənlərimiz siyasi dostlarımızdır” və

“mübarizə artıq döyüş meydanlarında deyil, bazarlarda aparılmaqdadır” tezisilə xarakterizə etmişdir [2, s. 14-15].

Təbiidir ki, bu yanaşma müasir beynəlxalq münasibətlər, xüsusilə də iqtisadi münasibətlər sisteminin mürəkkəbliyi və çoxspektrliliyini özündə əks etdirməklə proseslərin düzgün təsbit edilməsi və preventiv siyasətlərin reallaşdırılması problematikasını açıq şəkildə ortaya qoymuşdur.

Heç də təsadüfi deyildir ki, dünyaca məşhur elm adamı Albert Eynşteyn “siyasət fizikadan daha çətindir” deyərək, siyasətçi və strateqlərin daha çox dəyişkənliyə nəzərə alınması gərəkliyini vurğulamışdır. Xarici iqtisadi təhlükəsizlik üzrə dövlət siyasətinin hazırlanmasında sözügedən dəyişikliklər kontekstində geoiqtisadi istiqamət prioritetlərdən biri kimi xüsusi aktualıq və əhəmiyyət kəsb etməkdədir.

Xarici iqtisadi təhlükəsizliyin məkan konturları: geosiyasətdən geoiqtisadiyyata keçid və onun özəllikləri. Xarici iqtisadi təhlükəsizlik milli iqtisadi təhlükəsizliyin tərkib hissəsi olmaqla bilavasitə ölkə həddlərindən kənardakı təhdidlərə adekvatlığı və onların mövcudsuzluğu şəraitini özündə əks etdirməkdədir. Nəzərə alsaq ki, xarici təhdidlər ölkənin coğrafi və eləcə də geostrateji mövqeyindən bilavasitə asılıdır, onda bu amillər və onlardan irəli gələn məsələlərin nəzəri-konseptual əsasları ciddi şəkildə təhlil edilməlidir. Çünki ölkənin xarici iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi istiqamətində reallaşdırılan dövlət siyasətinin əsas vəzifələrindən biri məhz bu amilləri prioritetləşdirməklə daima diqqət mərkəzində saxlamaqdan ibarətdir.

Qlobal iqtisadi münasibətlər sferasında müşahidə edilən tendensiyalar, heç şübhəsiz, milli iqtisadi sərhədlər çərçivəsindən daha çox ondan kənarda ciddi rezonans yaratmaqdadır. Bu gün əgər belə demək mümkündürsə, milli sərhədlər analizi nisbətən öz aktuallığını itirməklə proseslərdə yeni yanaşmalar zərurəti yaradır. Belə ki, artıq bəzi strateqlərin, xüsusilə də Nikolas Spaykmanın da qeyd etdiyi kimi “coğrafiya xarici siyasətdə ən təməl kateqoriyadır, çünki ən qalıcı olanıdır” tezisini birmənalı şəkildə qəbul etmək özü-özlüyündə mübahisə predmeti yaratmış olur [3, s. 53].

Ancaq digər tərəfdən, qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıdakı tezis dəstəkləyən yanaşmalar heç də tam tutarsız deyildir. Belə ki, Kolin Gray bu faktorun kifayət qədər əhəmiyyətli olduğunu belə əsaslandırmışdır: “coğrafiya, insan davranışları və dolayısıyla iqtisadiyyat, siyasət və strategiya üzərində bilavasitə təsirli faktor olub, nəticə etibarilə geostrategiya, geosiyasət və geoiqtisadiyyat olaraq özünü göstərməkdədir” [4, s. 247].

Məhz bu baxımdandır ki, xarici iqtisadi təhlükəsizliyin təminatı istiqamətində reallaşdırılan strategiyalar bilavasitə geoiqtisadi amillər və onların mahiyyətini daima, əsas dəyişənləri kimi, nəzarət altında saxlayırlar.

1980-ci illərdən etibarən siyasi və iqtisadi coğrafiyanın kəsişmə nöqtəsindəki araşdırmalar qloballaşma, risk cəmiyyəti və yeni geosiyasi dünya düzəninə formalaşması məzmununu daşıyan konsepsiyaların yaranmasına səbəb oldu, hansı ki qloballaşma çərçivəsində beynəlxalq iqtisadi münasibətlər ön plana çıxmışdır. Problemə məhz bu kontekstdən

yanışdıqda geoiqtisadi proseslərin qlobal iqtisadi məkanda daha həlledici olduğunu düşünərək onun etimologiyasına diqqət yetirməyin vacibliyini vurğulamış olarıq.

Geoiqtisadiyyat termini 1980-ci illərin sonunda amerikalı Edvard Luttvak tərəfindən elmi dövriyyəyə gətirilmiş və qısa zaman kəsiyində olduqca ciddi mahiyyət kəsb etmişdir. Hazırda dünyanın ayrı-ayrı yerlərində sözügedən seqmentdə ciddi elmi məktəblər formalaşmışdır ki, bunlara da bilavasitə, ABŞ məktəbi (E.Luttvak, M. Konvay), italyan məktəbi (K.Jak, P.Savonna), rus məktəbi (E.Koçetov, A.Neklessa) və s. əsas gətirə bilərik.

Bu sahədə ciddi tədqiqatlar aparmış digər bir mütəxəssis kimi Makkinliy Konvay isə geoiqtisadiyyat kateqoriyasını şərh edərkən onun “yüksək iqtisadi inkişafı, daha yaxşı həyat səviyyəsini təmin etmək üçün yatırım (investisiya) strategiyaları ilə konkret coğrafi məkan, alət və resurslarını birlikdə tədqiq edən elm sahəsi” olduğunu vurğulamışdır [5, s. 55-56].

Geoiqtisadiyyatı ayrı-ayrı milli iqtisadiyyatlar arasında iqtisadi güc göstərisi kimi təqdim edən Edvard Luttvaka görə “yaşadığımız çağ geoiqtisadiyyat çağıdır (dövrüdür)”.

Müəllifin 1990-cı illərdə dərc etdirdiyi “From geopolitics to geoeconomics” adlı məqaləsi və daha sonralar, konkret olaraq 1993-cü ildə nəşr olunmuş “Turbo Capitalism, The endangered American dream” adlı kitabında geosiyasətin günümüzdə öz aktuallığını tədricən itirdiyini, müharibə kontekstində mobil strateji mövqedən daha önəmli bir mövqeyə gəldiyini, ancaq daha düşünülmüş iqtisadi gücün hərbi gücdən daha effektiv olduğunu və önəm qazandığını vurğulayaraq, geoiqtisadiyyatın dövlətlərin bir-biri ilə daha ərazi və ya regional güc əldə etmək məqsədilə deyil, iqtisadi güc və maraqlar (təhlükəsizliyin təmini kontekstindən) üçün necə (hansı alət və resurslarla, strategiyalar ilə) mübarizə apardığını öyrənən bir elm sahəsi olduğunu diqqətə çatdırmışdır [6, s. 239].

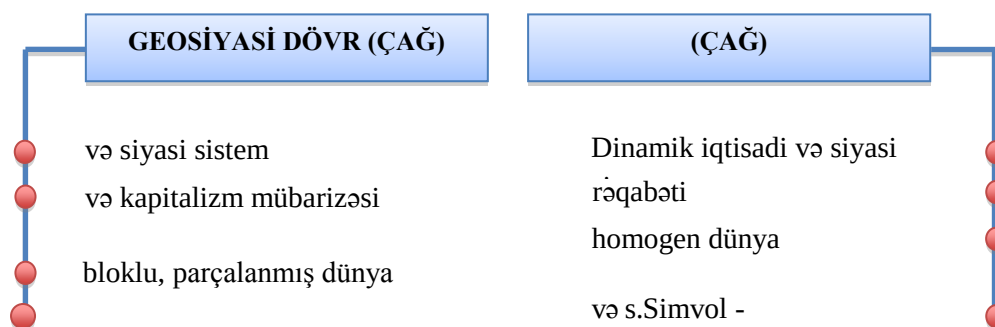
Ümumiyyətlə, Edvard Luttvakin “yaşadığımız çağ (dövr) geoiqtisadiyyat çağıdır (dövrüdür)” tezi digər tədqiqatçılar tərəfindən də qəbul edilərək elmi və praktik baxımdan daha da inkişaf etdirilmişdir.

Belə ki, geosiyasi dövrdə dünyanın üç düşərgədən - Qərb, Şərq və bitərəflərdən ibarət olduğu irəli sürülürdüsə, bu gün homogenliyin, istehlak mədəniyyətinin, fərdçiliyin və amerikançılığın yayıldığı bir dünya düzəninə mövcudluğunu rahatlıqla müşahidə edə bilirik. Əgər geosiyasi dövr Berlin divarları ilə simvollaşdırılırdısa, geoiqtisadiyyat çağı (dövrü) daha çox internet resursları ilə simvollaşdırılmışdır [7, s. 2].

Bu iki kritik dövrü xarakterizə edən göstəricilər olduqca ciddi əhəmiyyət kəsb etməklə, parodoksallıqları ilə aşağıdakı kimi təqdim edilə bilər (bax sxem 1.).

Ümumiyyətlə geosiyasət ilə geoiqtisadiyyat arasında əsas fərqlilik ümumi məqsəd olan siyasi və eləcə də iqtisadi güc mərkəzi ola bilmək üçün və bu sahənin genişləndirilməsi istiqamətində istifadə edilən alət və strategiyaların fərqliliyidir. Geosiyasət ilə geoiqtisadiyyat arasındakı önəmli bir fərqliliyi təsbit edən Paskal

Lorata görə isə sözügedən fərqlilik “geoiqtisadi strategiyaların (siyasətlərin) hədəfində torpaq (resurs) üstünlüyü deyil, daha çox texnoloji və ticari üstünlüyün təmin edilməsindən” ibarətdir [8, s. 116].

Sxem 1. Geosiyasi və geoiqtisadi dövrlərin (çağların) əsas xüsusiyyətlərinin müqayisəli təhlili

Mənbə: Gökhan Bacık, “Ekonomik Dış Politika”, **Jeoekonomi**, Cilt 2, Sayı 1, Avrasya Bir Vakfı ve Avrasya Merkez Yayınları, Ankara, 2000, s. 48.

Digər bir strateq və elm adamı Mişel Fouşere görə isə geoiqtisadiyyat “dövlətlər arasında müharibələrin (konfliktlər və milli maraqların təmini aspektində) artıq məntiqli olmadığını təsbit edən elm sferasıdır” [9, s. 241-242].

Prosesə sırf paradigma dəyişikliyi kontekstində yanaşdıqda birmənalı şəkildə Mattev Sparkenin yanaşması və onun əsas tezislərini qeyd etmədən keçmək düzgün olmazdı. Belə ki, Mattev Sparke bu dönüşümü özünəməxsus şəkildə aşağıdakı kimi sistemləşdirmişdir (bax cədvəl 1.).

Cədvəl 1. Geosiyasət ilə geoiqtisadiyyatın qarşılıqlı müqayisəsi

GEOSİYASƏT	GEOİQTİSADİYYAT
- Prosesin kökü İmperatorluq dövrünün sonundan başlamışdır	- Bazis (prosesin kökü) Soyuq müharibənin sonuna təsadüf edir
- Azad (sərbəst) ticarətin azaldığı, dövlət tənzimlənməsinin artdığı dövrdə inkişaf etmişdir	- Azad (sərbəst) ticarətin artdığı, dövlət tənzimlənməsinin azaldığı dövrdə inkişaf etmişdir
- Dünya sistemi üzərində regional dövlətlərin (güclərin) hegomoniya mübarizəsini əks etdirir	- ABŞ-ın hakim olduğu, ancaq imperialist güclərin mövcud olmadığı global bir hegomoniya sistemi içindəki mübarizəni əks etdirir
- Mahiyyət etibarilə hərbi və hərbi strategiya ilə bağlı mütəxəssislər tərəfindən irəli sürülmüşdür: Halford Mackinder, Fredrix Ratzel və s.	- Mahiyyət etibarilə iqtisadiyyat və strategiya ilə bağlı mütəxəssislər tərəfindən irəli sürülmüşdür: Edvard Lütvak, Keniçi Ohmae və s.
- Regional proseslər – bloklar, milli dövlətlər və “dəmir pərdə” kimi faktorları	- Regional proseslər – “asıllıq”, regional birliklər və “web” kimi faktorları özündə

özündə ehtiva edir	ehtiva edir
- Daxili və xarici siyasət reallaşdırılarkən “müstəqillik”, “müttəfiq” və “düşmən” kateqoriyalarına müraciət olunur	- Daxili və xarici siyasət reallaşdırılarkən “müstəqillik” və “ortaq risklər” kateqoriyalarına müraciət olunur
- Siyasət – “təhlükəsizlik” üçün müstəqillik və müttəfiq arayışına (anlayışına) köklənmişdir.	- Siyasət – rəqabət və “iqtisadi müstəqillik” məqsədini təmin etməyə köklənmişdir
- Sərhədlərlə müəyyənləşdirilir	- Sərhədsizlik və informasiya şəbəkələri ilə müəyyənləşdirilir

Mənbə: Matthew Sparke, “Excavating The Future In Cascadia: Geoeconomics And The Imagined Geographies Of A Cross-Border Region”, BC Studies, 127, 5-44, 2000.

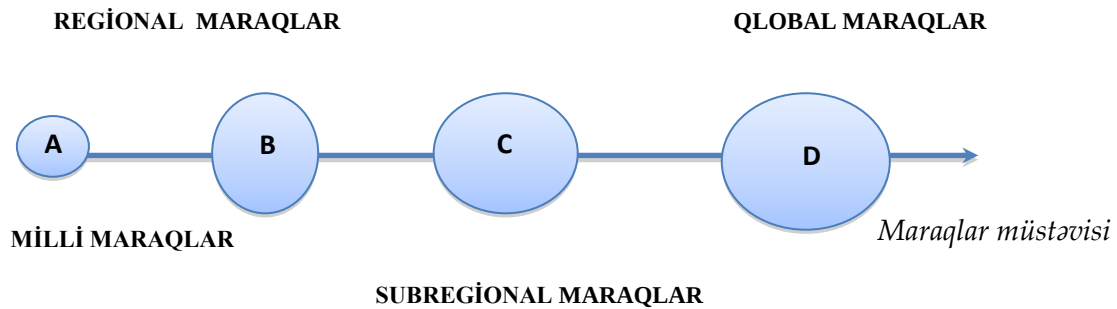
Ancaq bütün bu qeyd etdiklərimizlə yanaşı, ölkələrarası iqtisadi münasibətlərin “geoiqtisadi münasibətlər” anlayışı ilə dövrün (çağın) isə “geoiqtisadiyyat dövrü (çağı)” kimi adlandırılmasına qarşı elmi yanaşmalar (əks tərəflər) də mövcuddur.

Bu mövqə tərəfdarlarından Bryus Bartlet “Geo-economics: The New Mercantilism” adlı məqaləsi ilə ön plana çıxmışdır.

Məhz bu baxımdandır ki, xarici iqtisadi təhlükəsizlik və onun mühüm amilləri nəzərdən keçirilərkən geoiqtisadi və geostrateji amillər və onların dəyişmə trayektoriyaları sözügedən sahədə dövlət siyasəti üçün müxtəlif ssenarilər yaratmış olur. Bu amillərin elastikliyi (dəyişkənliyi) isə alternativ tədbirlərin əvvəlcədən müəyyənləşdirilməsi zəruriliyini tələb edir.

Geoiqtisadi kateqoriyalar və onların xarici iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi aspektindən mahiyyəti. Tədqiqatlar birmənalı şəkildə bizə onu deməyə əsas verir ki, hər hansı bir sistem təhlil olunarkən, şübhəsiz, həmin sistemin elementləri və onların təsir gücləri birinci növbədə nəzərə (tədqiq edilmə baxımından) alınmalıdır. Məhz bu baxımdandır ki, geoiqtisadi sistem özündə bir çox kateqorial məzmunla malik elementləri birləşdirməklə kifayət qədər ciddi dəyişmələrin nəzərə alınması zərurətini yaratmış olur.

Xarici iqtisadi təhlükəsizliyin təmini ilə əlaqədar dövlət siyasətinin reallaşdırılması baxımından sözügedən kateqoriyalar qismində əsas etibarilə milli, regional, subregional və global maraqlar, güc (iqtisadi güc) və güc mərkəzləri, pan-bölgə (geoiqtisadi pan-bölgə) s. ön plana çıxır. Şübhəsiz, milli inkişaf strategiyaları hazırlanarkən burada əsas istinad mənbəyi (strategiyaların mahiyyəti baxımından) milli maraqlar və bilavasitə onlardan irəli gələn prioritetlərdir. Ancaq biz milli iqtisadi təhlükəsizlik, xüsusilə də xarici təhdidlərin mövcudluğu şəraitindəki davranışlardan danışdıqda burada əsas istinad mənbəyi “sinxronlaşma effekti” yaratmaqla istər kəmiyyət, istərsə də keyfiyyət nöqteyi-nəzərindən bir-birindən fərqlənən ancaq bu və ya digər şəkildə bir-birini tamamlayan maraqlar sisteminin yaratdığını müşahidə edə bilərik (bax sxem 2.).

Sxem 2.Xarici iqtisadi təhlükəsizliyin təmini aspektindən maraqlar (iqtisadi) müstəvisi

Mənbə: müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

Təbiidir ki, belə bir mürəkkəb struktura malik maraqlar sisteminin formalaşmasında əsas həlledici trend kimi qloballaşma, xüsusilə də iqtisadi qloballaşma çıxış edir. Məhz bu trend dünyanın fərqli yerlərində (coğrafi baxımdan) müşahidə edilən real təhdidləri onun mövcudluğu (zaman baxımından) intervalından asılı olaraq “yoxluxma effekti” yaratmaqla bütövlükdə global maraqlar müstəvisinə yönəlik təhdid fenomeninə çevirmiş olur. Bununla yanaşı, maraqlar müstəvisində müşahidə edilən dəyişikliklər (bir anklavdan digərinə keçid) bir-birindən kəskin şəkildə fərqlənən təhdidləri də (xüsusilə də xarici təhdidləri) bərabərində gətirmiş olur. Bu xüsusiyyət - xarici iqtisadi təhlükəsizliyə yönəlik potensial təhdidlərin daimi olaraq mövcudluğu tezisini təsdiqləmiş olur.

Məhz belə bir mürəkkəb maraqlar müstəvisində ayrı-ayrı milli iqtisadiyyatlar təhdidlərə adekvatlığı təmin etmək məqsədilə geoiqtisadi situasiyanı təhlil etməklə xüsusi vasitələrdən (iqtisadi alətlərdən) istifadə etməlidirlər ki, geoiqtisadi gücü düzgün modifikasiya etmiş olsunlar.

Ümumiyyətlə güc (geoiqtisadi güc) kateqoriyası (anlayışı), sosial elmlərdə ki, bir çox kateqoriya (anlayış) kimi fərqli anlamlarda istifadə edilən və tam anlamıyla vahid yanaşmaya varılmayan olduqca ciddi və əhəmiyyətli bir kateqoriyadır. Nəzərə alsaq ki, bu kateqoriya geosiyasət ilə geoiqtisadiyyatda ortaq istifadə olunur, onda yuxarıdakı səbəbidə əsas götürərək məsələyə həss yanaşmaq zərurətinin səbəbini müəyyənləşdirə bilərik. Belə ki, yanaşmaların müxtəlifliyini nəzərə alaraq gücün (geoiqtisadi gücün) bəzi hallarda potensial təsir, bəzi hallarda isə ancaq müqayisə edildiyi halda anlamlı bir kateqoriya kimi təqdim edildiyini müşahidə edirik.

Dövlətlərarası münasibətlərdə isə milli gücün ən geniş yayılmış anlamı “Bir dövlət

S.C.Əliyev: Xarici iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi üzrə dövlət siyasətində geoiqtisadi amillərin təsirinin qiymətləndirilməsi problemləri

lütün başqa bir dövlətin davranışlarını öz hədəfləri (milli maraqları) doğrultusunda dəyişdirməyə təsir etmə bacarığıdır” [10, s.166]. Ümumiyyətlə geoiqtisadi güc kateqoriyasını (anlayışını) konkretləşdirən təsbit potensialdır (tutum anlamında). Potensial adətən “güc mənbəyi” kimi təqdim edilməkdədir. Məhz elə bu baxımdan, Jozef Frankelə görə “güc digərlərinin davranışları üzərinə təsir edə bilmə potensialıdır” [11, s. 120-122].

Konkret milli dövlətlərin gücü və gücünün keyfiyyəti tarix boyu dəyişməklə bərabər, “güclü dövlət” anlayışının məzmunu dadövlətdən dövlətə görə fərqli bir şəkildə xarakterizə edilmişdir. Belə ki, konkret milli dövlətlərin qlobal sistemdə güc tətbiqinin əsas istiqamətlərindən biri kimi hərbi (əsgəri) güc xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Klassik yanaşmaya görə hər hansı bir dövlətin önəmli inkişaf (böyümə) və təsir yaratma aləti kimi hərbi (əsgəri) gücü hazırda iqtisadi güc ilə rəqabət şəraitindədir. Kopenhagen təhlükəsizlik məktəbinin tərəfdarlarından olan Klaus Knor güc (geoiqtisadi) kateqoriyasını təhlil edərkən, hərbi (əsgəri) güc ilə iqtisadi gücü birlikdə götürmüş, onlar arasında mütənasibliyin (bağlılığın) mövcudluğunu təsbit etməklə digər elementlərin mövcudluğuna da diqqət yetirmişdir. Ona görə iqtisadi güc iqtisadi təsir alətləri (vasitələri) ilə birbaşa nəticəyə hədəflənmiş tədbirlər kompleksidir və burada texnoloji potensialın rolu da mütləqdir [12, s. 137-138].

Digər bir yanaşmaya diqqət yetirsək görürük ki, David Fransvortun da qeyd etdiyi kimi, “Güclü bir dövlət düşünülüyü zaman ilk öncə hərbi (əsgəri) güc ön plana çıxır, ancaq buna baxmayaraq, bu fenomen dövlətin istər abstrakt, istərsə də konkret bir sıra ünsürün (amilin) bir araya gəlməsi ilə formalaşır. Burada konkret ünsürlər (amillər) kimi əhali, coğrafiya, təbii resurslar, iqtisadi güc və hərbi (əsgəri) güc çıxış edərkən, abstrakt ünsürlər qismində regional liderlik, siyasi və iqtisadi hegemoniya və s. çıxış edir” [13, s. 95-96].

Geoiqtisadi güc isə özündə iki komponenti birləşdirir ki, bunlardan biri iqtisadiyyat, digəri isə şübhəsiz, strateji (coğrafi) mövqedir. Geoiqtisadiyyatda bu iki komponentin effektiv reallaşdırılması ilə xarici iqtisadi təhlükəsizliyi ciddi şəkildə tədqiq etməyə yararlı olan “geoiqtisadi güc” indeksi formalaşdırılmışdır. Bu indeks milli iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi üçün də nəzərə alınan ciddi bir elmi (tədqiqat) aparat kimi istifadə edilməkdədir. Sözügedən indeksin hesablanma metodikası (tənliyi) aşağıdakı kimidir:

$$JGI = C + E + U$$

Burada:

C - ölkənin ərazisi (istifadə üçün yararlı ərazi, əhalinin sıxlığı), coğrafi vəziyyəti (mərkəz və yaxud əyalət ölkə statusu) və təbii resurslar (mineral ehtiyatlar, enerji ehtiyatları və s.);

E – milli iqtisadiyyat (ÜDM,ÜMM), sənaye istehsalı və istehlakı potensialı, texnoloji situasiyası, real iş gücü potensialı, xarici iqtisadi situasiya (idxal, ixrac və xarici ticarət dövriyyəsi, valyuta ehtiyatları, xarici borc və xarici birbaşa investisiyalar və s.);

U – millət (əhalinin təhsil səviyyəsi, texnologiya və yenilik yaratma qabiliyyəti, idarəetmə siyasəti, beynəlxalq nüfuz və s.).

Həç şübhəsiz, qlobal iqtisadi məkanda müşahidə edilən yeni meyillər sözügedən komponentin hesablanması metodikasında verilənlərin (dəyişilənlərin) əvəzlənməsi ilə nəticələnir. Bu isə prosesə spektik yanaşmanı tələb etməklə geosiyasətdən geoiqtisadiyyata keçid nəticəsində önə çıxmış amillərin daha həlledici olması səbəbilə kluminativ rol üstələmiş verilənlərin əsas götürülməsi ilə nəticələnmişdir.

Bu cür yanaşmalardan biri Klifford German tərəfindən “dogru olmayan çoxdəyişənli indeksi ərazi, əhali, iqtisadi və hərbi (əsgəri) verilənlərdən (dəyişkənlərdən) ibarət “daha həssas” bir qlobal güc indeksi” kimi təqdim etmişdir [14, s. 138-144]. Sözügedən tənlik riyazi dildə aşağıdakı kimi təqdim edilmişdir:

$$G = \text{milli güc} = N(L + P + I + M)$$

Burada: **N** - ölkənin nüvə gücü, **L** - torpaq (ərazi), **P** - əhali, **I** - sənaye sferası, **M** - hərbi (əsgəri) böyüklüyü özündə ehtiva edir.

Son dövrlər dünyada müşahidə edilən əsas cərəyanlar fonunda siyasi xəritədə kifayət qədər ciddi dəyişikliklərin ola biləcəyi ehtimalı hər keçən gün bir az daha inandırıcı argumentə çevrilir. Məhz belə bir şəraitdə dünyanın geoiqtisadi atlasında da radikal dəyişikliklərin olacağı və ümumilikdə geoiqtisadi atlasın yenidən formalaşdırılması zərurətini də özü ilə birlikdə gətirmişdir.

Milli güc istər geosiyasi, istərsə də geoiqtisadi mühit vəziyyətindən asılı olmayaraq, geostarteji mövqenin stabil saxlanılmasına köklənməlidir. Prosesi elə bu kontekstdən tədqiq edən müasir dövrün önəmli strateq və elm bilicilərindən biri Əhməd Davutoğlunun interpretasiyasında güc daha dolğun və bütün verilənlərin (dəyişənlərin) vahid sistem halında təqdim edilmiş və onların önəmliliyi ön plana çıxarılmışdır. Ümumi bir güc təhlili olaraq aşağıdakı düstur daha ciddi və geniş əhatəliliyi ilə xüsusi əhəmiyyət kəsb etməkdədir [15, s. 17-18]:

$$G = \{(t + c + n + k) + (e_k + t_k + a_k)\} \times (SZ \times SP \times SI)$$

Burada: **SV** - sabit virilənlər kimi **t** - tarix, **c** - coğrafiya, **n** - əhali, **k** -mədəniyyət;
PV- potensial verilənlər kimi **e_k** - iqtisadi potensial, **t_k** – texnoloji potensial, **a_k** – hərbi (əsgəri) potensial və **SZ** - strateji düşüncə,
SP - strateji planlaşdırma, **SI** - siyasi iradədir.

Bütün bu yanaşmaların sistemli tədqiqi bizə onu deməyə əsas verir ki, sözügedən

S.C.Əliyev: Xarici iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi üzrə dövlət siyasətində geoiqtisadi amillərin təsirinin qiymətləndirilməsi problemləri

kontekstə xarici iqtisadi təhlükəsizlik problemlərinin yaranması, planlaşdırılması və həyata keçirilməsi kontekstindən olduqca ciddi elmi aparat rolunu üstələmişdir.

Hər-hansı bir milli iqtisadiyyatın xarici iqtisadi təhlükəsizlik problematikasi şərh olunarkən onun geostrateji mövqeyi birmənalı şəkildə təhlil edilməlidir. Çünki təhlükəsizlik mühiti bütün proseslərin reallaşdırıldığı mühit olmaqla geostrateji mövqeyi də özündə əks etdirməklə xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Geoiqtisadi kateqoriyalar çərçivəsində kifayət qədər önəmli xüsusiyyətlərdən, əgər belə demək mümkündürsə, bazis faktorlardan biri də heç şübhəsiz, geoiqtisadi məkandır. Ölkə hüduqlarından kənar, yəni xarici təhdidlər nəzərə alındıqda, məkan faktoru ciddi şəkildə araşdırılmalı və hətta preventiv strategiyaların hazırlanmasında mərkəz amil rolunu üstələməlidir. Ümumiyyətlə makroiqtisadi proseslər və xarici iqtisadi siyasət problematikasına nəzər saldıqda, məkan (iqtisadi məkan) faktorunun iqtisadi həyatdakı həlledici rolunu görmək mümkündür. Sözügedən kateqoriya ilə əlaqədar tədqiqatlara hələ XIX yüzillikdə rast gəlmək mümkündür. F.Listin “böyük məkanlar avtarkiyası” adını almış müstəqil ərazi konsepsiyası məkan iqtisadiyyatının inkişafına daha böyük təsir göstərmişdir.

Geoiqtisadiyyatda məkan kateqoriyası heç şübhəsiz, çağdaş qlobal iqtisadi sistemdə fərqləndirilən əsas güc mərkəzləri və regionlaşma (regional iqtisadi integrasiya prosesləri bazisində) kimi yeni tendensiyalar ilə bilavasitə əlaqələndirilməkdədir. Hələ 1970-1990-cı illərdə regional birliklərin formalaşması və onların inkişaf xüsusiyyətlərinin ölkələrin geostrateji maraqları kontekstində təhlil edən Gessi Pon və Kavita Pandit sözügedən proseslər fonunda region-dövlətlərin yeni aktorlar qismində çıxış etdiklərini təsbit etmişlər. Sözügedən dövrdə altı regional dövlətin mövcud olduğunu və onların hər birinin bir mərkəz (regional) bazar ətrafında mübarizə apardıkları tezisi kifayət qədər ciddi müzakirə obyektinə çevrilmişdir.

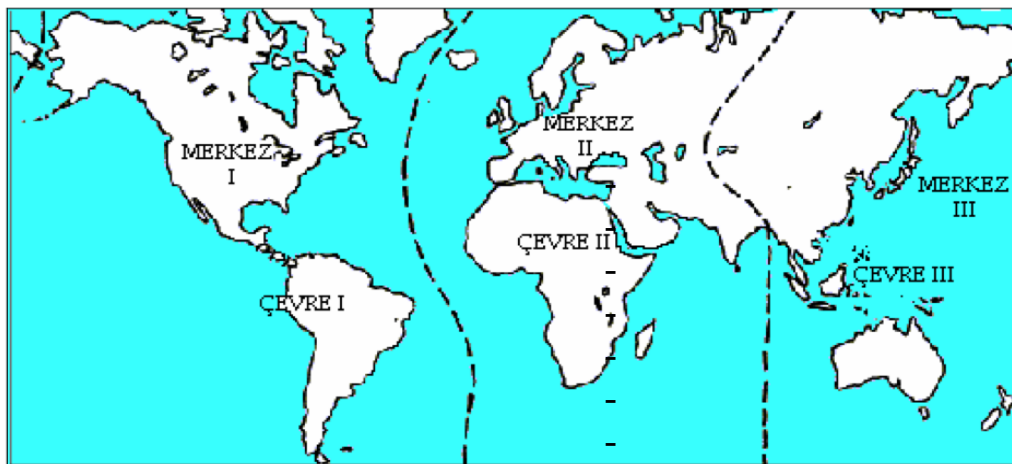
Məhz belə bir mürəkkəb şəraitdə geoiqtisadi pan-region modelləri meydana çıxmış və tədricən inkişaf etdirilmişdir. Bu kontekstdən, modellərdə mərkəz və əyalət münasibətləri ön planda tutulmuşdur (bax şəkil 1.).

Xarici iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi üzrə dövlət siyasətində bu yanaşma dövlət sərhədi ilə geoiqtisadi sərhədlər nəzərə alınmaqla təhdidlərin limoloji (latınca-dan limes – sərhəd) konsepti formalaşdırılır. Nəzəri baxımdan, dövlət və geoiqtisadi sərhəd aşağıdakı kimi fərqləndirilmişdir:

- Dövlət sərhədi – dövlət quruluşu, milli xüsusiyyət, gömrük nəzarəti, xarici ticarət qaydaları ilə məhdudlaşmış siyasi və ya iqtisadi sərhəddir.
- Geoiqtisadi sərhəd – iqtisadi təsir zonaları, geoiqtisadi əməliyyat meydanları, anklavlararası əmək bölgüsü qovuşuqlarıdır ki, burada əmtəə və xidmətlərin mübadiləsi gedir və dünya gəliri və geoiqtisadi renta bölünür.

lazımdır:

- frontier (ingiliscə frontier sözündən götürülmüşdür; hərfi mənada mühacirlər tərəfindən mənimsənilən və mənimsənilməyən torpaqlar arasında sərhəd) – ABŞ-ın qərbində azad torpaqların mənimsənilməsi dövrünü (1890-cı ilə qədər) ifadə edən anlayışdır;
- bufer (ingiliscə buffer sözündən götürülmüşdür; hərfi mənada təkanları yüngülləşdirmək) – tarixdə müharibə aparan dövlətlər arasında hərbi əməliyyatların getmədiyi məkan;
- limitrof (latınca limes və yunanca trophos sözlərindən götürülmüşdür – doyurucu, təşəkkül edici) – Avrasiyada Rusiyanı əhatə edən aralıq məkan, sivilizasiyalararası qurşaq, Şimal Buzlu okeandan Sakit okeana qədər uzanır. Bu anlayış rus alimləri S.Xatuntsov və V.Tsimburski tərəfindən təklif olunmuşdur [16, s. 78-80].

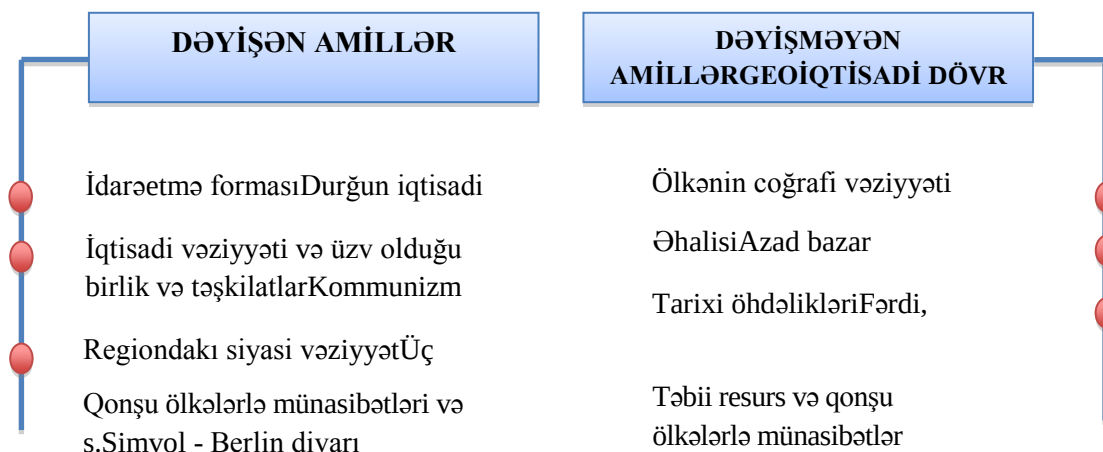
Şəkil 1. Geoiqtisadi pan-regionlar çərçivəsində mərkəz və əyalət iqtisadiyyatları

Mənbə: TAYLOR, Peter, “Unity and Division in Global Political Geography”, Ian Douglas, (ed.), (1996), Companion Encyclopedia of Geography: The Environment and Humankind, London: Routledge, ss.332–352.

Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üzrə dövlət siyasətinin geoiqtisadi aspektdən dəyərləndirilməsi. Azərbaycan Cənubi Qafqazda strateji önəmli, regionun əsas güc mərkəzi statusuna malik olmaqla geosiyasi və eləcə də geoiqtisadi baxımdan quru və dəniz güc mərkəzlərinin, qərb-şərq və şimal-cənub dəhlizləri uğrunda reallaşdırılan çoxməqsədli strategiyalarda həlledici mövqeyə malikdir. Məhz bu geostrateji mövqe ölkənin istər milli təhlükəsizlik, istərsə də onun əsas istiqamətlərindən biri kimi iqtisadi təhlükəsizliyinin təmini məsələlərini ön plana çıxarır.

S.C.Əliyev: Xarici iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi üzrə dövlət siyasətində geoiqtisadi amillərin təsirinin qiymətləndirilməsi problemləri

ni zamanda ölkənin xarici iqtisadi təhlükəsizliyinin təmini aspektindən də önəmli əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Problemə nəzəri baxımdan yanaşdıqda sözügedən amillərin iki (dəyişən və dəyişməyən) mühüm qrupda qruplaşdırıldığını müşahidə etmiş olarıq (bax sxem 3.). Heç şübhəsiz, haqqında danışdığımız amillər ayrı-ayrı ölkələrə görə dəyişir.

Sxem 3. Geostrateji mövqeyi şərtləndirən amillər (ünsürlər) sistemi

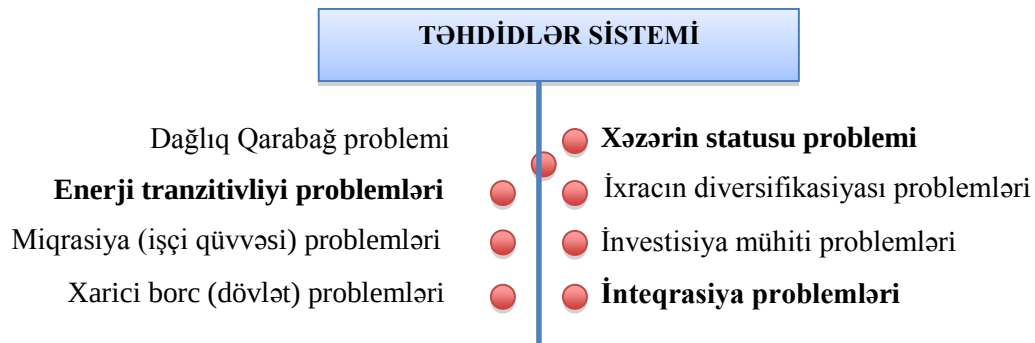
Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur

Yuxarıda qeyd etdiyimiz amillər detallı şəkildə araşdırıldıqda onlar ümumilikdə ölkənin təhlükəsizlik mühitini formalaşdıran elementlər kimi də qiymətləndirilə bilər. Məhz bu kontekstdən, Azərbaycan Respublikasının təhlükəsizlik mühiti qlobal və regional səviyyələrdə hazırda mövcud olan və gələcəkdə meydana çıxma biləcək müxtəlif qarşılıqlı əlaqəli amillər ilə müəyyən edilir [20, s.3]. Bu gün dünya siyasi xəritəsində müstəqil dövlət statusu ilə mövqe tutmuş əksər ölkələr geosiyasi və eləcə də geoiqtisadi mövqeləri baxımından heç də hər zaman müstəqil təhlükəsizlik siyasəti yürüdə bilmirlər. Bu isə geoiqtisadi güc mərkəzlərinin formalaşması və fəaliyyət sferalarının diversifikasiyası baxımından həlledici amildir.

Ancaq mürəkkəb geostrateji mövqedə yerləşməsinə baxmayaraq, Azərbaycan Respublikası xalqın və ölkənin milli maraqlarını təmin etməyə qadir müstəqil, demokratik, hüquqi, dünyəvi, unitar dövlət olaraq, öz inkişafı naminə milli təhlükəsizlik siyasətini müəyyən edir və həyata keçirir [20, s. 3-5].

Payına Cənubi Qafqaz iqtisadiyyatının 70-75%-i düşən Azərbaycan, şübhəsiz, regionun əsas geoiqtisadi güc mərkəzi kimi, tam müstəqil iqtisadi təhlükəsizlik strategiyası reallaşdırmaq imkanına malikdir. Elə bu baxımdandır ki, ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinə yönəlik real və potensial xarici təhdid və risklər birmənalı şəkildə geoiq-

tisadi konturlar müstəvisində dəyərləndirilməlidir. Geoməkanın genişliyi, mürəkkəbliyi, qeyri-sabit dinamikası, informasiya amilinin və texnoloji inkişafın durmadan artan əhəmiyyəti xarici iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsində təhlükəsizlik seqmentlərinin koordinasiya şəkildə təhlil edilməsi zərurətini yaratmış olur. Azərbaycan Respublikasının mövcud geostrateji mövqeyinin mürəkkəbliyi və ondan doğan təhdidləri, milli təhlükəsizlik sistemi çərçivəsində əhəmiyyətlik dərəcəsinə görə, aşağıdakı sxemdəki kimi ümumiləşdirə bilərik (bax sxem 4.). Sxemdən də göründüyü kimi burada təhdid kimi qəbul etdiyimiz istiqamətlər, ümumilikdə təhlükəsizlik problematikasının təsnifat meyarlarının demək olar ki, bütün parametrlərini özündə əks etdirmişdir.

Sxem 4. Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi təhlükəsizliyinin geoiqtisadi aspektdən təhdidlər sistemi (potensial və real)

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur

Müstəqillik əldə etdikdən sonrakı milli inkişaf tsiklinə nəzər saldıqda burada istənilən mərhələdə təhdidlərin mövcudluğunu və geoiqtisadi aspektli təhdidlərin isə bütün dövrlər üçün aktual olduğunu müşahidə etmiş oluruq. Bu kimi təhdidlərə Xəzərin hüququ statusu, enerji tranzitivliyi və inteqrasiya problemləri aid edilə bilər. Ölkənin inteqrasiya siyasətinin prioritetləri və regionda müşahidə edilən yeni təşəbbüslər və bu kimi digər məsələlər olduqca ciddi təhdid kimi həm potensial, həm də real xarakterə malikdir. Bu istiqamətdə müşahidə edilən tendensiyalar təhdid xarakterli olub, ümumilikdə milli təhlükəsizlik sisteminə aid olmaqla bəzi nüansları ilə iqtisadi və siyasi təhlükəsizlik sistemlərinin də predmetinə aid edilir.

Nəticə. Nəticə etibarilə qeyd etmək lazımdır ki, milli xarici siyasət strategiyasının əsas prioritetləri müəyyənləşdirilərkən, şübhəsiz, həmin prioritetlərə fokuslanmış təhdidlər də təsbit olunmalıdır. Bu çərçivədə təsbit olunmuş təhdidlər birmənalı təsir gücünə malik olmamaqla olduqca dəyişən effektlərlə xarakterizə edilir.

Məhz bu baxımdan, ölkənin xarici iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi kimi ciddi öhdəlikləri özündə əks etdirən dövlət siyasəti və onun reallaşdırılması mərhələsində geoiqtisadi amillərin düzgün qiymətləndirilməsi olduqca aktual elmi-praktik

Ədəbiyyat

- [1] M.Vayezı, “Postsovet dövründə yeni regional təhlükəsizlik yanaşmaları”: Azerbaijan focus, Bakı, 2010, s.34
- [2] M. Kondracke, “Punch-Puller: Paul Tsongass, Foreign Policy”, The New Republic, vol:216, 1992, s.14-15
- [3] Mackubin Thomas Owens, “In Defense of Classical Geopolitics”, Naval War College Review, 1999, (<http://www.nwc.navy.mil>)
- [4] Colin S. Gray, “A Debate on Geopolitics: The Continued Primacy of Geography”, Orbis (Philadelphia, Pa.) Vol. 40, 1996, s.247.
- [5] H. McKinley Conway, Geo-Economics: The New Science, Conway Data Inc., Norcross, 1994, s. 55-56.
- [6] V.D Mamadouh, “Geopolitics In The Nineties: One Flag Many Meanings”, Geojournal, Vol: 46, Number: 4, Springer, Amsterdam, 1998, s. 239.
- [7] Andreas Andrianopoulos, “Greece Within A Changing International Environment”, (<http://www.newliberals.gr/a001eng.htm>).
- [8] Pascal Lorot, “La Géoéconomie, Nouvelle Grammaire des Rivalités Internationales”, (http://www.diplomatie.gouv.fr/fr/actions-france_830/etudes-recherches3119/annuaire-francais-relations-internationales3123/IMG/pdf/FD001147.pdf), s. 116
- [9] M.Foucher, 1997. Akt.:V.D Mamadouh, “Geopolitics In The Nineties: One Flag Many Meanings”, Geojournal, 46, 1998, s. 241.
- [10] Dean G.Pruitt, “National Power and International Responsiveness”, Background, vol. 7, No. 4 1964, s.166.
- [11] Tayyar Arı, Uluslararası İlişkiler ve Dış Politika, Alfa Yayınları, 2004, İstanbul, s.120–122.
- [12] Faruk Sönmezoğlu, Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi, Filiz Kitabevi, 1995, İstanbul, s.137–138.
- [13] Davit Farnsworth, International Relations, Chicago, Nelson Hall Inc, 1988, ss. 41–57, Aktaran Deniz Ülke Arıboğan, “Globalleşme Senaryosunun Aktörleri”, s. 95-96.
- [14] Clifford German, “A Tentative Evaluation of World Power,” Journal of Conflict Resolution, ss. 138–144.
- [15] Ahmet Davutoğlu, Stratejik Derinlik Türkiye’nin Uluslararası Konumu, Küre Yayınları, 2011, İstanbul, s.17-18.
- [16] İ.P.Çyornaya. Geoiqtisadiyyat: Dərs vəsaiti M.: “Daşkov və Ko” Nəşriyyat və ticarət korporasiyası, 2012. s.78-80

- [18] Matthew Sparke, “Excavating The Future In Cascadia: Geoeconomics And The Imagined Geographies Of A Cross-Border Region”, BC Studies, 127, 5-44, 2000.
- [19] Taylor, Peter, “Unity and Division in Global Political Geography”, Ian Douglas, (ed.), (1996), Companion Encyclopedia of Geography: The Environment and Humankind, London: Routledge, ss.332–352.
- [20] “Azərbaycan Respublikasının Hərbi Doktrinası”, 2010-cu il 8 iyun, Bakı, s.3-5
- [21] Ali Shah, Syed Adnan, “Geopolitics of the Caspian Sea Region: A Russian Perspective”, The Institute of Strategic Studies Islamabad; (Ошибка! Недопустимый объект гиперссылки. Detail. php? dataId=192).
- [22] Vinogradov, Sergei, “Transboundary Water Resources in the Former Soviet Union: Between Conflict and Cooperation”, Natural Resources Journal, Cilt 36, Sayı 2, s. 396.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ НАЛОГОВОГО КОНТРОЛЯ И ПОВЫШЕНИЕ ЕГО РЕЗУЛЬТАТИВНОСТИ

Н.З.Пашаевой

диссертант, АГЭУ

Мобильный телефон (+99450)501 04 00

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 27 fevral 2015; Çapa qəbul edilmişdir 30
mart; online-da çap edilmişdir 5 aprel 2015

Received 27 February 2015; accepted 30 March 2015; published online 5 April 2015

Резюме

Статья посвящена совершенствованию налогового контроля и повышению его результативности. Основная цель исследования заключается в том, чтобы достичь эффективного налогового контроля зависящего от правильного выбора форм, методов, способов и видов налогового контроля. Оптимальные их сочетания, которые позволяют с наименьшими усилиями достигать наилучших результатов при осуществлении налогового контроля, как правило, находят свое закрепление в соответствующих методиках. В своей совокупности они и составляют методическую основу налогового контроля. В этой связи следует отметить, что успех контрольной деятельности в сфере налогообложения во многом зависит от качества методик, рекомендуемых для использования должностными лицами налоговых органов.

Ключевые слова: налоговый контроль, эффективность, налогообложение, налогоплательщик, санкция.

Jel Classification: H21

VERGİ NƏZARƏTİ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ VƏ ONUN SƏMƏRƏLİLİYİNİN ARTIRILMASI YOLLARININ ƏSASLANDIRILMASI

Xülasə

Məqalə vergi nəzarəti təkmilləşdirilməsi və onun səmərəliliyinin artırılması yollarının əsaslandırılmasına həsr edilmişdir. Tədqiqatın əsas düzgün məqsədi qoyaraq, vergi nəzarətinin səmərəliliyi onun forma, üsul və növlərinin optimal qayda ilə ən kiçik şəylərlə yüksək nəticələrə nail olmaq mümkündür. Bütün bunlar isə vergi nəzarətinin metodiki əsasını təşkil edir. Vergiyə cəlb olunma sahəsində nəzarət fəaliyyətinin müvəffəqiyyəti vergi orqanlarının rəhbər işçiləri üçün istifadə edilməsi tövsiyə edilən metodikalardan asılıdır.

IMPROVING TAX CONTROL AND INCREASE ITS EFFECTIVENESS

Abstract

This article is devoted to the improvement of tax control and improvement its effectiveness. The main objective of the study is to achieve effective fiscal control depends on the correct choice of forms, methods, techniques and forms of tax control. Optimal combinations that allow with the least effort to achieve the best results in the implementation of tax control tend to find their anchorage in the relevant procedures. Taken together, they constitute the methodological basis of tax control. In this regard, it should be noted that the success of control activity in the field of taxation depends largely on the quality of the techniques recommended for use by tax officials.

Keywords: tax control, efficiency, taxation, taxpayer sanction

Проводимая в Азербайджанской Республики налоговая реформа ориентирована на достижение оптимального соотношения между стимулирующей и фискальной функциями налогов. «Оптимальная структура налогов определяется как такая структура, которая максимизирует благосостояние общества», поэтому основные задачи налоговой реформы можно определить как достижение более справедливого распределения налогового бремени, переход к оптимальным налоговым ставкам и общее упрощение налоговой системы.

Не секрет, что одной из важнейших составляющих государственного управления налоговыми поступлениями является налоговый контроль. От организации и эффективности работы данного механизма во многом зависит эффективность всей налоговой системы в целом. Конечно, налоговый контроль не может являться панацеей от неадекватной системы налогообложения, но, тем не менее, любой налоговый механизм без надлежащего налогового контроля оказывается нежизнеспособен.

Налоговый контроль - это особая разновидность контроля, реализуемого в налоговой сфере, цели и основные задачи которого имеют четко выраженный налоговый характер, а их достижение осуществляется посредством функционирования особой системы, в специфическом правовом поле, в отношении ограниченного контингента контролируемых лиц и объектов контроля, при соблюдении установленных условий для выполнения контрольных процедур [1, С. 27-42.].

Налоговый контроль является одним из элементов государственного нало-

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin Elmi Xəbərləri, İl 3, Cild 3, Yanvar – Mart, 2015, səh.112-119
Scientific Reviews in Azerbaijan State University of Economics, Year 3, Volume 3, January -March, 2015, pp.112-119

самим процессом налогового контроля становятся возможными посредством реализации взаимосвязанной системы мероприятий и процедур, действий и операций, приемов, способов и методик контрольного, проверочного, аналитического и процессуального характера.

На наш взгляд, необходимость осуществления налогового контроля объясняется рядом причин: значительным недополучением налогов и сборов в бюджеты бюджетной системы в результате налоговой недисциплинированности некоторой части налогоплательщиков; несовершенством и нестабильностью самого налогового законодательства и нормативных документов, следствием чего является внесение большого количества изменений, дополнений, отмена отдельных положений; нечеткими формулировками и противоречиями в некоторых нормативных документах, дающими основания двойственного толкования вопроса об уплате налога, и позволяющими отдельным налогоплательщикам уйти от уплаты налога или уменьшить его размер; несогласованностью в ряде случаев нормативных актов по налогообложению и положений по бухгалтерскому учету; преднамеренным уходом от уплаты налогов или занижением их суммы.

Содержание налогового контроля включает:

- наблюдение за подконтрольными объектами;
- прогнозирование, планирование и анализ тенденций в налоговой сфере;
- принятие мер по предотвращению и пресечению налоговых нарушений;
- выявление виновных и привлечение их к ответственности.

Практическими аспектами применения основных положений Налогового Кодекса АР и проблемными вопросами, оценивающими коллизии и возможности интерпретации тех или иных правовых норм, являются:

- учет налогоплательщиков. Ведение базы данных Государственного реестра налогоплательщиков;
- камеральная проверка бухгалтерской и налоговой отчетности, а также иных сведений от налогоплательщиков. Применение санкций за нарушение налогового законодательства, выявленные на этом этапе работы, и информирование об этом налогоплательщиков;
- учет поступлений в бюджет: выявление недоимок и переплат, их взаимозачеты, возврат излишне уплаченных сумм налогов, начисление пени с информированием налогоплательщиков о результатах;

- выездная налоговая проверка (от выбора объекта до формирования постановления о наложении санкций по ее результатам);

Н.З.Пашаевой: Совершенствование налогового контроля и повышение его результативности
И-
нан
о-
нодательства [2, С. 32-37].

В теории и на практике зачастую допускается смешение форм, методов и видов налогового контроля. Так, в опубликованных работах предварительный, текущий и последующий контроль рассматриваются либо как форма, либо как виды или типы контроля. Формы проведения налогового контроля, установленные АР, представлены на рис 1.

Рис. 1 Формы налогового контроля

Что касается метода налогового контроля, то он включает специфические способы и приемы, которые, в свою очередь, различаются в зависимости от того, является ли налоговый контроль документальным или фактическим.

Применительно к документальному налоговому контролю выделяются следующие приемы :

- формальная, логическая или арифметическая проверка документов;

- юридическая оценка хозяйственных операций, отраженных в документах;
- встречная проверка, основывающаяся на том, что проверяемая операция находит отражение в аналогичных документах организации - контрагента и в
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin Elmi Xəbərləri, İl 3, Cild 3, Yanvar – Mart, 2015, səh.112-119
Scientific Reviews in Azerbaijan State University of Economics, Year 3, Volume 3, January -March, 2015, pp.112-119
— ЭКОНОМИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ.

Результативный налоговый контроль предполагает выявление и пресечение налоговых нарушений и преступлений, то есть налоговые нарушения и преступления выявляются в ходе проведения налоговых проверок, ущерб, нанесенный государству в виде неуплаченных налогов, возмещается, а виновные несут наказание в виде штрафов или административной уголовной ответственности.

Для выявления налоговых нарушений и преступлений необходимо наличие следующих условий:

1. возможность проведения регулярных проверок организаций и предпринимателей;
2. возможность проверки всех документов, отражающих реальную деятельность проверяемого лица, его филиалов и подразделений;
3. возможность проведения встречной проверки группы взаимосвязанных лиц, находящихся в договорных, кооперационных или кредитных отношениях, либо связанных между собой системой участия в капитале.

При этом, для пресечения налоговых нарушений и преступлений необходимы следующие условия:

1. возможность принудительного взыскания задолженности по налогам с организаций за счет имущества организаций, денежных средств или имущества ее дебиторов и личного имущества ее учредителей;
2. возможность привлечения должностных лиц и физических лиц к уголовной ответственности за нарушение законодательства о налогах и сборах.

В настоящее время главной задачей контрольной работы налоговых органов, на решение которой направлены усилия Азербайджана - это задача усиления аналитической составляющей работы, внедрение в практику налогового контроля комплексного системного экономико-правового анализа финансово-хозяйственной деятельности проверяемых объектов. [3, С. 41-49.].

По характеру контрольных мероприятий налоговый контроль подразделяется на плановый и внеплановый (внезапный). В первом случае контроль подчинен определенному планированию, а во втором — осуществляется в случае внезапно возникшей необходимости.

Кроме того, налоговый контроль можно также определить как сплошной и выборочный. Первая форма налогового контроля основывается на проверке

Всё: Н.З.Пашаевой: Совершенствование налогового контроля и повышение его ая
 пре результативности де
 проверяемого периода или за несколько месяцев (рис. 2).

Рис. 2 Виды налоговых проверок

Отметим, что инновацией в рассматриваемой системе планирования выездных проверок является включение в состав критериев оценки рисков универсальных для всех юридических лиц показателей - налоговой нагрузки и рентабельности, тогда как подавляющее большинство критериев уже на протяжении длительного времени применяются в практике (отражение в отчетности убытков на протяжении нескольких налоговых периодов, низкий уровень среднемесячной заработной платы в расчете на одного работника, «миграция» налогоплательщика между налоговыми органами и т. д.).

Таким образом, одним из направлений повышения результативности налогового контроля, снижения трудоемкости и материальных затрат на проведение проверки является совершенствование процедур предпроверочного анализа деятельности налогоплательщиков. Как известно, в процессе выездной проверки налоговым инспекторам приходится фактически восстанавливать бухгалтерский и налоговый учет на предприятии и в организации, проверять правильность и хронологический порядок отражения хозяйственных операций. Поэтому первоочередную важность приобретает предварительный анализ деятельности налогоплательщика. Налоговый инспектор должен проводить выездной контроль, заранее зная, какие нарушения, вероятнее всего, допускает налогоплательщик. [4, С. 57-65.].

Использование инструментария макроанализа в системе экономического анализа тесно связано с инструментарием микроанализа (анализом финансово-хозяйственной деятельности конкретных субъектов хозяйствования), что в

налогоплательщика по направлениям его проверок.

Анализ уровней и динамики финансовых, налоговых и экономических показателей деятельности налогоплательщика состоит в определении системы комплексных аналитических показателей, которые отражают все основные изменения, происходящие в финансово-хозяйственной деятельности субъекта хозяйственной деятельности за несколько лет, предшествующих году проведения проверки. При проведении анализа с включением отчетных периодов за предшествующие годы анализируются сопоставимые показатели.

По нашему мнению, для анализа и оценки уровней и динамики результатов деятельности налогоплательщика могут использоваться следующие показатели:

- выручка (за вычетом НДС, акцизов и аналогичных обязательных платежей);
- себестоимость продукции (в том числе коммерческие и управленческие расходы);
- оплата труда работников (затраты на оплату труда);
- выработка на одного работающего (исходя из выручки);
- прибыль (убыток) до налогообложения;
- внереализационные доходы и расходы;
- платежи в бюджет (фактическое поступление налогов, сумма недоимки, отсроченные платежи).

Так, например, при сопоставлении темпов роста объема выручки и темпов роста себестоимости продукции устанавливается превышение одного из них над другим. Могут быть также исчислены коэффициенты опережения темпа роста себестоимости против темпа роста выручки, а также коэффициенты прироста себестоимости продукции на каждый процент прироста выручки. Вышеперечисленные показатели сопоставляются с аналогичными показателями прошлых лет.

Таким образом, на наш взгляд, результаты макро- и микроанализа ориентированы на решение следующих задач:

- контроль за налогооблагаемой базой и поступлением в бюджет денежных ресурсов в виде налогов;
- анализ эффективности системы налогообложения;
- анализ эффективности деятельности предприятий и организаций.

Такой комплексный подход позволяет осуществлять функции не только контроля, но и анализа деятельности налогового органа, всей системы налогообложения.

В целом, отметим, что эффективность налогового контроля зависит от правильного выбора форм, методов, способов (приемов) и видов налогового

контроля, как правило, находят свое закрепление в соответствующих методиках. В своей совокупности они и составляют методическую основу налогового контроля. В этой связи следует отметить, что успех контрольной деятельности в сфере налогообложения во многом зависит от качества методик, рекомендуемых для использования должностными лицами налоговых органов.

Литература

- [1]Зрелое А.П. Налоговый контроль, его задачи, формы и содержание согласно налоговым кодексам Российской Федерации и иных государств-участников СНГ// Налоги и налогообложение (научно-практический журнал). 2006. № 6. С. 27-42.
- [2] Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı 1995.
- [3] Azərbaycan Respublikasının vergi məəcəlləsinə əlavə və dəyişikliklər edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Qanunu ("Respublika" qazeti, 2012-ci il)
- [4] "Azərbaycan Respublikasında nəzarət kassa aparatlarının tətbiq olunması haqqında Nazirlər Kabinetinin Qərarı 266" Bakı, 2012-ci il.
- [5] Щясянли М.Х. «Верэиляр» Дярслик. Бакы-1998.
- [6] Гасанлы М.Х.Багиров Д.А. «Налоговый аудит в Азербайджане Учебное пособие.СПБ,ГФЭУ,1997.

ƏRZAQ TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏMİN EDİLMƏSİ ƏHALİNİN SAĞLAMLIĞININ QORUNMASININ PRIORİTET İSTİQAMƏTİ KİMİ

E.S.Qurbanov

doktorant, AR Prezidenti yanında DİA

“Bank of Baku” ASC, İdarə Heyəti Sədrinin Müşaviri

e-mail:elgun@bk.ru

Tel.ış: (+994 12) 4470055; Mobil tel. (+994 50) 2881002

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 6 yanvar 2015; Çapa qəbul edilmişdir 10 mart;

online-da çap edilmişdir 5 aprel 2015

Received 6 January 2015; accepted 10 March 2015; published online 5 April 2015

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi: Qloballaşma şəraitində ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasında dövlət tənzimlənməsinin rolunu müəyyən etməkdən ibarətdir. Tədqiqat işi: əsaslı və sistemli təhlil üsulları əsasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın nəticəsində qeyd edilir ki, ərzaq təhlükəsizliyi proqramı ümumdövlət əhəmiyyətli bir proqram olmaqla əhalinin keyfiyyətli ərzaq məhsulları ilə təmin edilməsində son dərəcə böyük əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycan Respublikasının ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ölkənin suverenliyinin, davamlı iqtisadi artıma nail olunması, cəmiyyətdə iqtisadi təhlükəsizliyin və sosial sabitliyin saxlanılması, ictimai tələbatların səmərəli ödənilməsi, siyasi sabitliyin saxlanılması amillərindəndir və ölkədə ən mühüm həyat təminatı sistemlərindən biri kimi daima aktualdır. Burada əsas diqqət, əhalinin daha ucuz və yüksək keyfiyyətli qida məhsulları ilə təmin olunmasına yönəldilməlidir ki, bu da geniş əhali qruplarının sağlam və düzgün həyat şəraitinin göstəricisidir. Tədqiqatın məhdudiyyətləri: tədqiqat daha geniş statistik məlumat tələb edir. Tədqiqatın elmi yeniliyi və orijinallığı: ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi aqrar sahə ilə birbaşa əlaqəli olduğundan, bu problemin həll edilməsində də məhz aqrar bölmənin işinin yaxşılaşdırılması prioritet məsələlərdən biridir. Strateji əhəmiyyət daşıyan məhsulların keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, istehsalın genişləndirilməsi ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması istiqamətində görülə biləcək ən vacib işlərdəndir

Açar sözlər: Milli iqtisadiyyat, ərzaq təhlükəsizliyi, əhalinin sağlamlığı, məhsulun keyfiyyəti, Beynəlxalq Standartlaşma Təşkilatı.

Jel Classification: Q18; D18

FOOD SECURITY AS A PRIORITY OF PUBLIC HEALTH PROTECTION

Abstract

Main purpose of the research: To examine the role of state regulation of food security in the era of globalization. The research paper has been done on the basis of reliable and systematic analysis methods. As a result, it is concluded that being nationally

important program food security program has a significant role in supplying people with high-quality food products. Food security of Azerbaijan Republic is one of the key factors of sovereignty, sustainable economic growth, maintaining economic security and social stability of the society, effectively meeting social needs, maintaining political stability and is always the topic of current interest as one of the main systems of life support in the country. The main focus has to be directed to supplying of people with cheaper and high-quality food products, which is the indicator of large population's healthy lifestyle. The limitations of the research: this research requires wider range of statistical data. Scientific innovation and originality of the research: As food security directly links with the agrarian sector, development of this sector is among the essential issues of the solution of food security problem. Enhancing the quality of strategically important products and increasing production are one of the pivotal issues should be done in terms of food security.

Key words: national Economy, food security, public health, product quality, International Organization for Standardization (ISO).

Обеспечение продовольственной безопасности как приоритетное направление защиты здоровья населения

Резюме

Основная цель исследования: Состоит в определении роли государственного регулирования в обеспечении продовольственной безопасности в условиях глобализации. Исследовательская работа: выполнена на основе методов системного анализа. В заключении исследования отмечается, что программа продовольственной безопасности, являясь программой общегосударственной важности, имеет особое значение в обеспечении качественными продовольственными продуктами населения. Обеспечение продовольственной безопасности в Азербайджанской Республике является фактором достижения устойчивого экономического роста, сохранения социальной стабильности и экономической безопасности в обществе, эффективного обеспечения общественных нужд, является фактором сохранения политической стабильности и постоянно актуально как одна из систем важного жизненного обеспечения в стране. Здесь особое внимание уделяется обеспечению населения наиболее дешевыми и высококачественными продовольственными продуктами, и это является показателем здорового и правильного образа жизни широких групп населения. Ограничение исследования: исследование требует более широких статистических информации. Научная новизна и оригинальность исследования: В следствии прямой связи обеспечения продовольственной безопасности с аграрной сферой, в решении этой проблемы улучшения работы аграрного сектора является одним из приоритетных вопросов. Улучшение качества продуктов, носящих стратегическое значение, расширение производства является одним из важных работ в направлении обеспечения продовольственной безопасности.

Организация Стандартизации.

Giriş. Milli iqtisadiyyatda dövlət sektorunun sərhədlərini, onun müəssisələrinin fəaliyyət məqsədlərini, miqyasını və sosial-iqtisadi məzmununu müəyyən etmək üçün mütləq əmlak münasibətləri sahəsində struktur yeniləşməsinə uyğun dövlətin birmənalı siyasəti nəzərə alınmalıdır. Bəzi qəbul olunmuş proqram sənədlərdə dövlət qısa və orta müddətdə aqrar sferada öz rolunu ortaya qoymaqla həm milli iqtisadiyyatın təhlükəsizliyini, həm də öz strateji maraqlarını təmin etmiş olur. Çünki, müasir dövrü xarakterizə etdikdə aydın olur ki, ərzaq təhlükəsizliyi milli iqtisadi təhlükəsizliyin bir hissəsi olaraq dövlətin spesifik idarəetmə obyektinə çevrilmişdir. Artıq aqrar sferanın inkişafında dövlətin rolu danılmaz faktadır və inkişaf etmiş ölkələrin təcrübələri buna əyani sübutdur [1].

Nəzərə almaq lazımdır ki, ərzaq təhlükəsizliyi hər bir ölkə üçün üç əsas meyara görə müəyyən olunur:

1. Ölkədə əhalinin bütün təbəqələrinin ərzaqla təmin olunması dərəcəsi üzrə;
2. İstehlak nemətlərinin yaradılması üçün mövcud resursların kəmiyyəti üzrə;
3. Xammalın emalı üçün zəruri olan texnologiyanın inkişaf səviyyəsi üzrə.

Ümumiyyətlə, ərzaq təhlükəsizliyi məsələsi artıq global xarakterli problemlərdən hesab olunur. Onun təmin olunması ölkələrin mövcud potensialından və aqrar sferanın inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq həyata keçirilir.

Hər bir ölkənin qarşısında duran başlıca vəzifələrdən biri milli iqtisadiyyatın xarici faktorlardan asılılığını aradan qaldırmaq və dayanıqlı iqtisadi artımı təmin etməkdən ibarətdir. Qloballaşmanın geniş vüsət aldığı bir şəraitdə şübhəsiz ki, əsas diqqət ölkənin ərzaq təhlükəsizliyi məsələsinin həll olunmasına yönəldilməlidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, dünyada baş verən maliyyə böhranı və ölkəmizin müharibə şəraitində olması problemin nə qədər aktual olduğunu göstərir. Ümumiyyətlə ərzaq təhlükəsizliyi dedikdə, cəmiyyət üzvlərinin yüksək keyfiyyətli məhsullarla tələbatlarının fasiləsiz, müəyyən edilmiş standartlar çərçivəsində, dayanıqlı və davamlı sürətdə ödənilməsinə müəyyən edən dövlətin kompleks tədbirlər sistemi nəzərdə tutulur. Şübhəsiz ki, bu tədbirlər iqtisadiyyatın dövlət sektoru çərçivəsində reallaşmasını zəruri edir ki, bunun da real nəticələrini görürük.

1. Azərbaycan Respublikasında əhalinin zəruri ərzaq məhsulları ilə təmin edilməsi dövlətin iqtisadi siyasətində mərkəzi yer tutur. Bu məqsədlə ölkədə ərzaq istehsalı sahəsində, xüsusilə aqrar bölmədə bir sıra köklü islahatlar aparılmışdır. Bu istiqamətdə həyata keçirilən kompleks tədbirlər həmin sahənin daha sürətli inkişafına əlverişli zəmin yaratmışdır [2].

Ərzaq təhlükəsizliyi problemi inkişaf etmiş ölkələrin özündə belə fərqli aspektlərdən yanaşıaraq həllni tapır. Beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq qeyd edə bilərik ki,

Çıxış sözü.

Ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması aşağıdakı ən vacib tədbirlərin həyata keçirilməsini tələb edir: [3].

- ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ilə bağlı tədbirlər sisteminin və onların reallaşdırılması mexanizminin formalaşdırılması;

- ölkənin həyatı əhəmiyyət kəsb edən milli mənafeələrinin və maraqlarının qorunması, ərzaq təhlükəsizliyinə təsir göstərən daxili və xarici amillərin aşkar edilməsi;

- ərzaq təhlükəsizliyinin səviyyəsini qiymətləndirmək üçün kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin müəyyən edilməsi;

- dövlətin ərzaq ehtiyatlarının yaradılması;

- ölkədə rəqabət qabiliyyətli ərzaq məhsulları istehsalının optimal səviyyəsinin təmin edilməsi;

- ölkədə istehsal edilən və satılan məhsulların keyfiyyətinin dövlət standartları sisteminin tələblərinə uyğun olmasının təmin edilməsi;

- əhalinin layiqli həyat səviyyəsi üçün zəruri yaşayış minimumunun təmin edilməsi;

- kənd təsərrüfatı məhsulları ilə sənaye məhsulları arasında qiymət paritetliyinin təmin edilməsi yolu ilə kənd təsərrüfatı istehsalı üçün əlverişli şəraitin yaradılması;

- torpaqların münbitliyinin artırılması və ondan səmərəli istifadənin təmin edilməsi;

- əkin strukturunun optimallaşdırılması, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı üzrə regionların ixtisaslaşdırılması;

- ərzaq bitkilərinin (taxıl, kartof, qarğıdalı, düyü, dənli-paxlalı və yağlı bitkilər, meyvə-giləmeyvə, tərəvəzçilik və üzümçülük) seleksiyası və toxumçuluq işinin daim yaxşılaşdırılması;

- heyvandarlığın, o cümlədən quşçuluğun inkişafında dinamizmin təmin edilməsi;

- kənd təsərrüfatının maddi-texniki təminatının və servis xidmətlərinin yaxşılaşdırılması;

- ərzaq bazarında marketinq araşdırmalarının intensivləşdirilməsi və təkmilləşdirilməsi;

- ixrac yönümlü kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının genişləndirilməsi;

- ərzaq kompleksində vahid elmi-texniki siyasətin təmin edilməsi;

- ərzaq bazarına, o cümlədən qida məhsullarının istehsalı və idxalına dövlət nəzarətinin gücləndirilməsi.

Qloballaşan dünyada hər bir dövlətin qarşısında duran ən başlıca vəzifələrdən biri əhalinin təhlükəsiz ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatı olmuşdur.

Ölkəmizdə ərzaq təhlükəsizliyinin təminatı, ətraf mühitin mühafizəsi və əhalinin sağlamlığının qorunması prioritet istiqamət kimi daim dövlət başçımızın diqqət mərkəzində durmuş və dövlətçilik strategiyasının əsas elementləri sırasına daxil edilmişdir.

və dayanaqlı şəkildə ödənilməsini təmin edən tədbirlər kompleksi nəzərdə tutulur.

Ölkəmizdə milli təhlükəsizlik sisteminin mühüm tərkib hissəsini ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması və kənd təsərrüfatını inkişaf etdirməklə, aqrar islahatlarda görün ulu öndərimiz Heydər Əliyev tərəfindən 1995-2003-cü illər ərzində aqrar islahatları tənzimləyən «Aqrar islahatın əsasları haqqında», «Sovxoz və kolxozların islahatı haqqında», «Torpaq islahatı haqqında», «Toxumçuluq haqqında», «Kənd təsərrüfatı məhsul istehsalçılarına müddətli vergi güzəştlərinin verilməsi haqqında», “Azərbaycan Respublikasının ərzaq təhlükəsizliyi Dövlət proqramı” və imzalanmış digər qanun və sərəncamlar ölkə vətəndaşlarının kifayət qədər ərzaqla təmin edilməsi, yoxsulluğun azaldılması, ərzaq təminatının və ərzaq məhsullarından istifadənin səmərəsinin artırılmasının, aqrar islahatların hüquqi bazasını yaratmaqla kənd təsərrüfatının gələcək inkişafının əsasını qoydu [4].

Ölkəmizdə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması, beynəlxalq standartlara və normativ sənədlərin tələblərinə cavab verən məhsul istehsalına nail olmaqla istehsalın səmərəliliyinin artırılması, rəqabət mühitinin formalaşması ilə daxili bazarın qorunması, ölkəmizin ixrac potensialının artırılması və idxaldan asılılığın aşağı salınması məqsədilə kifayət qədər qanunvericilik aktları işlənib hazırlanmış və hazırda həmin normativ baza istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsinə xidmət edir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 25 avqust 2008-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiqlənmiş “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı” qəbul edildi. Dövlət Proqramının qəbul olunmasında əsas məqsəd, cəmiyyətin hər bir üzvünün əsas ərzaq məhsullarına olan tələbatının ödənilməsi, kəskin ərzaq qıtlığı hallarına yol verilməməsi sisteminin yaradılması və məhsuldar həyat tərzini üçün onun qəbul edilmiş normalara uyğun ərzaq məhsulları ilə tam təmin olunmasından ibarətdir. Dövlət Proqramında nəzərdə tutulan, ərzaq məhsullarının istehsalının artırılması, əhalinin təhlükəsiz və keyfiyyətli ərzaq məhsulları ilə təmin edilməsi bu gün çox uğurla həyata keçirilir.

Ərzaq təhlükəsizliyi sahəsində uzunmüddətli tədbirlərin başlıca məqsədi ölkəmizin kənd təsərrüfatının gəlirliliyinin və rəqabət qabiliyyətinin artırılmasını, eləcə də onun beynəlxalq iqtisadi sistemə inteqrasiya olunmasını nəzərdə tutur. Ərzaq təhlükəsizliyi əsasən, ölkədə kənd təsərrüfatının inkişafı və ərzaq istehlakı vəziyyətinin yaxşılaşdırılması hesabına təmin edilməlidir [5].

Ölkəmizdə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasına dövlət nəzarətini: istehlak bazarında - İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyinin “Antiinhisar və istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi üzrə” Dövlət Xidməti; istehsalda - Standartlaşdırma, Metrologiya və Patent üzrə Dövlət Komitəsi ; Gigiyenik qaydalara riayət olunmasında - Səhiyyə Nazirliyinin Gigiyena və Epidemiologiya mərkəzi; Fitosanitar qaydalarına

E.S.Qurbanov: Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi əhalinin sağlamlığının qorunmasının prioritet istiqaməti kimi

rəti Xidməti həyata keçirirlər.

Daxili bazarın insan orqanizmi üçün təhlükəli məhsullardan qorunması, keyfiyyətli məhsul istehsalına nail olunması və qiymətlərin manipulyasiyasının qarşısının alınması məqsədilə aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruridir: “Daxili bazarın qorunması haqqında” Dövlət Proqramının işlənib hazırlanması; ərzaq təhlükəsizliyi ilə bağlı idarəetmə mexanizmlərinin möhkəmləndirilməsi; ölkəmizdə kənd təsərrüfatının diversifikasiyasının həyata keçirilməsi, ərzaq təhlükəsizliyi ilə bağlı prioritet istiqamətlər təhlil edilməklə beynəlxalq (İSO) standartların milli dilimizə tərcümə olunması; Dövlət orqanları tərəfindən verilən sertifikatların liberallaşdırılması, tabelleçiliyindən və mülkiyyət hüquqi formasından asılı olmayaraq fiziki və hüquqi şəxslərin akkreditasiya olunması hesabına, bu səlahiyyətlərin müstəqil qurumlara verilməsi; ölkə daxilində kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının artırılması və ərzaq məhsullarının qiymətlərinin məqbul səviyyədə saxlanılması məqsədilə Nazirlər Kabineti tərəfindən bazar və yarmarkalar üçün yerli kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlərinin yuxarı həddinin təsbit edilməsi; kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracının dövlət tərəfindən subsidiyalaşdırılması; kəskin ərzaq qıtlığına yol verilməməsi məqsədilə daxili bazarın mütəmadi olaraq monitorinqinin aparılması ; orqanik kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına nail olmaq üçün münbit şəraitin yaradılması, qenetik modifikasiya olunmuş məhsulların keyfiyyətinin yoxlanılması məqsədilə müasir tələblərə cavab verən laboratoriyaların, QMO avadanlıqlarının quraşdırılması; bu sahəyə nəzarət edən Mərkəzi İcra hakimiyyəti orqanları və Qeyri Hökumət təşkilatları arasında koordinasiyanın qurulması; istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsini həyata keçirən orqanlar tərəfindən ərzaq məhsullarını istehsal edən və istehlakçılara xidmət göstərən təsərrüfat subyektlərində dövlət nəzarətinin birgə həyata keçirilməsinin təmin edilməsi; Bu həm eyni təsərrüfat subyektində bir neçə orqanın ayrı-ayrılıqda yoxlama aparmasının və sahibkarlıq sub-yektlərinin narazılığının qarşısını alar, eyni zamanda yoxlamaların sayının azaldılması ilə aparılacaq dövlət nəzarətinin keyfiyyətinin artırılmasına gətirib çıxaracaqdır; istehlakçıların məlumatlandırılması üçün dayanıqlı təbliğat məşin-nin işə salınması [6].

2. Azərbaycan dünya iqtisadi sisteminin tərkib hissəsi olmaqla, dünyada baş verən global iqtisadi proseslər təbii ki, ölkəmizdən yan keçmir. Ümumdünya ərzaq bazarının konyukturasında baş verən proseslər milli istehsalın strukturunun və bazar konyukturasının formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Yer kürəsində baş verən ekoloji və iqlim dəyişiklikləri, kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqların təyinatının dəyişdirilməsi ilə həmin ərazilərdə müxtəlif sənaye və yaşayış məntəqələrinin salınması, istehsala yararlı torpaq və su resurslarının eroziyalara məruz qalması və bununla yanaşı dünya əhalisinin durmadan artması, ərzaq məhsullarına tələbatın kifayət qədər təmin olunmasında ciddi problemlər yaradır [7].

dart isə normativ sənəd olmaqla məhsulun təhlükəsizliyinə cavab verir. Azərbaycanın Standartlar Fondunda 22 minə yaxın standart vardır. Bu standartlar beynəlxalq və yerli standartlardır. Hər bir təsərrüfat subyekti fəaliyyət göstərdiyi müəyyən sahədə standartı seçməkdə müstəqildir və həmin subyektə mərkəzi icra orqanları tərəfindən hansısa bir standartın qəbul etdirilməsi qanunla yol verilməzdir. Lakin, bu gün dövlətimizin ərzaq təhlükəsizliyi ilə bağlı başlıca siyasəti keyfiyyətli məhsul istehsalına nail olunmasıdır. Avropa üçün keyfiyyət amili ISO standartlarıdır. Bu standartlar, qida təhlükəsizliyinə təminat vermə sistemidir. Qeyd olunan standartlara uyğun istehsal olunan məhsul, şübhəsiz ki, ölkənin ixrac potensialının artırılmasına xidmət edəcəkdir [8].

Beynəlxalq təcrübədə qida sənayesi üçün özünə nəzarət sistemi olaraq, qida təhlükəsizliyi və qida çirklənməsi ilə bağlı problemlərin aradan qaldırılması məqsədilə ISO-22000:2005 standartı qida təhlükəsizliyinə təminat vermə sistemindən istifadə olunur.

Bu beynəlxalq standart, qida məhsulunun təhlükəsizliyinin idarəetmə sistemində tələblərini müəyyən edir və eyni zamanda qida məhsulunun təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məqsədilə qida sırası boyunca son istehlak nöqtəsinə qədər bir sıra elementləri özündə birləşdirir: interaktiv məlumatlar mübadiləsi; sistemli idarəetmə; ilkin şərtlər proqramı; HACCP prinsipləri.

Qida zənciri boyu hər bir mərhələdə qidanın keyfiyyətli olmasını təmin etmək məqsədilə bütün təhlükələrin vaxtında müəyyən edilməsi və lazımi səviyyədə nəzarətin həyata keçirilməsi üçün məlumatlar mübadiləsi vacibdir [9].

Qida təhlükəsizliyi sisteminin normal fəaliyyət göstərməsi ilk növbədə müəssisənin çoxsaylı bölmələri arasında nizamlı bir əlaqənin qurulması və səmərəli idarəetmənin həyata keçirilməsi şərti ilə mümkündür. Bu yanaşma müəssisə və əlaqəli bölmələr arasında maksimum faydalılığı təmin edir [10].

ISO-22000:2005 - qida istehsalı üzrə təhlükələrin araşdırılması, qiymətləndirilməsi və qarşısının alınmasına davamlı yanaşmadan ibarət prinsip və metodları müəyyən edir. Bu prinsip və metodları tətbiq etməklə hər bir təşkilat özünün iş təcrübəsinə, şəraitinə və istehsal üsuluna xas olan sistemi həyata keçirə bilər. ISO-22000:2005 qida təhlükəsizliyinin praktiki təminat və həyata keçirmək üçün menecment imkanını verən təhlillər sistemidir. Bu standart ISO 9001-in menecment sistemini və HACCP standartının prinsiplərini özündə cəmləşdirir [11].

HACCP ("Hazard Analysis and Critical Control Points") – "Risklərin və Kritik Nəzarət Nöqtələrin Analizi" – qida məhsullarının təhlükəsizliyi menecmenti sistemidir. Bu sistem, qida məhsullarının təhlükəsizliyinə ağır təsir edə biləcək riskləri müəyyən edir, qiymətləndirir və onlara nəzarət edir. HACCP sistemi hər bir şirkət üçün öz xüsusiyyətlərinə və istehsal texnologiyalarına əsasən yaradılır və texnologiya proseslərdə baş verən dəyişikliklərə görə uyğunlaşdırıla bilər.

E.S.Qurbanov: Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi əhalinin sağlamlığının qorunmasının prioritet istiqaməti kimi

Kritik nəzarət nöqtələrinin monitorinqini təmin edə biləcək kritik həddlərin təyin edilməsi; Müşahidə və təhlilin planlaşdırılması yolu ilə kritik nəzarət nöqtələrinə monitorinq sisteminin tətbiq edilməsi; Monitorinq nəticəsində kritik nöqtələrdən hər hansı birinin nəzarətdən çıxdığı müəyyən edildikdə, sistem tərəfindən atılacaq addımların müəyyənləşdirilməsi; HACCP sisteminin effektiv işləməsinin təminatı üçün əlavə müşahidə və təhlil də daxil olmaqla yoxlamaların aparılması; Qeyd olunan prinsiplərlə bağlı qaydalara riayət olunmasını əks etdirən bütün sənədlərin toplanaraq işlək vəziyyətdə saxlanılması;

HACCP sisteminə daxil olan prinsip və mexanizmlər, insan sağlamlığına və həyatına təhlükə yarada biləcək riskləri kifayət qədər azaldır. HACCP sisteminin ən əsas üstünlüyü onun hazır məhsul üzərində deyil, istehsal mərhələsində yaranan səhvləri müəyyən etməsi və xəbərdarlıq etməsidir. HACCP, qida məhsullarının istehsalı zamanı yarana biləcək riskləri qabaqcadan görür və bununla da istehlakçıları hazır məhsulun təhlükəsizliyi zəmanəti ilə təmin edir.

HACCP sistemini standartlaşdırmış beynəlxalq təşkilatlardan biri də Codex Alimentarius Komissiyasıdır.

Kodeks Alimentarius” (latın dilindən tərcümədə “Ərzaq kodeksi”) - beynəlxalq birlik tərəfindən ərzaq məhsulları üçün hazırlanmış standartlar toplusudur. “Kodeks Alimentarius”un hazırlanmasında əsas məqsəd ərzaq mallarının təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və dünya bazarında onların satışı zamanı yaranan maneələrin aradan qaldırılmasından ibarətdir [12].

Komissiya öz fəaliyyətində FAO-nun komitələri tərəfindən qəbul edilmiş tövsiyələrə əsaslanır. Onun vəzifəsi standartların layihələrinin hazırlanması üzrə işləri koordinasiya etməkdir. FAO/WHO birgə proqramının həyata keçirilməsində 130-dan çox üzv ölkələr iştirak edir.

“Kodeks Alimentarius” 300-dən artıq standart hazırlamışdır ki, bu standartlar hazırda ərzaq təhlükəsizliyinin qorunmasında çox böyük əhəmiyyətə malikdir.

Hazırda Kodeks Alimentarius Komissiyası yeyinti sahəsində gigiyenik qaydalara, təzə, konservləşdirilmiş və dondurulmuş məhsullara, onların saxlanılmasına və istehlakçıya çatdırılmasına qədər olan prosesləri tənzimləyən normativ sənədlər işləyib hazırlayır.

Komissiya tərəfindən hazırlanan bu sənədlər bir qayda olaraq hökumətlər üçün tövsiyə xarakteri daşıyır.

Azərbaycan 01 iyul 2003-cü il tarixdən Beynəlxalq Standartlaşma təşkilatının (İSO) tam hüquqlu üzvü, 2011-ci ilin fevralından isə Kodeks Alimentarius Komissiyasına üzv seçilmişdir. Bu o deməkdir ki, Azərbaycan bütün Avropa ölkələri kimi

beynəlxalq standartlar fondundan bəhrələnmə bilər və bu nüfuzlu beynəlxalq təşkilat-

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin Elmi Xəbərləri, II 3, Cild 3, Yanvar – Mart, 2015, səh.120-128
Scientific Reviews in Azerbaijan State University of Economics, Year 3, Volume 3, January -March, 2015, pp.120-128

li kreditlərin verilməsi, müasir tələblərə cavab verən və ISO standartları ilə məhsul istehsal edən yeni-yeni müəssisələrin sayını durmadan artırır. Hazırda Azərbaycanın elə bir bölgəsi yoxdur ki, orada ISO standartları ilə yeyinti məhsulları istehsal edən təsərrüfat subyektləri fəaliyyət göstərməsin. Bu da onu deməyə əsas verir ki, Azərbaycan Avropaya və Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinə inteqrasiya etməklə, Ümumdünya Ticarət Təşkilatının qarşımızda qoyduğu öhdəliklər uğurla yerinə yetirilir.

Nəticə. Bu gün adı Azərbaycanın şanlı tarixi sənəsinə qızıl hərflərlə həkk olunmuş ulu öndər Heydər Əliyevin təməlini qoyduğu ölkəmizin ərzaq təhlükəsizliyi, ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir.

Ölkə başçısının gərgin və məqsədyönlü əməyi nəticəsində çox qısa tarixi bir dövrdə ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələrində, xüsusən sosial-iqtisadi həyatın prioritet istiqamətlərində, yeni iş yerlərinin açılmasında, yoxsulluğun azaldılmasında, əhəlinin rifahının yaxşılaşdırılmasında, qlobal və regional layihələrin həyata keçirilməsində, o cümlədən kənd təsərrüfatında məhsul istehsalının dinamik inkişafı və ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması sahələrində böyük nailiyyətlər əldə edilmişdir.

Ədəbiyyat

- [1] Aliyev İ.H. Qloballaşma şəraitində aqrar sahənin dayanıqlı inkişafının təmin olunmasının sosial-iqtisadi problemləri. Bakı: Elm, 2008, 400 s.
- [2] Azərbaycan Respublikası əhalisinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatının iqtisadi problemlərinə həsr edilmiş respublika elmi-praktiki konfransının materialları. Bakı: Nurlar, 2009, 228 s.
- [3] 2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı. Respublika qəzeti, Bakı: 2008, 26 avqust.
- [4] www.agro.gov.az
- [5] Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin sosial - iqtisadi problemləri” mövzusunda beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları. Bakı: Avropa, 2011, 378 s
- [6] Əliyev Ş.T.İqtisadi diplomatiya. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 196 s.
- [7] Aqrar sahə modernləşmə dönməndə: problemlər və onun həlli yolları kollektiv monoqrafiya. Bakı: AMEA İqtisadiyyat İnstitutu. 2009, 505 s.
- [8] Abbasov A. F. Ərzaq təhlükəsizliyi. Bakı: Nasir, 2007, 602 s.
- [9] Xəlilov H.A. Milli ərzaq təhlükəsizliyi: bazar transformasiyaları və iqtisadi qloballaşma amilləri. Bakı: Adiloğlu, 2007, 375 s.
- [10] İnnovasiyalı kənd təsərrüfatı istehsalının formalaşdırılması problemlərinə həsr olunmuş beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları. Bakı: Şərq-Qərb, 2010, 266 s.

[11] Экономика сельскохозяйственной организации: учебное пособие / Л. А. Треть-

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin Elmi Xəbərləri, İl 3, Cild 3, Yanvar – Mart, 2015
Scientific Reviews in Azerbaijan State University of Economics, Year 3, Volume 3, January -March, 2015

и др. под ред. Р. Г. Мумладзе.- М.: КНОРУС, 2011.- 382 с.

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİNİN ELMİ XƏBƏRLƏRİ
(rüblük elmi və praktik)

MÜƏLLİF ÜÇÜN QAYDALAR

1. Məqalənin adı, müəllif(lər)i, müəllif(lər)in elmi dərəcəsi, vəzifələri, ad və soyadları, çalışdıqları qurum və elektron poçt (e-posta) ünvanları, iş və mobil telefon nömrələri göstərilməlidir.

2. Məqalə xülasə açar söz (azərbaycan, ingilis və rus dillərində, ən çox 5 söz), (azərbaycan, ingilis və rus dillərində), giriş, əsas hissə, nəticə, mənbələr, əlavələr, şəkil və cədvəllər daxil olmaqla **10 səhifədən** az olmamalıdır. Elektron ünvanı: **nazimxx@yahoo.com; n.hajiyev@aseu.az** .

3. Məqalənin xülasəsi **200-250 sözdən** çox olmamalı, tədqiqatın məqsədini, əhəmiyyətini və elmi dövriyyədəki yerini, istifadə edilən və ya formalaşdırılan metodları, hansı suallara cavab verildiyini və tətbiq dairəsini göstərməli, giriş və nəticə hissəsi kimi yazılmamalıdır.

4. Məqalənin xülasəsi məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır. Xülasə elmi və qramatik baxımdan ciddi redaktə olunmalıdır.

5. Elmi məqalənin sonunda elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. aydın şəkildə qeyd olunmalıdır.

6. Məqalə A4 formatında, **1,5 (bir tam onda beş) intervalla, Times New Roman 14 şriftlə** yazılmalı, kənarlarından (soldan 30 mm, sağdan 15 mm, yuxarıdan 25 mm və aşağıdan 20 mm) boşluq buraxılmalıdır.

7. Məqalə **azərbaycan, ingilis və rus dillərində** qəbul ediləcəkdir.

8. Məqalədə elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı əlifba ardıcılığı ilə deyil, istinad olunan ədəbiyyatların mətnində rast gəlinişi ardıcılıqla nömrələnməli və məsələn, [1] və ya [1, s.119] kimi işarə olunmalıdır. Eyni ədəbiyyata mətnində başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir.

9. Ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalarına və s. istinadlara üstünlük verilməlidir.

10. Məqalələr orijinal olmalı və əvvəllər başqa milli və ya beynəlxalq jurnallara və konfranslara təqdim edilməməlidir.

11. Məqalələr rəyçilərin gizli rəyindən sonra sahə redaktoru və ya redaksiya heyətinin mütəxəssis üzvlərindən biri tərəfindən çapa tövsiyə və ya təqdim ediləcəkdir.

12. Məqalənin qəbulu və rədd edilməsi redaksiya heyətinin müzakirəsindən sonra elan ediləcəkdir.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin Elmi Xəbərləri, İl 3, Cild 3, Yanvar - Mart, 2015
Scientific Reviews in Azerbaijan State University of Economics, Year 3, Volume 3, January - March, 2015

SCIENCE REVIEWS AZERBAIJAN STATE UNIVERSITY OF ECONOMICS

(quarterly scientific and practical)

NOTES FOR CONTRIBUTORS

1. Articles not published or submitted for publication elsewhere are accepted in Azerbaijani, English and Russian.
2. Articles should be typed in A4 format, **with 1.5 line spacing, font Times New Roman, of not less than 10 pages**, with gaps at the edges (left 30 mm, right 10 mm, 25 mm from the top and bottom 20 mm). Articles should be sent official e-mail address of the journal (**nazimxx@yahoo.com; n.hajiyev@aseu.az**).
3. **Article shall not be less than 10 pages**, including: keywords (in Azerbaijani, English and Russian), abstracts (Azeri, English and Russian), record, main part, conclusions, references, applications, graphics and tables.
4. Abstract of the article should be appropriate to its content.
5. The first page should include (i) the title of the article; (ii) the name(s) of the author(s); (iii) institutional affiliation(s) of the author(s); (iv) an abstract of not more than 200-250 words in English (text of abstracts must be consist of sections of “purpose”, “design/methodology/approach”, “findings”, “research limitations/implications”, “practical implications” and “originality/value”); (v) keywords must not be more than 5 words; (vi) JEL codes. The name, address, e-mail address, phone and fax numbers and academically sphere of interest of the author(s) should be indicated on a separate page.
6. The article should contain links to scientific sources. Provided later in the article references must be numbered not in alphabetical order, and in a sequence that occurs in the text link literature and denoted as [1] or [1, p 119]. If the text is repeated reference to the same literature, the other in the text, this refers literature should be given the previous number. In the list of references should be given priority monographs, etc. the last 5-10 years.
7. Articles recommended or submitted for publication by the editor or one of the specialist members of the Editorial Board after reviewing secret reviewed.
8. Consent or refusal of articles declared after a discussion of the Editorial Board.

**НАУЧНЫЕ ВЕСТИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
ЭКОНОМИЧЕСКОГО УНИВЕРСИТЕТА**
(квартальный научный и практический)

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ:

1. Статьи принимаются на азербайджанском, английском и русском языках.
2. Статьи должны быть написаны в формате A4, с интервалом в 1,5, шрифтом **Times New Roman**, с пропусками по краям (слева 30 мм, справа 10 мм, сверху 25 мм и снизу 20 мм). Электронная почта: **nazimxx@yahoo.com; n.hajiyev@aseu.az**
3. Должны быть указаны: название статьи, автор(ы), ученая степень, должность, структуры, где они работают, электронная почта, номера рабочего и мобильного телефонов автора (ов).
4. **Статья не должна быть меньше 10 страниц**, включая: резюме на (азербайджанском, английском и русском языках), ключевые слова (на азербайджанском, английском и русском языках), введение, основную часть, выводы, источники, приложения, рисунки и таблицы.
5. Резюме статьи должно быть не менее 200-250 слов, показывать цель, значение и место исследования в научной периодике, используемые или формируемые методы, на какие вопросы отвечает и область применения, не должно быть написано как введение и выводы.
6. Резюме статьи должно соответствовать ее содержанию.
7. В конце научной статьи должны быть четко отмечены научная новизна, практическая значимость, экономическая эффективность и т.д. работы в соответствии с характером научной области статьи.
8. В статье должны быть ссылки на научные источники. Предоставляемый в конце статьи список литературы должен быть пронумерован не в алфавитной последовательности, а в последовательности, в которой встречается в тексте ссылаемая литература и обозначаться как [1] или [1,стр. 119]. Если в тексте есть повторная ссылка на одну и ту же литературу, то эта ссылаемая литература должна быть указана предыдущим номером. В списке литературы должно быть отдано предпочтение научным статьям, монографиям и т.д. последних 5-10 лет.
9. Статьи должны быть оригинальны и ранее не представлены в другие национальные или международные журналы.
10. Статьи рекомендуются или представляются к печати редактором или одним из специалистов-членов редакционного совета после тайного рецензирования рецензирующих.
11. Согласие или отказ в приеме статьи объявляется после обсуждения редакционным советом журнала.

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNIVERSİTETİNİN

ELMİ XƏBƏRLƏRİ

(rüblik, elmi və praktiki)

MÜƏLLİFLƏR ÜÇÜN QAYDALAR

1. Məqalənin adı, müəllif(lər)i, müəllif(lər)in elmi dərəcəsi, vəzifələri, ad və soyadları, çalışdığı qurum və elektron poçt (e-posta) ünvanları, iş və mobil telefon nömrələri göstərilməlidir.

2. Məqalədə xülasə (azərbaycan, ingilis və rus dillərində), açar söz (azərbaycan, ingilis və rus dillərində, ən çox 5 söz), giriş, əsas hissə, nəticə, mənbələr, əlavələr, şəkil və cədvəllər daxil olmaqla 10 səhifədən az olmamalıdır. Elektron ünvanı: nazimxx@yahoo.com; n.hajiyev@aseu.az.

3. Məqalənin xülasəsi 200-250 sözdən çox olmamalı, tədqiqatın məqsədini, əhəmiyyətini və elmi dövrüdəki yerini, istifadə edilən və ya formalaşdırılan metodları, hansı suallara cavab verildiyini və təbiiq dairəsini göstərməli, giriş və nəticə hissəsi kimi yazılmamalıdır.

4. Məqalənin xülasəsi məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır. Xülasə elmi və qrammatik baxımdan ciddi redaktə olunmalıdır.

5. Elmi məqalənin sonunda elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. aydın şəkildə qeyd olunmalıdır.

6. Məqalə A4 formatında, 1.5 (bir tam onda beş) intervalla, Times New Roman 14 şriftlə yazılmalı, kənarlarından (soldan 30 mm, sağdan 15 mm, yuxardan 25 mm və aşağıdan 20 mm) boşluq buraxılmalıdır.

7. Məqalə azərbaycan, ingilis və rus dillərində qəbul ediləcəkdir.

8. Məqalədə elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı əlilbə ardıcılığı ilə deyil, istinad olunan ədəbiyyatların mətnində rast gəlinəndi ardıcılıqla nömrələnməli və məsələn, [1] və ya [1, s. 119] kimi işarə olunmalıdır. Eyni ədəbiyyata mətnində başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir.

9. Ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalılarına və s. istinadlara üstünlük verilməlidir.

10. Məqalələr orijinal olmalı və əvvəllər başqa milli və ya beynəlxalq jurnallara və konfranslara təqdim edilməməlidir.

11. Məqalələr rəyçilərin gizli rəyindən sonra sahə redaktoru və ya redaksiya heyətinin müəxəssis üzvlərindən biri tərəfindən çapa tövsiyə və ya təqdim ediləcəkdir.

12. Məqalənin qəbulu və rədd edilməsi redaksiya heyətinin müzakirəsindən sonra elan ediləcəkdir.

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNIVERSİTETİ